ΓΙΑΝΝΗΣ ΜΗΛΙΟΣ
ΗΛΙΑΣ ΙΩΑΚΕΙΜΟΓΛΟΥ

Η ΔΙΕΘΝΟΠΟΙΗΣΗ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΥ

ΚΑΙ ΤΟ ΙΣΟΖΥΓΙΟ ΠΛΗΡΩΜΩΝ

ΕΞΑΝΤΑΣ

Η ΔΙΕΘΝΟΠΟΙΗΣΗ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΤΟ ΙΣΟΖΥΓΙΟ ΠΛΗΡΩΜΩΝ

ISBN: 960-256-030-4
©: Γιάννης Μηλιός και Ηλίας Ιωακείμογλου, 1990
©: Εξάντας, 1990
Εξάντας: Τζαβέλλα 1, Αθήνα 10681, τηλ. 3604885 – 3613065

ΓΙΑΝΝΗΣ ΜΗΛΙΟΣ
ΗΛΙΑΣ ΙΩΑΚΕΙΜΟΓΛΟΥ

Η ΔΙΕΘΝΟΠΟΙΗΣΗ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΥ
ΚΑΙ ΤΟ ΙΣΟΖΥΓΙΟ ΠΛΗΡΩΜΩΝ

ΕΞΑΝΤΑΣ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1
ΔΙΕΘΝΕΣ ΕΜΠΟΡΙΟ ΚΑΙ ΣΥΝΑΛΛΑΓΜΑΤΙΚΗ ΙΣΟΤΙΜΙΑ 13
1.1 Εισαγωγές και εξαγωγές εμπορευμάτων και υπηρεσιών, μεταβιβαστικές πληρωμές και κινήσεις κεφαλαίων 13
1.2 Ζητήματα του διεθνούς ανταγωνισμού ανάμεσα σε χώρες με άνισο επίπεδο ανάπτυξης 15
1.2.1 Η ιδιαιτερότητα του διεθνούς ανταγωνισμού 15
1.2.2 Ο ρόλος των συναλλαγματικών ισοτιμιών 23
1.3 Ορισμένα πρώτα συμπεράσματα 35

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2
ΚΕΦΑΛΑΙΑΚΗ ΣΥΣΣΩΡΕΥΣΗ, ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟ ΕΜΠΟΡΙΟ (1960-1989)
2.1 Η εξέλιξη των δεικτών κεφαλαιακής συσσώρευσης (1960–1989) 42
2.2 Οι δείκτες του εξωτερικού εμπορίου 60
2.2.1 Η μεγέθυνση του όγκου εξαγωγών και εισαγωγών εμπορευμάτων 60
2.2.2 Ο καθορισμός των σχετικών τιμών εισαγομένων/εγχωρίων προϊόντων από την πραγματική συναλλαγματική ισοτιμία της δραχμής 67
2.2.3 Η εξέλιξη των σχετικών τιμών εξαγωγών/εγχώριου προϊόντος 74
2.2.4 Αύξουσα εξαγωγική επίδοση και διείσδυση των εισαγωγών 78

2.2.5 Ο αυξανόμενος βαθμός κάλυψης των εισαγωγών από εξαγωγές. Οι όροι εμπορίου 85
2.2.6 Η ιδιόμορφη σχέση άδηλων πόρων / εμπορικού ελλείμματος..... 89
2.3 Οι φάσεις συσσώρευσης κεφαλαίου και το εξωτερικό εμπόριο της Ελλάδας κατά την περίοδο 1960–1989..... 94
2.3.1 Η χρυσή εποχή του ελληνικού καπιταλισμού (1960–1973)..... 94
2.3.2 Η πρώτη περίοδος της καπιταλιστικής κρίσης (1974–1979)..... 98
2.3.3 Η όξυνση της κρίσης (1980–1985) 103
2.3.4 1986-1989: Μια περίοδος άμβλυνσης της κρίσης 108

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3
Η ΔΙΕΘΝΟΠΟΙΗΣΗ ΤΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ ΜΕΤΑ ΤΟΝ Β΄ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟ ΠΟΛΕΜΟ ΚΑΙ Η ΕΙΣΡΟΗ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ 115
3.1 Κατηγορίες κεφαλαιακών εισροών: Η εμπειρική εικόνα 115
3.2 Ερμηνείες των εξαγωγών κεφαλαίου στη μορφή των άμεσων επενδύσεων: Μια κριτική ανάγνωση 127
3.2.1 Ερμηνείες με βάση την «περίσσεια κεφαλαίου» και το «κίνητρο του κόστους εργασίας» 129
3.2.2 Ερμηνείες με βάση τις διεθνείς διαφορές του ποσοστού κέρδους 136
3.2.3 Ερμηνείες με βάση τη δομή της αγοράς και το χαρακτήρα του διεθνούς εμπορευματικού ανταγωνισμού 142
3.2.4 Από την «αμερικάνικη πρόκληση» στις «σταυροειδείς επενδύσεις»: Κωδικοποίηση μιας ερμηνείας των άμεσων επενδύσεων κεφαλαίου..... 149
3.3 Όροι και προϋποθέσεις των διεθνών κεφαλαιακών εισροών στην Ελλάδα..... 157

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4
ΤΟ ΔΙΕΘΝΕΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ ΚΑΙ Η ΑΝΑΔΙΑΡΘΡΩΣΗ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΥ..... 173
Εισαγωγή 173
4.1 Αβεβαιότητες και ανισορροπίες του διεθνούς οικονομικού συστήματος..... 175
4.1.1 Η αμερικανική ηγεμονία σε αμφισβήτηση 175
4.1.2 Η άνθιση των χρηματιστικών αγορών..... 183
4.1.3 Η ανεξέλεγκτη προσφορά χρήματος στη διεθνή αγορά 186
4.2 Το σχέδιο της ευρωπαϊκής νομισματικής ενοποίησης.... 187
4.3 Η διεθνής οικονομική συγκυρία 1990–1992..... 197
4.3.1 1990: Το τέλος της ανάκαμψης 197
4.3.2 Η Γερμανία, «ατμομηχανή» της Ευρώπης; 199
4.4 Η συναλλαγματική ισοτιμία της δραχμής, η αναδιάρθρωση της παραγωγής και η αναβάθμιση του ελληνικού καπιταλισμού στην ιμπεριαλιστική αλυσίδα..... 203
4.4.1 Κρίση και αναδιάρθρωση του ελληνικού καπιταλισμού..... 203
4.4.2 Η διαλεκτική ανάμεσα στην αναδιάρθρωση και τη διεθνοποίηση..... 207
4.4.3 1990: το ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών περιοριστικός παράγοντας της οικονομικής πολιτικής 210
4.4.4 Προς το '92: το τοπίο των νέων συγκρούσεων και οι διεθνείς του καθορισμοί..... 211
Αντί επιλόγου 215
Βιβλιογραφία..... 217
Abstract 226

Η δεκαετία του '80, δεν εγκαινίασε μόνο μια νέα φάση της οικονομικής ιστορίας του καπιταλισμού, τη φάση της κεφαλαιοκρατικής αναδιάρθρωσης της βιομηχανίας και των υπηρεσιών, τη φάση της ελαστικότητας της αγοράς εργασίας και των ευέλικτων συστημάτων παραγωγής, των νέων μορφών οργάνωσης της εργασίας και της ιστορικής ανασύνθεσης της εργατικής τάξης. Εγκαινίασε και μια μακρά περίοδο ανισορροπιών στο διεθνές εμπόριο και τα ισοζύγια πληρωμών: το εμπορικό έλλειμμα των ΗΠΑ, και τα συμμετρικά προς αυτό πλεονάσματα της Δ. Γερμανίας και της Ιαπωνίας, πέρα από το ιστορικά πρωτοφανές μέγεθός τους, αποτελούν μια κατά τα φαινόμενα μακροπρόθεσμη ανισορροπία που καταγράφει μονιμότερες αλλαγές στην ιεραρχία και τους συσχετισμούς δύναμης στο διεθνές οικονομικό σύστημα -ή ακριβέστερα, στην ιμπεριαλιστική αλυσίδα. Οι ανισορροπίες αυτές, πέρα από την άμεση σχέση τους με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της κρίσης σε κάθε ξεχωριστό καπιταλιστικό κοινωνικό σχηματισμό, αλλά και τη θέση του στην παγκόσμια αγορά, αλληλεξαρτώνται με τις διακυμάνσεις των συναλλαγματικών ισοτιμιών, τη διεθνή κερδοσκοπία που απορρέει από αυτές, και τη διεθνοποίηση των χρηματιστικών αγορών.

Ο ελληνικός καπιταλισμός δεν αποτελεί εξαίρεση στον κανόνα: Οι εξωτερικές συναλλαγές της Ελλάδας χαρακτηρίζονται

κατά τα τελευταία χρόνια από την ταχύτατη εναλλαγή φάσεων οξείας κρίσης και ανάκαμψης. Θυμίζουμε την κρίση του ισοζυγίου πληρωμών το 1985, όταν το έλλειμμα του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών (ισοζύγιο εμπορικών συναλλαγών και ισοζύγιο άδηλων πόρων) έφθασε στα 3.276 εκατ. δολάρια.

Την κρίση αυτή διαδέχθηκε μια φάση θεαματικής ανάκαμψης, η οποία διήρκεσε μέχρι και το 1988: Το έλλειμμα του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών μειώθηκε σε 1.772 εκατ. δολ. το 1986, 1.219 εκατ. δολ. το 1987 και 957 εκατ. δολ. το 1988 και υπερκαλύφθηκε από τις αυτόνομες (μη δανειακές) κεφαλαιακές εισροές που πραγματοποιήθηκαν κατά την περίοδο αυτή. Έτσι τα συναλλαγματικά διαθέσιμα της χώρας αυξήθηκαν από 1.734 εκατ. δολ. το 1985 σε 4.591 εκατ. δολ. το 1988, ενώ η δραχμή δέχθηκε κατά την ίδια περίοδο (1986-1988) ισχυρές ανατιμητικές πιέσεις, με αποτέλεσμα η ονομαστική υποτίμησή της (διολίσθηση) έναντι των νομισμάτων των κυριότερων ανταγωνιστών της Ελλάδας να μην καλύπτει την ανατίμηση (λόγω ψηλότερων ρυθμών πληθωρισμού) των εγχώριων έναντι των ξένων εμπορευμάτων (όταν οι τιμές τους εκφράζονται σε εθνικό νόμισμα).

Αυτή τη θεαματική εξέλιξη των εξωτερικών οικονομικών συναλλαγών της χώρας ακολούθησε και πάλι μια ραγδαία επιδείνωση από το 1989, χρονιά κατά την οποία το έλλειμμα του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών έφθασε τα 2.577 εκατ. δολ., δημιουργώντας την ανάγκη σύναψης ενός νέου εξωτερικού δανείου και ωθώντας τη δραχμή σε διολίσθηση με ταχύτερους ρυθμούς από ό,τι κατά την προηγούμενη περίοδο. Παράλληλα, το 1989 παρατηρείται μια αντιστροφή στις μακροχρόνιες τάσεις εξέλιξης τόσο του εμπορικού ισοζυγίου όσο και του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών.

Το ζήτημα που τίθεται, λοιπόν, και το οποίο αποτελεί το βασικό αντικείμενο αυτού του βιβλίου, είναι η διερεύνηση των παραγόντων και των αιτίων που προκαλούν αυτή την αλληλοδιαδοχή των φάσεων κρίσης και ανάκαμψης του ελληνικού ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών. Το ζήτημα αυτό αποκτά ιδιαίτερη επικαιρότητα ενόψει του σχεδίου διαμόρφωσης της *Ενιαίας Ευρωπαϊκής Αγοράς* μέχρι το τέλος του 1992, βασικός άξονας του οποίου είναι η νομισματική ενοποίηση των χωρών-μελών της ΕΟΚ: περιορισμός της διακύμανσης των συναλλαγ-

ματικών ισοτιμιών ανάμεσα στα νομίσματα των ευρωπαϊκών χωρών, στην προοπτική διαμόρφωσης μιας ενιαίας ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας και ενός ενιαίου ευρωπαϊκού νομίσματος.

Το βιβλίο αποτελείται από τέσσερα κεφάλαια: Στα δύο πρώτα εξετάζονται η εξέλιξη και οι παράγοντες που καθορίζουν τις εμπορικές συναλλαγές της χώρας (εξαγωγές και εισαγωγές εμπορευμάτων και υπηρεσιών). Στο τρίτο κεφάλαιο αναλύονται οι κεφαλαιακές κινήσεις, με ιδιαίτερη έμφαση στις εισροές επιχειρηματικού και επενδυτικού κεφαλαίου στην Ελλάδα. Στο τέταρτο κεφάλαιο αναλύονται τα χαρακτηριστικά και οι τάσεις εξέλιξης του διεθνούς νομισματικού συστήματος αλλά και της διεθνούς οικονομικής συγκυρίας και παράλληλα χρησιμοποιούνται τα συμπεράσματα των προηγούμενων ενοτήτων για να διερευνηθεί η σημασία της διαγραφόμενης σταθεροποίησης της συναλλαγματικής ισοτιμίας της δραχμής, ενόψει, μάλιστα, του σχεδίου νομισματικής ενοποίησης στο πλαίσιο της Ενιαίας Ευρωπαϊκής Αγοράς.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

ΔΙΕΘΝΕΣ ΕΜΠΟΡΙΟ ΚΑΙ ΣΥΝΑΛΛΑΓΜΑΤΙΚΗ ΙΣΟΤΙΜΙΑ

1.1 *Εισαγωγές και εξαγωγές εμπορευμάτων και υπηρεσιών, μεταβιβαστικές πληρωμές και κινήσεις κεφαλαίων*

Η ποσοτική αποτύπωση του συνόλου των εξωτερικών οικονομικών συναλλαγών μιας χώρας δίνεται από το *ισοζύγιο πληρωμών*. Το ισοζύγιο πληρωμών συντίθεται από τρία επιμέρους ισοζύγια: Το *εμπορικό ισοζύγιο*, στο οποίο καταγράφονται οι εισαγωγές και εξαγωγές εμπορευμάτων, το *ισοζύγιο άδηλων πόρων* και το *ισοζύγιο κεφαλαίων* (κεφάλαιο δανειακό, επιχειρηματικό -για άμεσες και έμμεσες επενδύσεις, επένδυση στο χρηματιστήριο, αγορά εντόκων γραμματίων του δημοσίου κ.λπ.-, για αγορά ακινήτων, χρεωλύσια, κ.λπ.). Η κατάταξη αυτή, που εξυπηρετεί κυρίως στατιστικές ανάγκες, δεν αντιστοιχεί σε μια αυστηρή διάκριση των εξωτερικών συναλλαγών ανάλογα με το οικονομικό τους περιεχόμενο.

Πραγματικά, ενώ το εμπορικό ισοζύγιο και το ισοζύγιο κεφαλαιακών κινήσεων περιλαμβάνουν οικονομικές δραστηριότητες με σαφώς καθορισμένο σε κάθε περίπτωση περιεχόμενο, το ισοζύγιο άδηλων συναλλαγών αθροίζει διαφορετικές μεταξύ τους κατηγορίες διεθνών οικονομικών συναλλαγών. Πρόκειται εδώ για τρεις κυρίως κατηγορίες συναλλαγών:

α) *Εξαγωγές και εισαγωγές υπηρεσιών και εμπορευμάτων*: Στην κατηγορία αυτή εμπίπτουν οι εισροές από τη ναυτιλία και τον τουρισμό (καθώς και οι εκροές για ταξιδιωτικό συνάλλαγμα ελλήνων πολιτών). Τόσο η ναυτιλία όσο και ο τουρισμός αποτελούν εγχώριες παραγωγικές δραστηριότητες με εξαγωγικό προσανατολισμό:

Ο τουρισμός εξάγει υπηρεσίες (ενδιαίτησης, ψυχαγωγίας κ.λπ.), αλλά και εμπορεύματα (τα οποία αγοράζουν οι αλλοδαποί ανταλλάσσοντας συνάλλαγμα, ευρισκόμενοι, βέβαια, όχι στη χώρα τους, αλλά, ως τουρίστες, στο εσωτερικό, γεγονός που όμως δεν αναιρεί το ότι πρόκειται για εξαγωγές: αγορά εγχώριων εμπορευμάτων -όπως και τουριστικών υπηρεσιών- από αλλοδαπούς έναντι συναλλάγματος).

Η ναυτιλία εξάγει υπηρεσίες διεθνούς μεταφοράς εμπορευμάτων και (δευτερευόντως) επιβατών. Από οικονομική άποψη η διαδικασία μεταφοράς ενός εμπορεύματος αποτελεί *στάδιο της διαδικασίας παραγωγής* του εμπορεύματος αυτού, στάδιο της διαδικασίας σχηματισμού της αξίας και της υπεραξίας που περιέχει το εμπόρευμα κατά τη στιγμή της πραγματοποίησής του στην αγορά. (Ομοίως παραγωγικός -παραγωγή αξίας και υπεραξίας- είναι άλλωστε και ο τομέας του εμπορίου και των καπιταλιστικών υπηρεσιών γενικά, βλ. Σταμάτης 1989-α και Σταμάτης 1989-β)[1].

β) *Μεταβιβαστικές πληρωμές (μονομερείς μεταβιβάσεις) από το εξωτερικό*, δηλαδή μεταβιβάσεις πόρων χωρίς αντάλλαγμα. Στην κατηγορία αυτή εντάσσονται οι εισροές (άδηλων) πόρων από την ΕΟΚ, αλλά και το μεταναστευτικό συνάλλαγμα, δηλαδή τα εμβάσματα που στέλνουν (Έλληνες) εργαζόμενοι στο εξωτερικό σε πολίτες του εσωτερικού.

γ) *Τόκοι, μερίσματα, κέρδη* κ.λπ. από κεφάλαια που έχουν τοποθετηθεί σε επιχειρήσεις ή τράπεζες του εξωτερικού (π.χ. τα εξωτερικά δάνεια που συνάπτει το ελληνικό δημόσιο παραμένουν για ένα χρονικό διάστημα κατατεθημένα σε τράπεζες του εξωτερικού και αποφέρουν τόκους), ή αντίστοιχα, που έχουν κατατεθεί από αλλοδαπούς σε επιχειρήσεις και τράπεζες του εσωτερικού.

Γίνεται, λοιπόν, από τα παραπάνω προφανές ότι οι άδηλοι πόροι δεν θα πρέπει να αντιμετωπίζονται σαν ένα ενιαίο σύνολο, σαν μια *κατηγορία εξωτερικών συναλλαγών*, αλλά να καταχωρείται κάθε επιμέρους κονδύλι των άδηλων πόρων στην κατηγορία εξωτερικών συναλλαγών στην οποία ανήκει: Είτε στις εμπορικές συναλλαγές (εισαγωγές και εξαγωγές εμπορευμάτων και υπηρεσιών), είτε στις κινήσεις και τα κέρδη κεφαλαίου, είτε στις μεταβιβαστικές πληρωμές.

Στο πρώτο μέρος της ανάλυσής μας θα ασχοληθούμε με τις διεθνείς εμπορικές συναλλαγές της Ελλάδας. Προτού όμως παρουσιάσουμε και αναλύσουμε την εμπειρική εικόνα του ελληνικού εξωτερικού εμπορίου (Κεφάλαιο 2) θα αναφερθούμε, σ' αυτό το πρώτο κεφάλαιο του βιβλίου, σε ορισμένα θεωρητικά και εμπειρικά ζητήματα που αφορούν στα αποτελέσματα και τους όρους επέκτασης του διεθνούς εμπορίου. Τα συμπεράσματα που θα προκύψουν αναφορικά με τους οικονομικούς νόμους που διέπουν το διεθνές εμπόριο, θα μας επιτρέψουν να αντιληφθούμε και να ερμηνεύσουμε τη δυναμική και τις τάσεις εξέλιξης των διεθνών εμπορικών συναλλαγών της Ελλάδας.

1.2 *Ζητήματα του διεθνούς ανταγωνισμού ανάμεσα σε χώρες με άνισο επίπεδο ανάπτυξης*

1.2.1 Η ιδιαιτερότητα του διεθνούς ανταγωνισμού

Είναι γνωστό ότι καθόλη τη μεταπολεμική περίοδο το εξωτερικό εμπόριο της Ελλάδας (εισαγωγές και εξαγωγές εμπορευμάτων) προσανατολίζεται προς τις καπιταλιστικές χώρες της

1. Στον παραγωγικό χαρακτήρα των (διεθνών) μεταφορών είχε αναφερθεί με ρητό τρόπο ο Μαρξ: «Η βιομηχανία μεταφορών αποτελεί από τη μια μεριά, έναν αυτοτελή κλάδο παραγωγής, επομένως και μια ιδιαίτερη σφαίρα τοποθέτησης του παραγωγικού κεφαλαίου. Από την άλλη τη διακρίνει το γεγονός ότι εμφανίζεται σαν συνέχιση ενός προτσές παραγωγής *μέσα* στο προτσές κυκλοφορίας και *για* το προτσές κυκλοφορίας» (*Το Κεφάλαιο*, τ. ΙΙ, σελ. 149). Την ίδια άποψη ενστερνίζονται και οι οπαδοί της κλασικής οικονομικής σκέψης, όπως π.χ. ο Ξ. Ζολώτας το 1926: «Η συγκοινωνία αποτελεί εντελώς παραγωγικόν οικονομικόν κλάδον. (...) μεταφέρει γεωργικά ή βιομηχανικά προϊόντα από του τόπου της παραγωγής εις τον τόπον της καταναλώσεως, καθιστά ουσιαστικώς τα προϊόντα ταύτα καταναλώσιμα ή χρησιμοποιήσιμα» (Ζολώτας 1926, σελ. 33). Το «μη παραγωγικό» χαρακτήρα της ναυτιλίας και του τουρισμού ανακάλυψαν, εντούτοις, ορισμένοι σύγχρονοι μαρξίζοντες οικονομολόγοι και κοινωνιολόγοι, επιχειρώντας να θεμελιώσουν την (πολιτικά καθόλου αθώα) ιδεοληψία τους σχετικά με τον «παρασιτικό χαρακτήρα» της ελληνικής κοινωνίας. Ορισμένοι ακόμα τολμηρότεροι ισχυρίζονται μάλιστα ότι η ελληνική εμπορική ναυτιλία δεν αποτελεί ελληνικό αλλά «διεθνές» κεφάλαιο. Για την κριτική των απόψεων αυτών βλ. επίσης Μηλιός 1988, σελ. 236-242 και 389-393.

Δυτικής Ευρώπης και ειδικότερα προς τις χώρες-μέλη της ΕΟΚ. Μάλιστα, η κατάρρευση των τιμών του αργού πετρελαίου από τις αρχές της δεκαετίας του 1980 (σαν αποτέλεσμα της οποίας τροποποιήθηκε σημαντικά η αξιακή σύνθεση των ελληνικών εισαγωγών, ενώ ταυτόχρονα μειώθηκε η ζήτηση για ξένα προϊόντα στις χώρες του ΟΠΕΚ και μειώθηκαν οι ελληνικές εξαγωγές προς αυτές τις χώρες), και δευτερευόντως η φιλελευθεροποίηση του εξωτερικού εμπορίου Ελλάδας-ΕΟΚ που ακολούθησε την ένταξη της χώρας στην Κοινότητα, είχαν σαν αποτέλεσμα το θεαματικό παραπέρα προσανατολισμό του ελληνικού εξωτερικού εμπορίου προς την ΕΟΚ. Έτσι, ενώ το 1981 το 43% των ελληνικών εξαγωγών είχε ως προορισμό τις χώρες-μέλη της ΕΟΚ και το 51% των ελληνικών εισαγωγών προερχόταν από τις χώρες-μέλη της ΕΟΚ, το 1988 τα ποσοστά αυτά είχαν αυξηθεί εντυπωσιακά: 64% των ελληνικών εξαγωγών προσανατολίζονταν στην ΕΟΚ και 65% των εισαγωγών προέρχονταν από την ΕΟΚ. Η εξέλιξη αυτή συντελέστηκε παράλληλα με τη διεύρυνση του ελληνικού εξωτερικού εμπορίου. Ο όγκος των ελληνικών εξαγωγών αυξήθηκε στο διάστημα 1982-1988 κατά 23% και ο όγκος των εισαγωγών κατά 16%.

Βλέπουμε, λοιπόν, ήδη με μια πρώτη πρόχειρη διερεύνηση του θέματος, α) ότι το εξωτερικό εμπόριο της Ελλάδας διεξάγεται όλο και περισσότερο με τις χώρες-μέλη της ΕΟΚ, χώρες που πλην μιας παρουσιάζουν ένα ψηλότερο επίπεδο της παραγωγικότητας της εργασίας από αυτό της Ελλάδας και β) ότι ο αναπροσανατολισμός αυτός του εξωτερικού εμπορίου αποβαίνει προς όφελος της χώρας, εφόσον διευρύνεται ο όγκος των εξωτερικών της εμπορικών συναλλαγών (και μάλιστα η αύξηση του όγκου των εξαγωγών ξεπερνάει εκείνη του όγκου των εισαγωγών).

Η εξέλιξη που μόλις σκιαγραφήσαμε (και την οποία με συστηματικό τρόπο θα αναλύσουμε στα επόμενα) δεν συνιστά, φυσικά, ελληνική ιδιαιτερότητα. Πραγματικά, μπορεί κανείς σε κάθε περίπτωση να παρατηρήσει εμπειρικά ότι ο διεθνής εμπορικός ανταγωνισμός διαφοροποιείται από τον ανταγωνισμό των ατομικών κεφαλαίων στο εσωτερικό ενός κοινωνικού σχηματισμού πρώτα απ' όλα κατά το ότι λειτουργεί πολύ λιγότερο «πιεστικά» για τους «εταίρους» που κατέχουν τη χαμηλότερη

παραγωγικότητα της εργασίας. Οι λιγότερο αναπτυγμένες χώρες συμμετέχουν, δηλαδή, στο διεθνές εμπόριο χωρίς η θέση τους στην παγκόσμια αγορά να απειλείται από τις περισσότερο αναπτυγμένες χώρες, στον ίδιο βαθμό που απειλείται η θέση μιας λιγότερο «παραγωγικής» επιχείρησης στο εσωτερικό ενός βιομηχανικού κλάδου μιας εθνικής οικονομίας. Για να αναφέρουμε ακόμα ένα παράδειγμα και μάλιστα πάλι από την κατηγορία των αναπτυγμένων βιομηχανικών χωρών, έχει υπολογισθεί ότι στη δεκαετία του 1950 η παραγωγικότητα της εργασίας στις ΗΠΑ ήταν 3-10 φορές μεγαλύτερη από ό,τι στις ηγετικές χώρες της Δυτ. Ευρώπης ή στην Ιαπωνία. Παρά όμως αυτή την υπεροχή τους και παρά τη φιλελευθεροποίηση του διεθνούς εμπορίου μετά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο με βάση τις συμφωνίες του GATT, οι ΗΠΑ όχι μόνο δεν εκτόπισαν τους ανταγωνιστές τους από την παγκόσμια αγορά, αλλά είδαν τα μερίδια των εισαγωγών στην εσωτερική τους αγορά να διευρύνονται συνεχώς. Η διαδικασία αυτή επιταχύνθηκε, φυσικά, καθώς οι διεθνείς οικονομικοί ανταγωνιστές των ΗΠΑ (και κυρίως η Ιαπωνία και η Δυτ. Γερμανία) κατάφερναν να καλύπτουν το αναπτυξιακό χάσμα που τους χώριζε από τις ΗΠΑ.

Η ιδιομορφία αυτή του διεθνούς ανταγωνισμού είχε γίνει αντιληπτή από πολύ παλιά. Για την ερμηνεία της ο David Ricardo χρησιμοποίησε ένα *μοντέλο δυο χωρών - δυο εμπορευμάτων* με βάση το οποίο διατύπωσε τη θεωρία, που είναι σήμερα γνωστή ως το *θεώρημα των συγκριτικών κοστών* (comparative costs). Σύμφωνα με το θεώρημα του Ricardo, αν το εξωτερικό εμπόριο ανάμεσα σε δυο χώρες, την Α και την Β, αφορά δυο εμπορεύματα, το εμπόρευμα 1 (που παράγεται από τους κλάδους A_1 και B_1 των εν λόγω χωρών) και το εμπόρευμα 2, (που παράγεται αντίστοιχα από τους κλάδους A_2 και B_2), και η παραγωγικότητα της εργασίας (μονάδες εμπορεύματος ανά ώρα εργασίας) στη χώρα Α είναι γενικά ψηλότερη από ό,τι στη Β, πλην όμως αυτή η υπεροχή της χώρας Α στην παραγωγικότητα της εργασίας είναι συγκριτικά μεγαλύτερη σε αναφορά με το εμπόρευμα 1 (εντονότερη υπεροχή του κλάδου A_1 ως προς τον B_1) παρά με το εμπόρευμα 2 (συγκριτικά λιγότερο έντονη υπεροχή του κλάδου A_2 ως προς τον B_2), τότε είναι προς το συμφέρον και των δυο χωρών, η πρώτη (η Α) να εξειδικευθεί στην

παραγωγή μόνο του εμπορεύματος 1 και η δεύτερη (η Β) στην παραγωγή μόνο του εμπορεύματος 2.

Το ερώτημα που ανακύπτει από το θεώρημα του Ricardo είναι γιατί η χώρα Α έχει συμφέρον, στο διεθνή ανταγωνισμό της με τη χώρα Β, να αναστείλει την παραγωγή του εμπορεύματος 2, παρότι *και* σε αναφορά με το εμπόρευμα αυτό υπερέχει έναντι της χώρας Β. Πώς δηλαδή τα σχετικά πλεονεκτήματα κόστους ή οι σχετικές αξιακές διαφορές μετατρέπονται σε απόλυτα πλεονεκτήματα κόστους και σε απόλυτες αξιακές διαφορές. Προφανώς, και εφόσον πρόκειται για αναπτυγμένο διεθνή ανταγωνισμό (δηλαδή, στο συγκεκριμένο παράδειγμα, και οι δυο χώρες είναι σε θέση να παράγουν και τα δυο εμπορεύματα), οι διαφορές στις τιμές των εμπορευμάτων από χώρα σε χώρα είναι η κύρια αιτία της διεθνούς ανταλλαγής. Ο Ricardo λύνει, λοιπόν, το πρόβλημα της μετατροπής των σχετικών αξιακών διαφορών σε απόλυτες υποθέτοντας τη λειτουργία ενός αυτοματισμού σε αναφορά με την τιμή (εκφρασμένη σε εθνικό νόμισμα) των πολύτιμων μετάλλων σε κάθε χώρα: Θεωρεί ότι τα διεθνή αποθέματα χρυσού κατανέμονται στις διαφορετικές χώρες κατά τέτοιο τρόπο, που να επιτρέπει να διεξάγονται οι διεθνείς ανταλλαγές σαν να επρόκειτο για «φυσική κυκλοφορία» εμπορευμάτων, δηλαδή εμπόριο αντιπραγματισμού, χωρίς τη μεσολάβηση χρήματος ή χρυσού. Έτσι σε μια χώρα δεν μπορεί να εισαχθεί ένα εμπόρευμα αν δεν πουληθεί εκεί έναντι μεγαλύτερης ποσότητας χρυσού από ό,τι στη χώρα που το εξάγει. (Αυτό ισχύει τόσο για τις εξαγωγές της χώρας Α στη Β, όσο και γι' αυτές της Β στην Α). Η χώρα που κατέχει την ψηλότερη παραγωγικότητα της εργασίας επιτυγχάνει αυξημένες εξαγωγές, από τις οποίες αυξάνει η εισροή και κυκλοφορία χρυσού στο εσωτερικό της. Σαν αποτέλεσμα, αυξάνουν οι τιμές των εγχωρίων προϊόντων, ή, πράγμα που λειτουργεί με ισοδύναμο τρόπο, ανατιμάται σε σχέση με το χρυσό το νόμισμα αυτής της περισσότερο αναπτυγμένης χώρας. Αντίστοιχα υποτιμάται το νόμισμα της λιγότερο αναπτυγμένης χώρας, ή μειώνονται οι τιμές των εμπορευμάτων που παράγει, εφόσον τα εξωτερικά ελλείμματα που αντιμετωπίζει η χώρα αυτή μειώνουν τα αποθέματα και την κυκλοφορία χρυσού στο εσωτερικό της. Η ανταλλακτική α-
ξία ως προς το χρυσό της νομισματικής μονάδας της χώρας μ-

την ψηλότερη παραγωγικότητα της εργασίας, αλλά και της χώρας με τη χαμηλότερη παραγωγικότητα εργασίας αναπροσαρμόζονται έτσι μέσα από τη σχέση εξαγωγών και εισροών χρυσού κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να εξασφαλιστεί η ισχύς του θεωρήματος των συγκριτικών κοστών.

Παρότι πίσω από τη θέση του Ricardo για την κατανομή των αποθεμάτων χρυσού κατ' αντιστοιχία της «φυσικής κυκλοφορίας» των εμπορευμάτων κρύβεται η απουσία μιας θεωρίας σχηματισμού των διεθνών αξιών, (βλ. Busch 1974 σελ. 74-89), εντούτοις η θέση αυτή αποδίδει την εμπειρική εικόνα της διακύμανσης των συναλλαγματικών ισοτιμιών κατά την ιστορική φάση ισχύος του «χρυσού κανόνα».

Το θεώρημα του Ricardo εξακολουθεί μέχρι σήμερα να γίνεται αποδεκτό υπό διάφορες μορφές ή παραλλαγές, περισσότερο γνωστή από τις οποίες είναι το θεώρημα Heckscher-Ohlin (στο εξής Η-Ο), που ουσιαστικά αποτελεί τη νεοκλασική μεταγραφή του ρικαρδιανού θεωρήματος (κριτήριο της «επάρκειας των συντελεστών παραγωγής» αντί για αναφορά σε αξίες και διαφορές στην παραγωγικότητα εργασίας, κ.λπ.). Σύμφωνα με το θεώρημα Η-Ο η εξέλιξη του διεθνούς εμπορίου μπορεί να ερμηνευθεί με βάση τις διαφορές που υφίστανται στην κατανομή των συντελεστών παραγωγής στις διάφορες χώρες. Οι χώρες που ανταγωνίζονται στην παγκόσμια αγορά έχουν συμφέρον να ειδικευθούν στα προϊόντα που η παραγωγή τους απαιτεί τη χρήση του «συντελεστή παραγωγής» ο οποίος βρίσκεται σε σχετική επάρκεια σε σύγκριση με ό,τι επικρατεί σε άλλες χώρες. Έτσι οι αναπτυγμένες χώρες έχουν συμφέρον να ειδικευθούν, σύμφωνα με μια νεότερη διατύπωση του θεωρήματος Η-Ο (Neo-factor-proportions Theorem), στους κλάδους «έντασης ανθρώπινου κεφαλαίου» (κλάδοι ψηλής τεχνολογίας), οι χώρες «μεσαίας ανάπτυξης» στους «παραδοσιακούς» κλάδους «έντασης κεφαλαίου» και οι «αναπτυσσόμενες χώρες» στους κλάδους «έντασης εργασίας». Στο θεώρημα Η-Ο, από το οποίο απορρέει ευθέως η θέση ότι τα αποτελέσματα του διεθνούς εμπορίου είναι κυρίως διακλαδικού (και όχι ενδοκλαδικού) χαρακτήρα (ενίσχυση κλάδων στους οποίους βρίσκεται σε σχετική επάρκεια ένας συγκεκριμένος «συντελεστής παραγωγής»), άσκησαν κριτική μια σειρά προσεγγίσεις, οι οποίες ερμηνεύουν το διε-

θνές εμπόριο με βάση υποθέσεις σχετικά με τη *δομή της ζήτησης*[1]. Έτσι, ο Burenstam-Linder (1961) ξεκινά από τη θέση ότι τα εμπορεύματα παράγονται και κυκλοφορούν στην παγκόσμια αγορά για να ικανοποιήσουν ανάγκες οι οποίες εξαρτώνται από ένα συγκεκριμένο επίπεδο εισοδήματος. Από τη θέση αυτή συνάγει το συμπέρασμα ότι το διεθνές εμπόριο μπορεί να αναπτυχθεί μόνο ανάμεσα σε χώρες με συγκρίσιμο επίπεδο ανάπτυξης και ανάλογες κλαδικές δομές (θέση που θεμελιώνεται και εμπειρικά από τις στατιστικές της γεωγραφικής κατανομής του παγκόσμιου εμπορίου). Πρόκειται, επομένως, αποφαίνεται η προσέγγιση αυτή, για ένα εμπόριο που τείνει να εδραιώσει ανταλλαγές ενδοκλαδικού χαρακτήρα (αύξηση *και* των εισαγωγών *και* των εξαγωγών *κάθε* κλάδου των ενλόγω χωρών). Αντίθετα, το εμπόριο ανάμεσα σε χώρες με ριζικά διαφορετικό επίπεδο ανάπτυξης δεν αναπτύσσεται, αλλά διατηρεί το χαρακτήρα του «διαφοροποιημένου εμπορίου» που αφορά ορισμένες μόνο κατηγορίες εμπορευμάτων (π.χ. πρώτες ύλες από τις υπανάπτυκτες χώρες έναντι βιομηχανικών προϊόντων από τις βιομηχανικές χώρες). Στην ίδια κατεύθυνση κινείται και η θεωρία της *διαφοροποίησης των προϊόντων* του Hesse (1966). Η θεωρία αυτή ξεκινάει από τη διαπίστωση ότι εμπορεύματα του ιδίου τύπου που κυκλοφορούν στην παγκόσμια αγορά διαφοροποιούνται μεταξύ τους σε συνάρτηση με δυο παραμέτρους, από τις οποίες καθορίζεται η ζήτηση: την τιμή και την ποιότητα. Κάθε μια από τις δυο αυτές παραμέτρους λειτουργεί για το σύνολο των καταναλωτών κάθε χώρας ως κριτήριο επιλογής του προϊόντος που θα αγοράσουν, με αποτέλεσμα, εφόσον πρόκειται για χώρες με συγκρίσιμα επίπεδα ανάπτυξης, να αγοράζονται στη λιγότερο αναπτυγμένη χώρα (και) τα ακριβότερα αλλά ποιοτικά ανώτερα εμπορεύματα της περισσότερο ανα-

1. Κριτική στο θεώρημα των συγκριτικών κοστών του Ricardo άσκησε και ο Α. Εμμανουήλ, με βάση τη θεωρία του της «άνισης ανταλλαγής». Η κριτική όμως αυτή, όπως και η θεωρία της «άνισης ανταλλαγής» βασίζεται στην εντελώς αυθαίρετη και λανθασμένη υπόθεση για την ύπαρξη ενός ενιαίου «παγκόσμιου ποσοστού κέρδους», καθώς επίσης και αντίστοιχων «παγκόσμιων τιμών παραγωγής». Για την κριτική της θεωρητικής κατασκευής του Εμμανουήλ, ὅλ. Busch 1973, σελ. 47-88, Busch 1974 σελ. 46-89, Μηλιός 1983-α, σελ. 31-45 και Μηλιός 1983-β, σελ. 47-58.

πτυγμένης χώρας, αλλά και αντίστροφα, να αγοράζονται στην περισσότερο αναπτυγμένη χώρα (και) τα φθηνότερα, αν και χαμηλότερης ποιότητας, εμπορεύματα της λιγότερο αναπτυγμένης χώρας. Τα αποτελέσματα του διεθνούς εμπορίου θεωρούνται, λοιπόν, και πάλι ενδοκλαδικού τύπου. Σε ανάλογα συμπεράσματα καταλήγει και ο Posner (1961), αλλά και άλλοι συγγραφείς.

Στο σημείο αυτό μπορούμε να παρατηρήσουμε, ότι καμιά από τις θεωρίες του διεθνούς εμπορίου που αναφέραμε μετά το θεώρημα του Ricardo, δεν αμφισβητεί τη βασική υπόθεση αυτού του θεωρήματος: ότι δηλαδή, παρά τα διαφορετικά επίπεδα ανάπτυξης των χωρών που συμμετέχουν στο διεθνή ανταγωνισμό, όλες οι χώρες είναι δυνατόν να ωφελούνται απ' το διεθνές εμπόριο. Οι διαφοροποιήσεις εντοπίζονται κυρίως στις εκτιμήσεις για το τι είδους ωφελήματα-αποτελέσματα παράγονται από το διεθνές εμπόριο. Το θεώρημα Η-Ο υποθέτει την κατανομή των συγκριτικών πλεονεκτημάτων σε διακλαδικό επίπεδο, εφόσον οι συγκριτικές διαφοροποιήσεις εντοπίζονται στις διαφορετικές εντάσεις των συντελεστών της παράγωγής. (Κλάδοι έντασης εργασίας ή έντασης κεφαλαίου). Αντίθετα, το θεώρημα του Ricardo αναφέρεται σε «κλάδους» στα πλαίσια ενός μοντέλου δυο χωρών - δυο εμπορευμάτων, πράγμα που σημαίνει ότι *η κατανομή των συγκριτικών πλεονεκτημάτων μπορεί στην πραγματικότητα να αφορά κλάδους, αλλά εξίσου μπορεί να αφορά επιμέρους παραγωγικές ενότητες ή μονάδες στο εσωτερικό ενός και του αυτού κλάδου* της παγκόσμιας οικονομίας. Παράλληλα στο μοντέλο του Ricardo ο ανταγωνισμός είναι ολοκληρωμένος, δηλαδή όλες (και οι δυο) χώρες είναι παραγωγοί όλων (και των δυο) εμπορευμάτων, κάτι που στην πραγματικότητα μπορεί να υποτεθεί ότι επαληθεύεται προσεγγιστικά μόνο στο εμπόριο ανάμεσα σε χώρες με συγκρίσιμα (αν και διαφορετικά) επίπεδα παραγωγικότητας της εργασίας. Με βάση την υπόθεση του ολοκληρωμένου διεθνούς ανταγωνισμού, υπόθεση την οποία άλλωστε αποδέχεται και το θεώρημα Η-Ο, οι θεωρίες που αναλύουν τη δομή της ζήτησης υποστηρίζουν ότι η κατανομή των συγκριτικών πλεονεκτημάτων έχει κυρίως ενδοκλαδικό χαρακτήρα. Σύμφωνα με τις προσεγγίσεις αυτές, όπως είπαμε, οι προϋποθέσεις του ολοκληρωμένου ανταγωνι-

σμού ισχύουν μεταξύ χωρών με σχετικά μικρές διαφορές στην κλαδική οικονομική τους δομή, γεγονός που δεν αφήνει περιθώρια για διακλαδικού τύπου διαφοροποιήσεις του εμπορίου τους.

Σε κάθε περίπτωση πάντως, οι τελευταίες αυτές θεωρίες δεν βασίζονται σε έννοιες και θεωρητικές κατηγορίες που να συλλαμβάνουν το διεθνή ανταγωνισμό ως μια κοινωνική και ταυτόχρονα δυναμική διαδικασία. Οι ερμηνείες που δίνουν οι θεωρίες αυτές, ακόμα κι όταν αποτελούν μια περιγραφή της εμπειρικά διαπιστώσιμης πραγματικότητας, αποτυγχάνουν να ερμηνεύσουν την εσωτερική αιτιότητα των φαινομένων. Δεν απαντούν έτσι στο βασικό ερώτημα, του πώς μέσα από το διεθνή ανταγωνισμό μετατρέπονται τα συγκριτικά πλεονεκτήματα μιας χώρας με χαμηλότερη, σε διεθνή σύγκριση, παραγωγικότητα της εργασίας, σε απόλυτα πλεονεκτήματα. Γιατί, δηλαδή, τα εμπορεύματα της περισσότερο αναπτυγμένης χώρας[1] δεν είναι *και* ποιοτικά ανώτερα και φθηνότερα από εκείνα της λιγότερο αναπτυγμένης[2], οπότε όλη η ανάλυση του Hesse (1966) ή του Burenstam-Linder (1961) για τη διαφοροποίηση της ζήτησης δεν θα είχε νόημα. Αλλά και το θεώρημα Η-Ο, επειδή ακριβώς, αντίθετα από τη θεωρία του Ricardo, δεν βασίζεται στη θεωρία της αξίας, δεν είναι σε θέση να εξηγήσει τη μετατροπή των συγκριτικών πλεονεκτημάτων σε απόλυτα, παρά μόνο *μέσα από την υπόθεση ότι οι συντελεστές παραγωγής είναι της ίδιας ποιότητας σ' όλες τις χώρες*, πράγμα που σημαίνει *ότι οι ίδιες ποσότητες συντελεστών θα έδιναν την ίδια ποσότητα αγαθών σ' όλες τις χώρες* (βλ. π.χ. Πουρναράκης - Χασσίδ 1988, σελ. 168-172). Με δεδομένο, όμως, ότι πρόκειται για χώρες με διαφορετικό επίπεδο ανάπτυξης (δηλ. διαφορετικό επίπεδο παραγωγικότητας της εργασίας, ακόμα και όταν πρόκειται για παραγωγικές διαδικασίες και μέσα παραγωγής του αυτού είδους

1. Δηλαδή, της χώρας με τη, σε διεθνή σύγκριση, ψηλότερη παραγωγικότητα της εργασίας.

2. Δηλαδή, της χώρας με τη, σε διεθνή σύγκριση, χαμηλότερη παραγωγικότητα της εργασίας.

και τεχνολογικού επιπέδου, βλ. Ιωακείμογλου 1983), η υπόθεση αυτή του θεωρήματος Η-Ο είναι αυθαίρετη και λανθασμένη.

1.2.2 Ο ρόλος των συναλλαγματικών ισοτιμιών

Με βάση τις παρατηρήσεις που προηγήθηκαν, θεωρούμε εδώ απαραίτητο να επιστρέψουμε στις έννοιες της θεωρίας της αξίας, όπως αυτές αναπτύχθηκαν από τους κλασικούς της Οικονομικής Θεωρίας, για να διερευνήσουμε με ένα όσο το δυνατόν θεωρητικά συνεκτικό τρόπο τα συμπεράσματα των θεωριών του διεθνούς εμπορίου, και ιδιαίτερα να εξετάσουμε την εφαρμοσιμότητα ή μη του θεωρήματος του Ricardo στις σημερινές συνθήκες των κυμαινόμενων διεθνών συναλλαγματικών ισοτιμιών. Ορισμένες από τις απόψεις που ανέπτυξε ο Marx στο *Κεφάλαιο* μπορούν να αποτελέσουν, κατά τη γνώμη μας, την αφετηρία για μια τέτοια ανάλυση.

Ο Marx δεν ασχολήθηκε κατά τρόπο αναλυτικό ή συστηματικό με το πρόβλημα. Εντούτοις, μια παρατήρησή του για το διεθνή ανταγωνισμό άνισα αναπτυγμένων χωρών μπορεί να μας χρησιμεύσει ως κλειδί για να προσεγγίσουμε, σε συνδυασμό με τις έννοιες της *πρόσθετης υπεραξίας* και του *πρόσθετου κέρδους* τη λειτουργία του νόμου της αξίας στην παγκόσμια αγορά. Ο Marx θα επισημάνει, λοιπόν, ότι το διαφορετικό επίπεδο παραγωγικότητας της εργασίας των κεφαλαίων που ανταγωνίζονται μεταξύ τους στην παγκόσμια αγορά, επιτρέπει, *κατ' αναλογία με ό,τι συμβαίνει και στην εσωτερική αγορά*, στα περισσότερο «παραγωγικά» κεφάλαια να αποκομίζουν ένα πρόσθετο κέρδος: Γιατί η «ατομική αξία» των εμπορευμάτων που παράγουν είναι χαμηλότερη από την (πραγματική και μοναδική) αξία τους, που καθορίζεται κοινωνικά στο επίπεδο της (διεθνούς, στην περίπτωση αυτή) αγοράς[1]. Επειδή λοιπόν η α-

1. Σύμφωνα με τον Μαρξ η «ατομική αξία» ενός εμπορεύματος δεν υφίσταται παρά μόνο ως αναλυτική κατηγορία: αποτελεί την «αξία» η οποία αντιστοιχεί στο χρόνο εργασίας που απαιτήθηκε από το συγκεκριμένο ατομικό παραγωγό για την παραγωγή του εν λόγω εμπορεύματος. (Αντίστοιχα ισχύουν για το «ατομικό κόστος παραγωγής» και την «ατομική τιμή» ενός εμπορεύματος). Η (κοινωνική) αξία όμως του εμπορεύματος καθορίζεται από την ποσότητα όχι της οποιασδήποτε, αλλά της *κοινωνικά αναγκαίας εργασίας* που αυτό ενσωματώνει, της εργασίας

ξία των εμπορευμάτων είναι η κοινωνικά προσδιοριζόμενη αξία τους και όχι η «ατομική τους αξία», η πρόσθετη υπεραξία και το πρόσθετο κέρδος δεν προκύπτει ως «άνιση ανταλλαγή» ή «μεταφορά αξίας» ανάμεσα στους ανταγωνιζόμενους ατομικούς εμπορευματοπαραγωγούς, αλλά ως αποτέλεσμα της ικανότητας του περισσότερο αναπτυγμένου κεφαλαίου να εκμεταλλεύεται αποτελεσματικότερα από τον κοινωνικό μέσο όρο την εργασιακή δύναμη.

Έγραφε, λοιπόν, ο Marx: «Κεφάλαια που είναι τοποθετημένα στο εξωτερικό εμπόριο, μπορούν να αποφέρουν ψηλότερο ποσοστό κέρδους, πρώτον, γιατί εδώ ανταγωνίζονται με εμπορεύματα, που παράγονται από χώρες με λιγότερες ευκολίες παραγωγής, έτσι που η πιο προοδευμένη χώρα πουλάει τα εμπορεύματά της πάνω από την αξία τους[1], μόλο που τα πουλάει πιο φθηνά από των ανταγωνιστριών χωρών. Το ποσοστό του κέρδους ανεβαίνει, εφόσον η εργασία της πιο προοδευμένης χώρας αξιοποιείται εδώ ως εργασία μεγαλύτερου ειδικού βάρους, ανεβαίνει το ποσοστό κέρδους, γιατί η εργασία που πληρώνεται όχι σαν ποιοτικά ανώτερη εργασία, πουλιέται σαν τέτοια. Η ίδια σχέση μπορεί να συμβεί σε βάρος της χώρας, στην οποία στέλνονται εμπορεύματα και από την οποία παίρνουν εμπορεύματα. Μπορεί δηλαδή η χώρα αυτή να δίνει in natura

---

δηλαδή που προκύπτει από μια εργασιακή δύναμη «που ξοδεύεται με το συνηθισμένο μέσο βαθμό μόχθου, με τον κοινωνικά συνηθισμένο βαθμό έντασης» (Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, τ. Ι, σελ. 206), που κατέχει δηλαδή την κοινωνικά μέση παραγωγικότητα εργασίας. Τα κεφάλαια που καταφέρνουν να παράγουν με μια παραγωγικότητα της εργασίας ψηλότερη από τον κοινωνικό μέσο όρο καρπούνται έτσι μια πρόσθετη υπεραξία: «Η πραγματική αξία ενός εμπορεύματος όμως δεν είναι η ατομική του, αλλά η κοινωνική του αξία, δηλαδή δεν μετριέται με το χρόνο εργασίας που στοιχίζει πραγματικά στον παραγωγό στην κάθε περίπτωση χωριστά, αλλά με το χρόνο εργασίας που απαιτείται κοινωνικά για την παραγωγή του (...) Ο κεφαλαιοκράτης που χρησιμοποιεί τη νέα μέθοδο πουλάει το εμπόρευμά του στην κοινωνική του τιμή (...) το πουλάει πάνω από την ατομική του αξία και πραγματοποιεί έτσι μια *πρόσθετη υπεραξία* (...) Ο κεφαλαιοκράτης που εφαρμόζει το βελτιωμένο τρόπο παραγωγής, ιδιοποιείται επομένως με τη μορφή υπερεργασίας ένα μεγαλύτερο μέρος της εργάσιμης μέρας, απ' ό,τι οι υπόλοιποι κεφαλαιοκράτες του ίδιου κλάδου». (Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, τ. Ι, σελ. 330-332).

1. Εννοεί την *εθνική αξία* του συγκεκριμένου εμπορεύματος, που στο επίπεδο της διεθνούς αγοράς λειτουργεί απλώς ως «ατομική αξία» του ενλόγω εμπορεύματος. Βλ. και παρακάτω.

περισσότερη αντικειμενοποιημένη εργασία από όση παίρνει, παρ' όλο που παίρνει το εμπόρευμα πιο φτηνά από ό,τι θα μπορούσε να το παραγάγει η ίδια. Ακριβώς, όπως ο εργοστασιάρχης, που χρησιμοποιεί μια νέα εφεύρεση προτού γενικευθεί η χρησιμοποίησή της πουλάει πιο φτηνά από τους ανταγωνιστές του και που ωστόσο πουλάει το εμπόρευμά του πάνω από την ατομική του αξία, δηλαδή αξιοποιεί σαν υπερεργασία την ειδικά ψηλότερη παραγωγική δύναμη της εργασίας που χρησιμοποιεί. Πραγματοποιεί έτσι ένα πρόσθετο κέρδος.» (Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, τ. ΙΙΙ, σελ. 300, εκδ. *Σύγχρονη Εποχή*).

Η αξία, λοιπόν, ενός εμπορεύματος, τόσο στην εσωτερική αγορά μιας χώρας, όσο και στη διεθνή αγορά εκφράζει τον *κοινωνικά αναγκαίο χρόνο εργασίας* που απαιτείται για την παραγωγή αυτού του εμπορεύματος.

Η έννοια του κοινωνικά αναγκαίου χρόνου εργασίας αναφέρεται στους κοινωνικούς όρους και στις κοινωνικές συνθήκες μέσα στις οποίες τα προϊόντα του μεμονωμένου παραγωγού μετασχηματίζονται σε εμπορεύματα. Η έννοια αυτή δεν προϋποθέτει απλώς την ύπαρξη γενικά ενός κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας, αλλά και την ύπαρξη κάποιων ειδικών κοινωνικών σχέσεων που διασφαλίζουν ότι οι επιμέρους εργασιακές διαδικασίες κοινωνικοποιούνται μέσω της αγοράς. Η παγκόσμια αγορά είναι η έκφραση της οικονομικής σύνδεσης και αλληλεξάρτησης ατομικών καπιταλιστικών παραγωγικών διαδικασιών (ή αλλιώς, ατομικών εμπορευματοπαραγωγών) που ανήκουν σε διαφορετικές χώρες (σε διαφορετικά -εθνικά- «συνολικά κεφάλαια»).

Όπως σημειώνουν οι Busch κ.ά, 1984: «Όταν ανταγωνίζονται στην εσωτερική αγορά εθνικά προϊόντα με άλλα εθνικά προϊόντα του ίδιου είδους, τότε προσδιορίζεται σε εθνικό επίπεδο ο κοινωνικά αναγκαίος χρόνος εργασίας και μαζί του και το μέγεθος της αξίας των εμπορευμάτων. Όταν βρίσκονται αντιμέτωπα τα προϊόντα διαφορετικών χωρών στην παγκόσμια αγορά, τότε προσδιορίζεται σε διεθνές επίπεδο ο κοινωνικά αναγκαίος χρόνος εργασίας και διαμορφώνονται αντίστοιχα διεθνείς αξίες. Η διεθνής αξία ενός εμπορεύματος προσδιορίζεται από τον - σε διεθνές επίπεδο - κατά μέσο όρο αναγκαίο χρόνο εργασίας, ο οποίος είναι απαραίτητος για την παραγωγή του» (σελ. 43).

Παρά τις αναλογίες αυτές που υφίστανται ανάμεσα στην εσωτερική και τη διεθνή αγορά, εντούτοις η πρώτη δεν αποτελεί ένα απλό υποσύνολο της δεύτερης. Η εθνική συγκρότηση του κεφαλαίου αντανακλάται σε συγκεκριμένες διαχωριστικές γραμμές ανάμεσα στις διαφορετικές εθνικές σφαίρες κυκλοφορίας (αγορές). Ακόμα κι αν παραβλέψουμε τις κρατικές πολιτικές και τα μέτρα άμεσου ή έμμεσου προστατευτισμού, οι διαχωριστικές γραμμές ανάμεσα στις διαφορετικές εθνικές σφαίρες κυκλοφορίας προκύπτουν από την ύπαρξη των διαφορετικών εθνικών νομισμάτων, από την ανυπαρξία, δηλαδή, ενός ενιαίου παγκόσμιου νομίσματος.

Έτσι, ενώ σε εθνικό επίπεδο οι τιμές των εμπορευμάτων εκφράζονται «αυτομάτως» σε μονάδες του εθνικού νομίσματος, στο διεθνές επίπεδο λαμβάνει χώρα ο μετασχηματισμός του εθνικού «χρηματικού τους ονόματος» σε διεθνές νόμισμα. Η απουσία ενός γενικού ισοδυνάμου (χρήματος) σε διεθνές επίπεδο απαιτεί δηλαδή τη δημιουργία μιας σχέσης ανταλλαγής ανάμεσα στις νομισματικές μονάδες των διαφορετικών χωρών.

Αποδεικνύεται ότι οι τυχόν αναντιστοιχίες ανάμεσα στη θέση μιας χώρας στη διεθνή κλίμακα της παραγωγικότητας της εργασίας (θέση που εκφράζει το πόσες ώρες εθνικής εργασίας αντιστοιχούν σε μια ώρα διεθνούς εργασίας) από τη μια, και στη θέση του νομίσματός της στο διεθνές σύστημα συναλλαγματικών ισοτιμιών από την άλλη, θέτουν σε κίνηση διορθωτικούς μηχανισμούς αναπροσαρμογής των νομισματικών ισοτιμιών (υποτίμηση ή ανατίμηση του εθνικού νομίσματος λόγω εμπορικών ελλειμμάτων ή αντίστοιχα πλεονασμάτων), οι οποίοι αποκαθιστούν την αντιστοιχία ανάμεσα στη θέση αυτής της χώρας στη διεθνή κλίμακα της παραγωγικότητας της εργασίας και στη διεθνή θέση του νομίσματός της. Η αναντιστοιχία θα είχε δηλαδή ως αποτέλεσμα το να πουλιούνται τα εμπορεύματα αυτής της χώρας στη διεθνή αγορά πάνω ή αντίστοιχα κάτω από τη διεθνή αξία τους. Οι πιέσεις από το θετικό ή αρνητικό εμπορικό ισοζύγιο και η αντίστοιχη διεθνής ζήτηση του νομίσματος της χώρας θα τείνουν να αποκαταστήσουν την τιμή του εν λόγω νομίσματος στα «κανονικά» της επίπεδα.

Ας δούμε όμως, με περισσότερο αναλυτικό τρόπο τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του κεφαλαιακού ανταγωνισμού στη διεθνή αγορά.

Το κεφάλαιο της περισσότερο αναπτυγμένης χώρας παράγει με μια πάνω από το διεθνή μέσο όρο παραγωγικότητα της εργασίας και δαπανά για την παραγωγή ενός συγκεκριμένου εμπορεύματος λιγότερες ώρες εργασίας από το εθνικό κεφάλαιο το οποίο παράγει με την κοινωνικά μέση διεθνή παραγωγικότητα της εργασίας. Το αποτέλεσμα αυτό των διαφορών στην παραγωγικότητα της εργασίας είναι το να αποκομίζει το περισσότερο αναπτυγμένο εθνικό κεφάλαιο ένα πρόσθετο κέρδος στην παγκόσμια αγορά: ομοειδή εμπορεύματα έχουν στην παγκόσμια αγορά μία ενιαία αξία δηλαδή ενσωματώνουν την ίδια ποσότητα διεθνούς εργασίας. Ωστόσο έχουν παραχθεί από κεφάλαια με διαφορετικές εθνικές παραγωγικότητες εργασίας. Έτσι η ενιαία διεθνής αξία αντιστοιχεί σε διαφορετικές εθνικές αξίες του εν λόγω εμπορεύματος. Το εμπόρευμα του πάνω από το μέσο όρο αναπτυγμένου κεφαλαίου αντιπροσωπεύει λοιπόν μια εθνική (ατομική) αξία χαμηλότερη απο τη διεθνή. Καθώς στην παγκόσμια αγορά το εμπόρευμα αυτό πραγματοποιείται με βάση τη διεθνή αξία του, το πάνω από το διεθνή μέσο όρο αναπτυγμένο εθνικό κεφάλαιο αποκομίζει μια πρόσθετη υπεραξία (ένα πρόσθετο κέρδος).

Αντίστοιχα το κάτω από το διεθνή μέσο όρο αναπτυγμένο εθνικό κεφάλαιο αποκομίζει ένα κέρδος χαμηλότερο από το μέσο.

Πρόκειται λοιπόν εδώ για ένα διεθνή ανταγωνισμό ο οποίος προσομοιάζει με τον ανταγωνισμό στο εσωτερικό ενός εθνικού βιομηχανικού κλάδου. Κεφάλαια με άνιση παραγωγικότητα της εργασίας ανταγωνίζονται στην παραγωγή ομοειδών εμπορευμάτων. Στην εσωτερική αγορά, ο ενδοκλαδικός αυτός ανταγωνισμός οδηγεί τελικά στο διακλαδικό ανταγωνισμό, με τις μετακινήσεις κεφαλαίων από τον έναν κλάδο παραγωγής στον άλλο και τη δημιουργία των τιμών παραγωγής. Προϋπόθεση για μια τέτοια εξέλιξη είναι όμως η καταρχήν δημιουργία ενός ενιαίου ποσοστού κέρδους σε κάθε κλάδο παραγωγής, η τάση δηλαδή για κατάργηση των πρόσθετων κερδών και των γενικότερων ενδοκλαδικών ανισοτήτων στο ποσοστό κέρδους:

α) με τη γενίκευση των παραγωγικότερων τεχνικών παραγωγής στο εσωτερικό κάθε κλάδου,
β) με τον εκμηδενισμό (κλείσιμο ή απορρόφηση από άλλα κεφάλαια) των μεμονωμένων κεφαλαίων που δεν μπορούν να εκσυγχρονίσουν τις παραγωγικές τους τεχνικές ώστε να φθάσουν τα μέσα επίτεδα παραγωγικότητας της εργασίας.

Στο επίπεδο της διεθνούς αγοράς υφίστανται, εντούτοις, ορισμένα αποφασιστικής σημασίας εμπόδια, που ακυρώνουν την τάση εμπέδωσης των δύο αυτών διαδικασιών: η εθνική συγκρότηση του κεφαλαίου τροποποιεί αποφασιστικά τους όρους του διεθνούς ανταγωνισμού και τείνει να καταργήσει τα πρόσθετα κέρδη των περισσότερο αναπτυγμένων κεφαλαίων, άρα και την πίεση πάνω στα λιγότερο αναπτυγμένα εθνικά κεφάλαια. Μπορούν λοιπόν να σταθεροποιηθούν σχετικά και να αναπαράγονται σε μονιμότερη βάση οι διεθνείς διαφορές στην παραγωγικότητα της εργασίας, γεγονός που δεν επιτρέπει την ανάπτυξη ενός διεθνούς διακλαδικού ανταγωνισμού, ο οποίος και θα κατέληγε στο σχηματισμό διεθνών τιμών παραγωγής και ενός διεθνούς γενικού ποσοστού κέρδους.

Πρόκειται με άλλα λόγια για την τροποποίηση του νόμου της αξίας στην παγκόσμια αγορά: στην ιδανική περίπτωση, (δηλαδή αν αγνοήσουμε τα μέτρα της κρατικής εξωτερικής οικονομικής πολιτικής), οι συνθήκες του κεφαλαιακού ανταγωνισμού τροποποιούνται από την ύπαρξη διαφορετικών εθνικών νομισμάτων και τις αντίστοιχες νομισματικές ισοτιμίες. Η διακύμανση των ισοτιμιών αυτών λειτουργεί δηλαδή προστατευτικά για τα λιγότερο αναπτυγμένα εθνικά κεφάλαια.

Οι χώρες με τη διεθνώς ψηλότερη παραγωγικότητα της εργασίας είναι αρχικά σε θέση να πραγματοποιούν στην παγκόσμια αγορά τα εμπορεύματα που παράγουν σε τιμές χαμηλότερες από αυτές των λιγότερο «παραγωγικών» ανταγωνιστών τους, ώστε, όχι μόνο να αποκομίζουν πρόσθετα κέρδη, αλλά και να διευρύνουν συνεχώς το μερίδιό τους στην αγορά. Το αποτέλεσμα για τις περισσότερο «παραγωγικές» χώρες είναι η δημιουργία σημαντικών εμπορικών πλεονασμάτων, ενώ παράλληλη είναι και η συνεχής αύξηση των εμπορικών ελλειμμάτων στις χώρες με διεθνώς χαμηλότερη παραγωγικότητα της εργασίας. Τα εμπορικά αυτά ισοζύγια - ελλείμματα ή αντίστοιχα πλεονάσματα - (κι όχι το ισοζύγιο κεφαλαίων ή αντίστοιχα το ισοζύγιο πληρωμών) - είναι όμως ο πλέον αποφασιστικός παράγοντας που καθορίζει τη μακροπρόθεσμη κίνηση της διεθνούς τιμής ενός εθνικού νομίσματος. Μια συνεχής επιδείνωση του εμπορικού ισοζυγίου δεν μπορεί παρά μόνο κοντοπρόθεσμα να αντισταθμίζεται από μια αντίστοιχη βελτίωση του ισοζυγίου κεφαλαίων. Υπό την πίεση έτσι των ελλειμμάτων του εμπορικού ισοζυγίου υποχρεώνεται η χώρα με τη σχετικά χαμηλότερη παραγωγικότητα της εργασίας να υποτιμήσει το εθνικό της νόμισμα, ενώ αντίστοιχα τα πλεονάσματα του εμπορικού ισοζυγίου της χώρας με την ψηλότερη παραγωγικότητα της εργασίας θέτουν σε κίνηση μια διαδικασία ανατίμησης του δικού της εθνικού νομίσματος[1].

Οι νομισματικοί μηχανισμοί που μόλις περιγράψαμε τροποποιούν τη λειτουργία του νόμου της αξίας στην παγκόσμια αγορά: εδώ, στην παγκόσμια αγορά, η αναπροσαρμογή της τιμής του εθνικού νομίσματος λειτουργεί προστατευτικά για τα λιγότερο αναπτυγμένα (εθνικά) κεφάλαια. Οι διεθνείς διαφορές στην παραγωγικότητα της εργασίας μπορούν έτσι να αναπαράγονται, ενώ τα πρόσθετα κέρδη, που αποκομίζουν τα περισσότερο αναπτυγμένα εθνικά κεφάλαια εξανεμίζονται. Μέσα από την υποτίμηση του νομίσματος της λιγότερο αναπτυγμένης χώρας μετασχηματίζονται οι «ψηλές» εθνικές τιμές των προϊόντων της σε μέσες (ή και χαμηλές) διεθνείς τιμές αγοράς. Αντίστοιχα, οι «χαμηλές» εθνικές τιμές των προϊόντων της περισσότερο αναπτυγμένης χώρας (της χώρας με τη σχετικά ψηλότερη παραγωγικότητα της εργασίας) μετατρέπονται και πάλι, μέσα από την ανατίμηση του εθνικού νομίσματος, σε μέσες διεθνείς τιμές.

Όπως παρατηρούν οι Busch κ. ά. (1984): «Η τροποποίηση του νόμου της αξίας στην παγκόσμια αγορά περιλαμβάνει δυο συνιστώσες: Από τη μια καθίσταται αδύνατη - σε αντίθεση με

1. Αναφερόμαστε πάντα στην *υποτίμηση* ή την *ανατίμηση* ενός εθνικού νομίσματος, ως προς το εθνικό νόμισμα μιας άλλης χώρας, *σε πραγματικούς κι όχι ονομαστικούς όρους*, δηλαδή μετά την αφαίρεση των διαφορών στους ρυθμούς πληθωρισμού ανάμεσα στις δυο χώρες. Ο πληθωρισμός προκαλεί, όπως είναι γνωστό, την αύξηση της διεθνούς τιμής των εμπορευμάτων μιας χώρας, και ισοδυναμεί έτσι με μια (πραγματική) ανατίμηση του νομίσματός της.

ό,τι συμβαίνει στο εθνικό επίπεδο - η σε μόνιμη βάση ιδιοποίηση πρόσθετων κερδών από τα εθνικά κεφάλαια με παραγωγικότητα πάνω από το μέσο όρο, ακόμα κι αν τα κεφάλαια αυτά διατηρήσουν την υπεροχή τους ως προς την παραγωγικότητα έναντι των αλλοδαπών ανταγωνιστών τους. Από την άλλη, μπορούν να διατηρήσουν επίσης με επιτυχία τη θέση τους στην παγκόσμια αγορά εθνικά κεφάλαια με κάτω από το μέσο όρο παραγωγικότητα» (σελ. 49).

Ένα ζήτημα που τίθεται στο σημείο αυτό είναι κατά πόσο η βασική θέση της «θεωρίας της τροποποίησης» που μόλις εκθέσαμε, δηλαδή ότι η υποτίμηση του εθνικού νομίσματος μιας χώρας λειτουργεί προστατευτικά για τη θέση της στην παγκόσμια αγορά, επαληθεύεται στην πράξη, με δεδομένο ότι ο διεθνής ανταγωνισμός αποκλίνει πάντοτε από το μοντέλο του ολοκληρωμένου ανταγωνισμού, σύμφωνα με το οποίο όλες οι κατηγορίες εμπορευμάτων μπορούν να παραχθούν από κάθε μια από τις χώρες που μετέχουν στο διεθνή ανταγωνισμό.

Καταρχή είναι βέβαια προφανές ότι *η θεωρία της τροποποίησης του νόμου της αξίας στην παγκόσμια αγορά δεν αφορά την περίπτωση του διαφοροποιημένου διεθνούς εμπορίου, που δημιουργείται μεταξύ χωρών με ριζικά διαφορετικές παραγωγικές δομές* και επίπεδα ανάπτυξης της παραγωγικότητας εργασίας (π.χ. πρώτες ύλες έναντι βιομηχανικών προϊόντων). Όμως και στις περιπτώσεις χωρών με συγκρίσιμα επίπεδα παραγωγικότητας της εργασίας, ανάμεσα στις οποίες αναπτύσσονται διεθνείς ανταλλαγές βιομηχανικών κατά κύριο λόγο εμπορευμάτων, τίθεται επίσης το ερώτημα για το κατά πόσο η υποτίμηση του εθνικού νομίσματος μιας χώρας βελτιώνει το εμπορικό ισοζύγιό της: Με δεδομένο ότι με την υποτίμηση *αυξάνει (μειώνεται) η τιμή της μονάδας* καθενός εισαγόμενου (εξαγόμενου) εμπορεύματος, το ερώτημα που τίθεται είναι αν πράγματι προκαλείται μια τέτοιας έκτασης *μείωση (αύξηση) της ποσότητας* των εισαγομένων (εξαγομένων) εμπορευμάτων, ώστε η συνολική εισαγόμενη (εξαγόμενη) αξία - ως το γινόμενο της τιμής της μονάδας επί την ποσότητα - να μεταβάλλεται κατά τρόπο που να επιτρέπει τη βελτίωση του εμπορικού ισοζυγίου. Εδώ πρέπει να ληφθεί επιπλέον υπόψη το γεγονός ότι η υποτίμηση επιβαρύνει το εμπορικό ισοζύγιο με την αύξηση της τιμής ορισμένων εμπο-

ρευμάτων τα οποία είναι αδύνατον να παραχθούν στην εσωτερική αγορά σε ποσότητες που να καλύπτουν την εσωτερική ζήτηση, ακόμα και στην περίπτωση των πλέον εκβιομηχανισμένων χωρών (πετρέλαιο, πρώτες ύλες, αλλά και ορισμένες κατηγορίες βιομηχανικών εμπορευμάτων, όπως π.χ. αυτοκίνητα, ή εργαλειομηχανές στις «μικρές» βιομηχανικές χώρες, όπως Βέλγιο, Δανία, Φιλανδία κ.λπ.).

Με βάση μια ανάλυση των ελαστικοτήτων ζήτησης και προσφοράς των εισαγωγών και των εξαγωγών[1] αποδεικνύεται ότι στη γενική περίπτωση η υποτίμηση βελτιώνει το ισοζύγιο πληρωμών. Έτσι, η περίπτωση αυτή ονομάζεται *ομαλή* και προκύπτει όταν ισχύει η συνθήκη Marshall-Lerner, δηλαδή όταν το άθροισμα των απόλυτων τιμών των ελαστικοτήτων ζήτησης των εισαγωγών και των εξαγωγών είναι μεγαλύτερη από 1. Δηλαδή ισχύει:

$$-n_x - n_m > 1,$$

όπου n_m είναι η ελαστικότητα ζήτησης των εισαγωγών της χώρας σε σχέση με την υπολογισμένη σε εγχώριο νόμισμα τιμή των εισαγωγών και n_x η ελαστικότητα ζήτησης στο εξωτερικό των εξαγωγών της χώρας σε σχέση με τη διεθνή τιμή (υπολογισμένη σε δολάρια) αυτών των εξαγωγών. Επειδή η συνθήκη Marshall-Lerner θεμελιώνεται με βάση τη μη πραγματική υπόθεση ότι οι ελαστικότητες προσφοράς των εισαγωγών και των εξαγωγών είναι άπειρες, έγινε αναγκαίο να διατυπωθεί ξανά, με ακριβέστερο τρόπο, η σχέση που περιγράφει την ομαλή εξέλιξη του ισοζυγίου πληρωμών σε περίπτωση υποτίμησης του εγχώριου νομίσματος. Η σχέση αυτή περιγράφεται έτσι τελικά από τη συνθήκη Robinson, στην οποία υπεισέρχονται και οι ελαστικότητες προσφοράς:

$$n_x + n_m + 1 < (e_x + e_m + 1)(n_x.n_m/e_x.e_m),$$

1. Ελαστικότητα ζήτησης ενός αγαθού είναι η «ευαισθησία» της ζητούμενης ποσότητας του αγαθού αυτού σε μεταβολές της τιμής του και δίνεται ως ο λόγος της ποσοστιαίας μεταβολής της ζητούμενης ποσότητας προς την ποσοστιαία μεταβολή της τιμής του αγαθού, η οποία και προκάλεσε τη μεταβολή της ζήτησης. (Βλ. Σταμάτης 1985, Μέρος 2, σελ. 39 κ.ε.).

όπου e_x είναι η ελαστικότητα της εγχώριας προσφοράς σε εξαγωγικά αγαθά, σε σχέση με την υπολογισμένη σε εγχώριο νόμισμα τιμή των αγαθών αυτών, και e_m η ελαστικότητα της προσφοράς του εξωτερικού σε είδη εισαγωγής, υπολογισμένη σε σχέση με τη διεθνή τιμή (σε δολάρια) των ειδών αυτών. (Βλ., για τα ζητήματα αυτά, Rose 1981, σελ. 84 κ.ε, Jarchow/ Rühmann 1982, σελ. 43 κ.ε., Busch 1985, σελ. 161 κ.ε.).

Εμπειρικές έρευνες των ελαστικοτήτων έχουν δείξει ότι απαιτείται πάντα ένα χρονικό διάστημα προσαρμογής του ισοζυγίου πληρωμών, προτού αυτό ανταποκριθεί στην υποτίμηση του νομίσματος, ακόμα και στην περίπτωση της «ομαλής» συμπεριφοράς του. Παρουσιάζεται δηλαδή μια αρχική περίοδος υστέρησης, η οποία θεωρείται ότι αντικατοπτρίζει το γεγονός ότι οι βραχυχρόνιες ελαστικότητες (για ένα ή δυο χρόνια) παραμένουν πάντα πολύ χαμηλές. Μόνο μετά την πάροδο αυτής της αρχικής περιόδου αποκτούν οι ελαστικότητες την ομαλή τους συμπεριφορά. Η παρατήρηση αυτή περιγράφεται συχνά με βάση την *καμπύλη J*: Η εξέλιξη του ισοζυγίου πληρωμών μετά την υποτίμηση του νομίσματος θεωρείται δηλαδή ότι ακολουθεί μια τροχιά ανάλογη του λατινικού γράμματος J, όπου κοντοπρόθεσμα προκύπτει μια επιδείνωση του εμπορικού ισοζυγίου (περίοδος προσαρμογής - βραχυχρόνιες ελαστικότητες), τάση που στη συνέχεια αντιστρέφεται, καθώς αποκαθίσταται η ομαλή συμπεριφορά του εμπορικού ισοζυγίου.

Από εμπειρικές, έτσι, έρευνες των ελαστικοτήτων ζήτησης των εισαγωγών και εξαγωγών ορισμένων καπιταλιστικών χωρών (ΗΠΑ, Μ. Βρετανία, ΟΔΓ, Γαλλία, Ολλανδία, Ιταλία, Βέλγιο/Λουξεμβούργο) για τη χρονική περίοδο 1955-1970 (Jarchow/ Rühmann 1982, σελ. 70), προέκυψε ότι η συνθήκη Marshall-Lerner ικανοποιείται σ' όλες τις προαναφερθείσες περιπτώσεις. Η μετά το 1970 ένταση της διεθνοποίησης της παραγωγής οδήγησε, πάντως, πολλούς μελετητές στην αμφισβήτηση της υποτίμησης ως μέσου εξισορρόπησης των εξωτερικών συναλλαγών μιας χώρας. Η αμφισβήτηση στηρίχθηκε στην άποψη ότι το μερίδιο των εισαγωγών που δεν είναι «ευαίσθητες» στις αλλαγές των τιμών έχει αυξηθεί (εισαγωγές με μικρή ελαστικότητα) εξαιτίας της διεθνοποίησης. Με σκοπό να διαπιστωθεί εάν η παραπάνω άποψη ευσταθεί, έγιναν από τη γαλλική IN-

SEE, με τη βοήθεια του μαθηματικού μοντέλου DMS (Dynamique multisectorielle), προσομοιώσεις με στόχο την εκτίμηση των επιπτώσεων των υποτιμήσεων πάνω στη γαλλική οικονομία. Το πρότυπο DMS παίρνει υπόψη του τις διαρθρωτικές αλλαγές της οικονομίας, και ιδιαίτερα την παραγωγική της εξειδίκευση, δηλαδή το μεταβαλλόμενο τρόπο ένταξής της στο διεθνές οικονομικό σύστημα. Τα κυριότερα συμπεράσματα των προσομοιώσεων είναι ότι: α) Δεν επιβεβαιώνεται η άποψη πως οι διαρθρωτικές αλλαγές στο εξωτερικό εμπόριο έχουν μεταβάλλει την ευαισθησία των όγκων στις μεταβολές των τιμών. β) Αν και η αύξηση του ελλείμματος του εμπορικού ισοζυγίου αμέσως μετά την υποτίμηση, λόγω αύξησης των τιμών των εισαγομένων ειδών, είναι εντονότερη από παλιότερα, εξίσου έντονη είναι η μείωσή του στη συνέχεια, λόγω μείωσης του όγκου των εισαγωγών. (Για τα παραπάνω βλ. Catinat, Pisani-Ferry & Schubert 1985).

Βέβαια, πέρα από την ανάλυση με βάση τις ελαστικότητες πρέπει να λαμβάνονται υπόψη και άλλοι παράγοντες που αφορούν τη μεσοπρόθεσμη και μακροπρόθεσμη εξέλιξη του εγχώριου παραγωγικού συστήματος. Καθοριστικής σημασίας για τη δυνατότητα της εγχώριας παραγωγής να αυξήσει τις εξαγωγές της είναι εδώ ο βαθμός απασχόλησης του παραγωγικού δυναμικού (των μέσων παραγωγής). Σε περίπτωση πλήρους απασχόλησης του παραγωγικού δυναμικού, οι δυνατότητες μεσοπρόθεσμης αύξησης των εξαγωγών (μέχρι δηλαδή η παραγωγική δυνατότητα της χώρας να αυξηθεί μέσα από νέες επενδύσεις) είναι μικρές, αφού όλη η παραγωγή απορροφάται ήδη από την εγχώρια ζήτηση και τις υπάρχουσες εξαγωγές. Αντίθετα, στην περίπτωση αργούντος παραγωγικού δυναμικού, οι ευνοϊκές συνθήκες ανταγωνισμού που προκύπτουν από την υποτίμηση μπορούν να αξιοποιηθούν μέσα από την αύξηση της απασχόλησης του παραγωγικού δυναμικού και τον προσανατολισμό της πρόσθετης παραγωγής στην εξωτερική αγορά (αλλά και στην αύξηση της κάλυψης της εσωτερικής αγοράς, εκτοπίζοντας τις εισαγωγές).

Σε κάθε περίπτωση πάντως, τόσο οι θεωρητικοί συλλογισμοί, όσο και οι εμπειρικές αναλύσεις επιβεβαιώνουν τη βασική υπόθεση της θεωρίας της τροποποίησης του νόμου της αξίας στην

παγκόσμια αγορά, ότι μέσα από την προστατευτική λειτουργία των συναλλαγματικών διακυμάνσεων γίνεται δυνατή η σταθεροποίηση της θέσης των λιγότερο «παραγωγικών» εθνικών κεφαλαίων στην παγκόσμια αγορά.

Επιπλέον, το τελευταίο αυτό συμπέρασμα της θεωρίας της τροποποίησης του νόμου της αξίας στην παγκόσμια αγορά, ότι στο διεθνή ανταγωνισμό μπορούν να σταθεροποιήσουν τις θέσεις τους ακόμα και κεφάλαια με συγκριτικά χαμηλότερη παραγωγικότητα της εργασίας από αυτή των ανταγωνιστών τους, μας επιτρέπει να προσεγγίσουμε τη φιλελευθεροποίηση του διεθνούς εμπορίου μετά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, καθώς και τις τάσεις επιστροφής στον προστατευτισμό από τα τέλη της δεκαετίας του 1970, φαινόμενα που μέχρι και σήμερα μοιάζουν να αποτελούν αινίγματα για πολλούς μελετητές των διεθνών οικονομικών σχέσεων (Κυπριανίδης 1985).

Πράγματι, στη διάρκεια της ανοδικής φάσης του οικονομικού κύκλου στις βιομηχανικές χώρες, οι ηγεμονικοί βιομηχανικοί κλάδοι κάθε χώρας επιζητούσαν το «άνοιγμα» της εθνικής οικονομίας στην παγκόσμια αγορά (με την ελαχιστοποίηση των κάθε λογής μέτρων οικονομικού προστατευτισμού), προσβλέποντας σε μια διεύρυνση των εξαγωγών τους. Η θέση αυτή των ηγεμονικών κλάδων των βιομηχανικών χωρών δεν μεταβλήθηκε ούτε όταν ξέσπασε η διεθνής κεφαλαιακή κρίση υπερσυσσώρευσης, από το πρώτο μισό ήδη της δεκαετίας του 1970, καθώς οι συναλλαγματικοί μηχανισμοί εξακολουθούσαν να τους προστατεύουν έναντι ακόμα και των ανταγωνιστών τους με ψηλότερη παραγωγικότητα της εργασίας (ή ρυθμούς αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας). Εντούτοις, ορισμένοι άλλοι κλάδοι της ευρωπαϊκής και αμερικανικής βιομηχανίας (σίδηρος και χάλυβας, αυτοκινητοβιομηχανία, ναυπηγεία, υφαντουργία, ένδυση) περιήλθαν σε οξεία κρίση, από την οποία μπόρεσαν να επωφεληθούν τα εξαγωγικά κεφάλαια της Ιαπωνίας και ορισμένων «νέων βιομηχανικών χωρών». Η συγκυρία αυτή ευνόησε τη θέσπιση, από τις ΗΠΑ και ορισμένες δυτικοευρωπαϊκές χώρες, επιλεκτικών προστατευτικών μέτρων, που περιορίζουν την «ελευθερία» των διεθνών εμπορικών συναλλαγών της προηγούμενης περιόδου (Busch 1985-α).

1.3 *Ορισμένα πρώτα συμπεράσματα*

Με βάση την ανάλυση που προηγήθηκε, γίνεται φανερό ότι απαραίτητος όρος για να προσεγγίσουμε και να ερμηνεύσουμε την εξέλιξη των εξωτερικών οικονομικών σχέσεων της χώρας, και ιδίως των διεθνών εμπορικών συναλλαγών της, είναι η μελέτη της εξέλιξης της *ισοτιμίας της δραχμής σε πραγματικούς όρους*, καταρχήν ως προς τα νομίσματα των κύριων εμπορικών εταίρων της Ελλάδας στη διεθνή αγορά, δηλαδή των μεγάλων δυτικοευρωπαϊκών καπιταλιστικών χωρών. Επιπλέον, από όσα αναπτύχθηκαν μέχρι εδώ προκύπτουν δυο ακόμα ειδικότερα συμπεράσματα:

1. Η ανάλυσή μας έδειξε ότι η προστατευτική λειτουργία των συναλλαγματικών ισοτιμιών δεν αναφέρεται σ' έναν μεμονωμένο παραγωγικό τομέα ή κλάδο, αλλά στην «εθνική οικονομία» ως σύνολο. Αναφέρεται, δηλαδή, στο «συλλογικό εμπόρευμα» του διεθνούς εμπορίου ενός συγκεκριμένου κοινωνικού σχηματισμού. Έτσι ο μηχανισμός της διακύμανσης των συναλλαγματικών ισοτιμιών αφήνει σχετικά απροστάτευτους τους λιγότερο αναπτυγμένους οικονομικούς κλάδους μια χώρας, σε σύγκριση πάντα με τους περισσότερο αναπτυγμένους κλάδους αυτής της ίδιας χώρας. Αν μάλιστα αυτοί οι συγκριτικά περισσότερο αναπτυγμένοι και ως εκ τούτου σχετικά «υπερπροστατευμένοι» κλάδοι της διεθνώς λιγότερο αναπτυγμένης χώρας πλησιάζουν το μέσο διεθνές επίπεδο παραγωγικότητας της εργασίας, μπορούν να εξασφαλίζουν πρόσθετα κέρδη ακόμα και από το εμπόριο με μια περισσότερο αναπτυγμένη χώρα. Το αντίθετο συμβαίνει με τους συγκριτικά λιγότερο αναπτυγμένους κλάδους στο εσωτερικό μιας χώρας: Στην περίπτωση αυτή η προστατευτική λειτουργία των συναλλαγματικών μηχανισμών δεν επαρκεί για να αποτρέψει τις απώλειες από το εξωτερικό εμπόριο με μια περισσότερο αναπτυγμένη χώρα (μια χώρα με ψηλότερη παραγωγικότητα της εργασίας).

Από όσα εκτέθηκαν στο σημείο αυτό φαίνεται, λοιπόν, ότι επαληθεύεται *κατ' αρχήν*, με βάση και τη μαρξική θεωρία, το βασικό συμπέρασμα του θεωρήματος των συγκριτικών κοστών του Ricardo. Ο διεθνής ανταγωνισμός θα κατατείνει στο να ενισχύσει τη (διεθνή) ειδίκευση της κάθε χώρας στις συγκριτικά

περισσότερο παραγωγικές οικονομικές της δραστηριότητες.

2. Εντούτοις, το θεώρημα του Ricardo αποτελεί μια στατική περιγραφή της τάσης που εντοπίσαμε με βάση (και) τις μαρξικές κατηγορίες της διεθνούς αξίας και της πρόσθετης υπεραξίας: Οι διαφορετικοί ρυθμοί αύξησης του κοινωνικού προϊόντος στις διαφορετικές χώρες κατά κύριο λόγο, αλλά και - πέρα από τους συναλλαγματικούς μηχανισμούς προστασίας της ανταγωνιστικής θέσης των χωρών με τη σχετικά χαμηλότερη παραγωγικότητα της εργασίας - οι δασμολογικές και μη δασμολογικές (π.χ. επιδοτήσεις, κρατικές προμήθειες κ.λπ.) οικονομικές πολιτικές προστασίας της εγχώριες παραγωγής, αποτελούν παράγοντες που μπορούν να λειτουργήσουν ανασταλτικά προς την τάση διεθνούς ειδίκευσης που περιγράφεται από το θεώρημα του Ricardo. Πέραν αυτού, το θεώρημα του Ricardo δεν περιγράφει μια μέσω του διεθνούς εμπορίου αναγκαστικά *διακλαδική* ειδίκευση της παραγωγής, όπως το ερμηνεύουν ή το χρησιμοποιούν ορισμένες σύγχρονες παραλλαγές του. (*Διακλαδικά αποτελέσματα* του εξωτερικού εμπορίου, δηλαδή ενίσχυση ολόκληρων οικονομικών κλάδων - π.χ. των ονομαζόμενων «έντασης εργασίας» - και συρρίκνωση άλλων). Περιγράφει εξίσου και μια πιθανή *ενδοκλαδική εξειδίκευση της παραγωγής* (εξειδίκευση στην παραγωγή συγκεκριμένων εμπορευμάτων στο εσωτερικό του *κάθε κλάδου παραγωγής*).

Η τελευταία αυτή παρατήρηση φαίνεται να επαληθεύεται και από τα εμπειρικά δεδομένα του διεθνούς εμπορίου (βλ. για ό,τι ακολουθεί, Horn 1976, Hirsch 1977, Donges/Müller-Ohlsen 1978, Giersch 1978, Foders 1983, Langhammer 1983):

Τα συγκριτικά πλεονεκτήματα των χωρών που μετέχουν στο διεθνές εμπόριο δεν παραμένουν μεσοπρόθεσμα τα ίδια, αλλά διαρκώς μετατοπίζονται, καθώς οι λιγότερο αναπτυγμένες χώρες, επιτυγχάνουν κατά κανόνα ψηλότερους ρυθμούς ανάπτυξης και αύξησης της παραγωγικότητας από τους διεθνείς ανταγωνιστές τους, που κατέχουν μια ψηλότερη παραγωγικότητα της εργασίας, λόγω ακριβώς της χαμηλότερης οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου και του ψηλότερου ποσοστού κέρδους σ' αυτές τις σε διεθνή σύγκριση λιγότερο αναπτυγμένες βιομηχανικές χώρες. Καταφέρνουν, έτσι, οι λιγότερο αναπτυγμένες χώρες να αξιοποιήσουν την προστατευτική λειτουργία των συναλ-

λαγματικών μηχανισμών, αλλά και των κρατικών παρεμβάσεων, για να οικοδομήσουν νέους σύγχρονους κλάδους παραγωγής («έντασης κεφαλαίου», αλλά και «έντασης ανθρώπινου κεφαλαίου») μέσα από εισαγωγές τεχνολογίας και προηγμένων μέσων παραγωγής.

Από την άλλη, οι κάτω από το μέσο όρο παραγωγικοί κλάδοι των χωρών, οι οποίες σε διεθνή σύγκριση και στο επίπεδο της οικονομίας ως σύνολο, κατέχουν μια ψηλότερη παραγωγικότητα της εργασίας από ό,τι οι διεθνείς ανταγωνιστές τους, υπόκεινται και αυτοί σε σημαντικούς μετασχηματισμούς, σαν συνέπεια της αυξημένης πίεσης που δέχονται από το διεθνή ανταγωνισμό: εντείνονται οι επενδύσεις ορθολογικοποίησης της παραγωγικής διαδικασίας, εκσυγχρονισμού των μέσων παραγωγής, οι επιλεκτικές μη δασμολογικές αλλά και δασμολογικές στρατηγικές προστασίας, η διαφοροποίηση των προϊόντων και η δημιουργία νέων προϊόντων κ.λπ. Μέσα από αυτούς τους μετασχηματισμούς των συγκριτικά λιγότερο παραγωγικών κλάδων (των σε διεθνή σύγκριση περισσότερο αναπτυγμένων χωρών) ανακόπτεται η διαδικασία εκτόπισής τους από τους αντίστοιχους κλάδους των σε διεθνή σύγκριση λιγότερο αναπτυγμένων ανταγωνιστών τους.

Ως αποτέλεσμα αυτών των διαδικασιών, που εξελίσσονται παράλληλα, προκύπτει μια διαρκώς εντεινόμενη τάση μετατροπής των διακλαδικών αποτελεσμάτων του διεθνούς εμπορίου σε ενδοκλαδικά. (Ή, ακριβέστερα, μια διαδικασία υποχώρησης των διακλαδικών και ενίσχυσης των ενδοκλαδικών αποτελεσμάτων του διεθνούς εμπορίου: αύξηση τόσο του μεριδίου των εισαγωγών όσο και του μεριδίου των εξαγωγών στο εσωτερικό κάθε οικονομικού ή βιομηχανικού κλάδου των περισσότερων χωρών).

Η μετατροπή των κατά κύριο λόγο διακλαδικών αποτελεσμάτων του διεθνούς εμπορίου σε κατά κύριο λόγο ενδοκλαδικά αποτελέσματα είναι ήδη ορατή και στην περίπτωση της ελληνικής οικονομίας (βλ. μεταξύ άλλων τα πρώτα πορίσματα μιας σχετικής έρευνας: Busch 1990). Το ζήτημα όμως αυτό υπερβαίνει τους στόχους της παρούσας έκδοσης και έτσι δεν θα μας απασχολήσει καθόλου εδώ.

Με βάση τα συμπεράσματα της ανάλυσης που προηγήθηκε

μπορούμε, πάντως, και αυτό θα επιβεβαιωθεί και από όσα θα ακολουθήσουν στα επόμενα κεφάλαια, να αντιληφθούμε τις επιλογές, ήδη από τη δεκαετία του 1950, των κυρίαρχων καπιταλιστικών δυνάμεων της χώρας μας (τόσο των οικονομικών όσο και των πολιτικών) για «άνοιγμα» της ελληνικής οικονομίας στην παγκόσμια αγορά, για υποστολή των μέτρων προστατευτισμού, για πρόσδεση της χώρας στις διαδικασίες «ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης» κ.λπ. Πρόκειται για ένα «αίνιγμα» που επί δεκαετίες ολόκληρες αδυνατούν να λύσουν οι κάθε λογής «αριστεροί» και «προοδευτικοί» αυτόκλητοι εκπρόσωποι των συμφερόντων του ελληνικού κεφαλαίου (της εγχώριας καπιταλιστικής ανάπτυξης), που ποτέ δεν κουράζονται να παλινδρομούν ανάμεσα στις προβλέψεις για «καταστροφή και υποδούλωση της οικονομίας μας» (λόγω της μη θέσπισης μέτρων προστατευτισμού της εγχώριας βιομηχανίας από το διεθνή ανταγωνισμό) και στις εκκλήσεις (προς τους εργαζομένους) για «συναίνεση» προς τα κελεύσματα της καπιταλιστικής εξουσίας και για συμμόρφωση προς τις «αναγκαιότητες» που δημιουργεί η διεθνοποίηση του κεφαλαίου και των αγορών.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

ΚΕΦΑΛΑΙΑΚΗ ΣΥΣΣΩΡΕΥΣΗ, ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟ ΕΜΠΟΡΙΟ (1960-1989)

(Μια εμπειρική και συγκριτική ανάλυση)

Ο ορίζοντας των θεωρητικών αναζητήσεων της οικονομικής «επιστήμης», αλλά και του πολιτικού λόγου στην Ελλάδα, εξαντλείται είτε στο εννοιολογικό ζεύγος ανάπτυξη/καθυστέρηση είτε στην ιδεοληψία της αύξησης του κόστους εργασίας ανά μονάδα προϊόντος. Σε ό,τι αφορά δε τις «αναλύσεις» των εξωτερικών συναλλαγών της Ελλάδας, θεωρούν ευθύς εξαρχής ορισμένα βασικά χαρακτηριστικά της ελληνικής οικονομίας ως εγγενείς αδυναμίες της, και προσπαθούν στη συνέχεια να αποδόσουν τα ελλείμματα του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών σε αυτές ακριβώς τις «αδυναμίες»: καταλήγουν έτσι, μέσα από μια αμφιλεγόμενη διαχείριση των στατιστικών στοιχείων, στην ακατάπαυστη προτασεολογία ενάντια στην «ελληνική υπανάπτυξη», την «έλλειψη προγραμματισμού», τη «ροπή προς την κατανάλωση των Ελλήνων», τη «στρεβλή ανάπτυξη», την «αποδιάρθρωση του παραγωγικού ιστού», την υπερβολική αύξηση του κόστους εργασίας που δεν συνοδεύεται από «εργατικότητα», το μεγάλο βάρος των «παραδοσιακών» κλάδων παραγωγής στις εξαγωγές κ.ά. Η δική μας ανάλυση τοποθετείται στον αντίποδα, πιστεύουμε, αυτού του τύπου οικονομικής «ανάλυσης».

Η βασική μας θέση είναι ότι η εξέλιξη των διεθνών οικονομικών σχέσεων της χώρας κατά τη μεταπολεμική περίοδο επηρεάζεται από την εξέλιξη της εσωτερικής οικονομικής συγκυρίας, αλλά και ακόμα, ως ένα βαθμό, από την εξέλιξη της οικονομικής συγκυρίας στο εσωτερικό των βασικών οικονομικών ανταγωνιστών της χώρας στη διεθνή αγορά. Αν, για παράδειγμα, οι ρυθμοί αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας στην Ελλάδα είναι σημαντικά ψηλότεροι (χαμηλότεροι) από τους αντί-

στοιχους στις χώρες με τις οποίες κατά κύριο λόγο συναλλάσσεται η Ελλάδα στην παγκόσμια αγορά (και θεωρώντας όλους τους άλλους παράγοντες σταθερούς), τότε αναμένεται να προκύπτει μια τάση για βελτίωση (επιδείνωση) της θέσης της Ελλάδας στο διεθνή ανταγωνισμό. Η τάση αυτή θα πρέπει επίσης, σύμφωνα με όσα αναπτύξαμε στα προηγούμενα, να επηρεάζει τη διακύμανση των πραγματικών συναλλαγματικών ισοτιμιών της δραχμής ως προς τα νομίσματα των βασικών ανταγωνιστών της Ελλάδας στην παγκόσμια αγορά.

Βέβαια, τίθεται εξίσου και το αντίστροφο ζήτημα: Κατά πόσο η διεθνής συγκυρία και οι διεθνείς οικονομικές σχέσεις της χώρας κατά την περίοδο που εξετάζουμε επηρέασαν, ή, ακόμα περισσότερο, καθόρισαν την εξέλιξη της κεφαλαιακής συσσώρευσης στη χώρα. Πολλοί μελετητές της διεθνούς οικονομικής άρθρωσης της χώρας, υποστηρίζουν ότι η εξέλιξη της κεφαλαιακής συσσώρευσης στη Ελλάδα καθορίστηκε από τις επιλογές της πολιτικής εξουσίας σε αναφορά με τη διεθνή οικονομία, και συγκεκριμένα από τη Σύνδεση και στη συνέχεια την Ένταξη στην ΕΟΚ. Είναι πράγματι εύλογο να υποθέσουμε ότι αν η διεθνής οικονομία βρίσκεται σε άνθιση ή έστω σε ανάκαμψη -και θεωρώντας τους άλλους παράγοντες σταθερούς- αυτό αναμένεται να έχει ευνοϊκές επιπτώσεις στις ελληνικές εξαγωγές. Αντίθετα, οι ελληνικές εξαγωγές θα πληγούν από τη διεθνή ύφεση. Σε ποιό βαθμό, όμως, οι επιπτώσεις αυτές της διεθνούς συγκυρίας μπορούν να επηρεάσουν τη δυναμική της κεφαλαιακής συσσώρευσης στην Ελλάδα;

Για να μπορέσουμε να προσεγγίσουμε το ζήτημα της σχέσης και της αλληλεπίδρασης ανάμεσα στην εσωτερική διαδικασία κεφαλαιακής συσσώρευσης και την άρθρωση της ελληνικής οικονομίας στην παγκόσμια αγορά, μελετήσαμε κατ' αρχήν συγκριτικά την εξέλιξη μιας σειράς δεικτών που χαρακτηρίζουν τη διαδικασία συσσώρευσης κεφαλαίου στην Ελλάδα και στις τέσσερις κυριότερες χώρες της ΕΟΚ (Ομοσπονδιακή Δημοκρατία Γερμανίας, Γαλλία, Ιταλία, Βρετανία), χώρες από τις οποίες καθορίζονται οι οικονομικές εξελίξεις στην ΕΟΚ, και με τις οποίες διεξάγεται, άλλωστε, το 50% περίπου των διεθνών εμπορικών συναλλαγών της Ελλάδας. Ιδιαίτερο βάρος έχει δοθεί, κατόπιν, στον εντοπισμό των φάσεων και των σημείων κα-

μπής της διαδικασίας κεφαλαιακής συσσώρευσης στην Ελλάδα κατά την εν λόγω ιστορική περίοδο. Τέλος, ιδιαίτερο βάρος έχει δοθεί και στον εντοπισμό και την ανάλυση των δομικών χαρακτηριστικών της οικονομικής κρίσης που πλήττει τη χώρα από τα μέσα της δεκαετίας του '70, καθώς και στη συγκριτική αποτίμησή τους σε αναφορά με τα αντίστοιχα δομικά χαρακτηριστικά της κρίσης στις άλλες καπιταλιστικές χώρες που εξετάζουμε.

Σχετικά με τις επιπτώσεις της ένταξης στην ΕΟΚ, και το εάν αυτή καθόρισε την εξέλιξη της κεφαλαιακής συσσώρευσης στην Ελλάδα, εξετάζουμε αν:

(α) η χρονική περίοδος της Ένταξης συμπίπτει με την αποφασιστική καμπή στη διαδικασία κεφαλαιακής συσσώρευσης κατά την περίοδο που εξετάζουμε,

και (β) τα δομικά χαρακτηριστικά και οι αιτιώδεις συνάφειες της οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα διαφοροποιούνται από τα αντίστοιχα (τις αντίστοιχες) των χωρών της ΕΟΚ, εφόσον ακριβώς οι χώρες αυτές δεν υποβλήθηκαν κατά την περίοδο που μας ενδιαφέρει στο «σοκ της Ένταξης».

Για την περιγραφή του εξωτερικού εμπορίου της χώρας και τη συσχέτιση των μεγεθών του με τη συσσώρευση κεφαλαίου, διαμορφώσαμε μια σειρά δείκτες, βασισμένους σε στοιχεία της Τράπεζας της Ελλάδας και της ΕΣΥΕ, των οποίων η διαχρονική εξέλιξη φαίνεται στα σχετικά διαγράμματα. Βάση των υπολογισμών μας είναι η συναλλαγματική στατιστική. Οι χρησιμοποιούμενοι δείκτες παρίστανται με κεφαλαία γράμματα όταν πρόκειται για απόλυτα μεγέθη και με τα αντίστοιχα πεζά όταν πρόκειται για τις ποσοστιαίες μεταβολές τους.

Με βάση τους παράγοντες που εντοπίσαμε, μπορούμε να επιχειρήσουμε μια περιοδολόγηση του εξωτερικού εμπορίου (εμπορευμάτων και υπηρεσιών) της Ελλάδας, σε συνδυασμό και με τα αποτελέσματα της έρευνάς μας σχετικά με τη συσσώρευση κεφαλαίου. Πράγματι, η ποσοτική μας ανάλυση προσδιόρισε, όπως θα δούμε παρακάτω, ορισμένα σημεία τομής στην ιστορία των εξωτερικών ανταλλαγών της χώρας: πρόκειται για τα έτη 1973/74, 1979/80 και 1986/87. Όμως, αυτά τα σημεία τομής συμπίπτουν -με ικανοποιητικό βαθμό ακρίβειας- με τα σημεία καμπής της κεφαλαιακής συσσώρευσης στην Ελλάδα. Επαληθεύ-

ται έτσι, η βασική μας υπόθεση για τον καθορισμό των εξωτερικών συναλλαγών της χώρας από την κεφαλαιακή συσσώρευση στον ίδιο τον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό.

2.1. *Η εξέλιξη των δεικτών κεφαλαιακής συσσώρευσης (1960-1988)*

Η εμπειρική έρευνα της διαδικασίας συσσώρευσης και αξιοποίησης κεφαλαίου στη μεταπολεμική Ελλάδα αλλά και στις τέσσερις κυριότερες δυτικοευρωπαϊκές χώρες (ΟΔΓ, Γαλλία, Ιταλία, Βρετανία) βασίζεται στους παρακάτω δείκτες:

* Το ετήσιο καθαρό προϊόν (Υ) σε τιμές αγοράς (καθαρή προστιθέμενη αξία υπολογισμένη ως διαφορά του ΑΕΠ και της κατανάλωσης παγίου κεφαλαίου).
* Τις ετήσιες μεταβολές του καθαρού προϊόντος (ΔΥ), δηλαδή το πρόσθετο ετήσιο καθαρό προϊόν σε σχέση με την προηγούμενη χρονιά. Π.χ. $\Delta Y_{1987} = Y_{1987} - Y_{1986}$
* Την καθαρή επένδυση παγίου κεφαλαίου (Ι), που είναι η ακαθάριστη επένδυση μείον την κατανάλωση παγίου κεφαλαίου.
* Την οριακή «παραγωγικότητα» του παγίου κεφαλαίου, δηλαδή τον οριακό λόγο προϊόντος/κεφαλαίου (ΔΥ/Ι), που είναι η αύξηση του καθαρού προϊόντος ανά μονάδα επένδυσης παγίου κεφαλαίου.
* Το ποσοστό επένδυσης (Ι/Υ).
* Το εισόδημα της εργασίας (L) (μισθοί συν αμοιβές αυτοαπασχολούμενων).
* Το μερίδιο της εργασίας στο καθαρό προϊόν (L/Y).
* Το οριακό μερίδιο εργασίας (ΔL/ΔY), δηλαδή το λόγο της ετήσιας αύξησης του εισοδήματος εργασίας προς την ετήσια αύξηση του καθαρού προϊόντος.
* Την οριακή αποδοτικότητα (ΔR) του παγίου κεφαλαίου

$$\Delta R=(\Delta Y-\Delta L)/I$$

που ισοδυναμεί με

$$\Delta R = \{1- (\Delta L/\Delta Y)\} \{\Delta Y/I\},$$

δηλαδή την μεταβολή του κέρδους (ΔΥ-ΔL) ανά μονάδα νέας επένδυσης παγίου κεφαλαίου (Ι), ή ακόμη, το γινόμενο του οριακού μεριδίου κερδών $\{1-(\Delta L/\Delta Y)\}$ και του οριακού λόγου προϊόντος/κεφαλαίου (ΔΥ/Ι).

* Το λόγο προϊόντος/κεφαλαίου (Υ/Κ) (καθαρό προϊόν προς απόθεμα παγίου κεφαλαίου).
* Την ένταση κεφαλαίου (Κ/Ν), που συσχετίζει το συνολικό απόθεμα παγίου κεφαλαίου Κ με τον αντίστοιχο αριθμό απασχολουμένων Ν και αποτελεί επομένως ένα μέτρο της τεχνικής σύνθεσης κεφαλαίου.
* Την αποδοτικότητα του παγίου κεφαλαίου (R)

$$R=(Y-L)/K$$

που ισοδυναμεί με

$$R=\{1-(L/Y)\} \{Y/K\}$$

Οι διεθνείς συγκρίσεις της κερδοφορίας που βασίζονται σε υπολογισμούς του κεφαλαιακού αποθέματος απαιτούν εξαιρετική προσοχή, επειδή ο τρόπος υπολογισμού του μεγέθους αυτού ενδέχεται να είναι πολύ διαφορετικός από χώρα σε χώρα. Ωστόσο, για να μπορέσουμε να επαληθεύσουμε κάποιες σημαντικές υποθέσεις της έρευνάς μας, υπολογίσαμε την αποδοτικότητα του κεφαλαίου (R) και το λόγο προϊόντος/κεφαλαίου (Υ/Κ) για τη Βρετανία, την ΟΔΓ και την Ελλάδα, αφού γι' αυτές τις χώρες τα στοιχεία που δημοσιεύονται από τον ΟΟΣΑ φαίνεται να είναι σε μεγάλο βαθμό συμβατά. Αντίστοιχοι υπολογισμοί δεν έγιναν για τη Γαλλία επειδή ο υπολογισμός του κεφαλαιακού αποθέματος, τουλάχιστον αυτός που δημοσιεύεται από τον ΟΟΣΑ, δεν είναι συμβατός με τους αντίστοιχους της Ελλάδας, της Βρετανίας και της ΟΔΓ. Στοιχεία διαθέσιμα για την Ιταλία δεν υπάρχουν.

Τα στοιχεία προέρχονται από τους εθνικούς λογαριασμούς που δημοσιεύονται από τον ΟΟΣΑ. Ο υπολογισμός των δεικτών έγινε σε σταθερές τιμές αγοράς 1980 και σε εθνικό νόμισμα. Τα αποτελέσματα των υπολογισμών φαίνονται στα σχετικά διαγράμματα.

Για να περιγραφεί με ικανοποιητικό τρόπο η διαδικασία

συσσώρευσης κεφαλαίου στην Ελλάδα χρησιμοποιήθηκαν και οι δείκτες συσσώρευσης της ελληνικής μεταποίησης (Ιωακείμογλου 1989).

Αποδίδουμε ιδιαίτερη σημασία στην κερδοφορία του κεφαλαίου στη μεταποίηση επειδή ο κλάδος αυτός αποτελεί έναν από τους βασικούς κινητήρες της συσσώρευσης κεφαλαίου στην Ελλάδα.

Στην περίπτωση της ελληνικής μεταποίησης υπολογίσθηκαν, λοιπόν, οι εξής δείκτες:

* Η φαινόμενη παραγωγικότητα εργασίας Y/N (Καθαρή προστιθέμενη αξία ανά εργαζόμενο).
* Η μέση ετήσια αμοιβή εργασίας ανά εργαζόμενο L/N (μάζα μισθών και αμοιβών αυτοαπασχολουμένων προς τη συνολική απασχόληση).
* Η ένταση κεφαλαίου K/N (κεφαλαιακό απόθεμα ανά εργαζόμενο).
* Το μερίδιο της εργασίας στην καθαρή προστιθέμενη αξία (καθαρό προϊόν) L/Y.
* Οι καθαρές επενδύσεις παγίου κεφαλαίου I.
* Ο ρυθμός συσσώρευσης κεφαλαίου I/K (καθαρές επενδύσεις προς κεφαλαιακό απόθεμα).
* Οι σχετικές τιμές παγίου κεφαλαίου/καθαρού προϊόντος και καταναλωτικών προϊόντων/καθαρού προϊόντος (p_3/p_1 και p_2/p_1 αντίστοιχα).
* Η αποτελεσματικότητα του κεφαλαίου Y/K (καθαρή προστιθέμενη αξία προς κεφαλαιακό απόθεμα).
* Η αποδοτικότητα του παγίου κεφαλαίου R πριν την αφαίρεση φόρων και τόκων. Ο δείκτης αυτός υπολογίζεται όπως και παραπάνω (για την περίπτωση της συνολικής οικονομίας) ως συνάρτηση των δεικτών που προαναφέρθηκαν:

$$R=(Y-L)/K=(1-L/Y)(Y/K)$$

Οι υπολογισμοί των μεγεθών από τα οποία προκύπτει το R έγιναν (για την ελληνική μεταποίηση) ως εξής:
(α) σε σταθερές τιμές αγοράς 1970 (υπολογισμοί σε όγκο) και
(β) σε τρέχουσες τιμές αγοράς (υπολογισμοί σε αξία).

Για τους υπολογισμούς σε αξία χρησιμοποιήθηκαν και οι δείκτες σχετικών τιμών:

* $R_{value}=\{1-(p_2/p_1)(L/Y)\}\ \{(p_1/p_3)\ (Y/K)\}$
  όπου (p_2/p_1): δείκτης σχετικών τιμών καταναλωτικών προϊόντων/καθαρού προϊόντος
  (p_1/p_3): δείκτης σχετικών τιμών καθαρού προϊόντος/παγίου κεφαλαίου.
* Η οριακή αποδοτικότητα του κεφαλαίου ΔR

$$\Delta R=(\Delta Y-\Delta L)\ /\ I$$

* Η απόδοση του συνολικού κεφαλαίου (πάγιο+κυκλοφορούν).

Τα αποτελέσματα των υπολογισμών φαίνονται στα σχετικά διαγράμματα. Τα πρωτογενή στοιχεία προέρχονται από τους Εθνικούς Λογαριασμούς εκτός από το κεφαλαιακό απόθεμα και την κατανάλωση παγίου κεφαλαίου που είναι στοιχεία του ΟΟΣΑ (OECD 1987,1988).

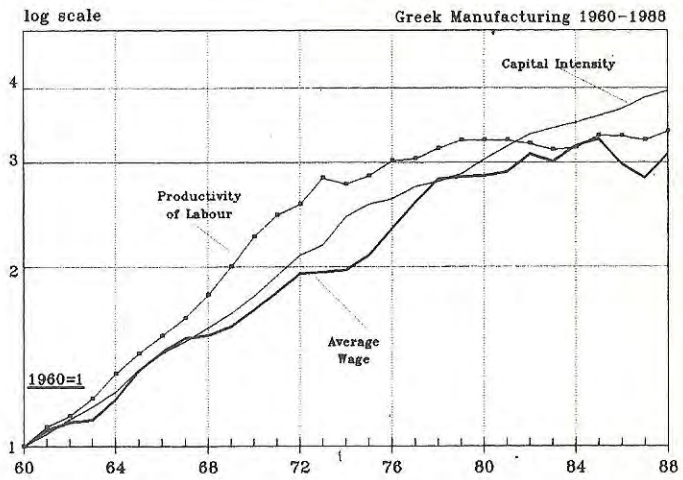
Για τις περιπτώσεις που δεν υπάρχουν διαθέσιμα στοιχεία έγιναν οι παρακάτω παραδοχές:

* Το κυκλοφορούν κεφάλαιο έχει ληφθεί ίσο προς το 40% του παγίου (στοιχείο που προκύπτει από την επεξεργασία ισολογισμών βιομηχανικών επιχειρήσεων).
* Οι έμμεσοι φόροι που αντιστοιχούν στη μεταποίηση και που χρησιμοποιούνται για τον υπολογισμό της ακαθάριστης προστιθέμενης αξίας (ΑΠΑ) σε τιμές αγοράς, έχουν ληφθεί ίσοι προς το 20% της ΑΠΑ σε τιμές συντελεστών παραγωγής. Το ποσοστό αυτό προκύπτει από στατιστική επεξεργασία.
* Η κατανάλωση παγίου κεφαλαίου δίνεται από τον ΟΟΣΑ για την περίοδο 1960–1987. Διαπιστώθηκε ότι για το σύνολο της περιόδου αυτής ισχύει

(κατανάλωση παγίου κεφαλαίου)/(κεφαλαιακό απόθεμα) = 0.05

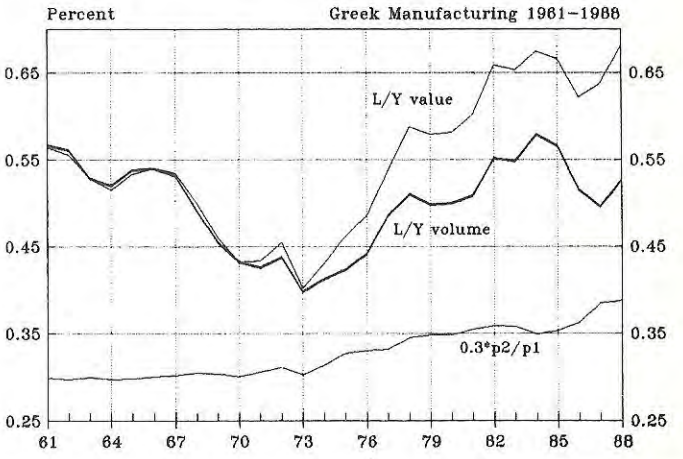
με πολύ μικρές αποκλίσεις από την τιμή αυτή. Η παραπάνω σχέση χρησιμοποιήθηκε για τον υπολογισμό της κατανάλωσης παγίου κεφαλαίου των ετών 1988 και 1989.

1.Capital Accumulation Indices

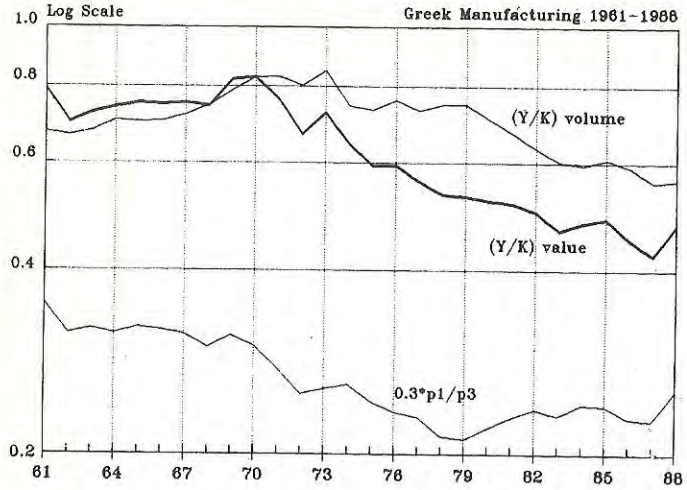
1. Δείκτες κεφαλαιακής συσσώρευσης στην ελληνική μεταποίηση. Φαινόμενη παραγωγικότητα εργασίας, μέσος μισθός και ένταση κεφαλαίου. Σε λογαριθμική κλίμακα.

2. Labour Share (L/Y)

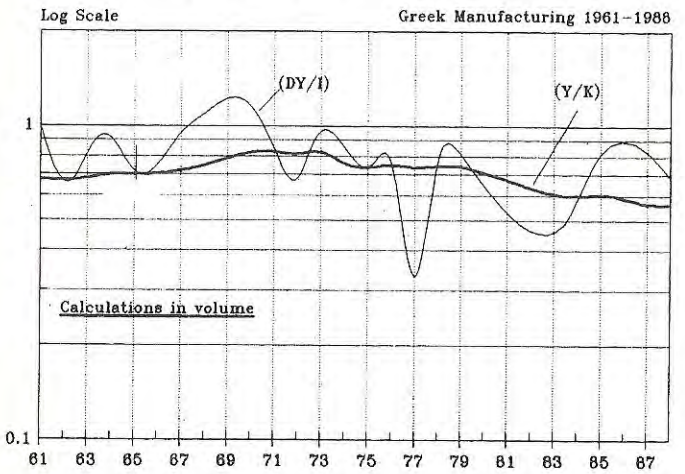
2. Μερίδιο της εργασίας στο καθαρό προϊόν (L/Y) στην ελληνική μεταποίηση. Υπολογισμοί σε αξία και όγκο. Σχετικές τιμές καταναλωτικών προϊόντων/καθαρού προϊόντος (p_2/p_1).

3. Output vs Capital Stock (Y/K)

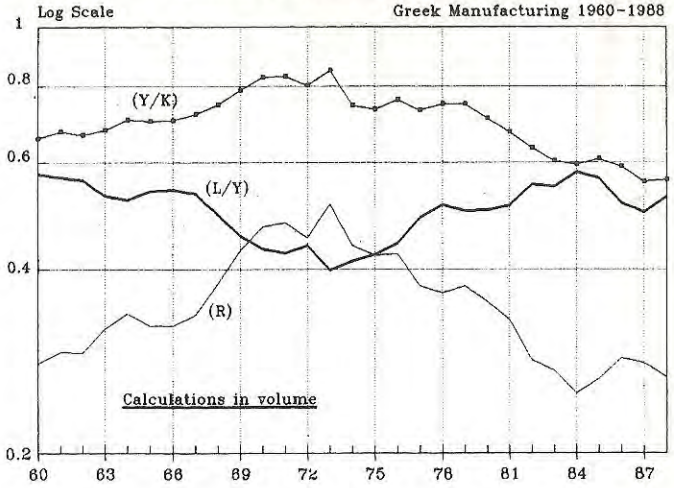
3. Λόγος προϊόντος/κεφαλαίου (Y/K) στην ελληνική μεταποίηση. Υπολογισμοί σε αξία και όγκο. Σχετικές τιμές καθαρού προϊόντος/κεφαλαιουχικών προϊόντων (p_1/p_3). Σε λογαριθμική κλίμακα.

4. Marginal Output/Capital Ratio

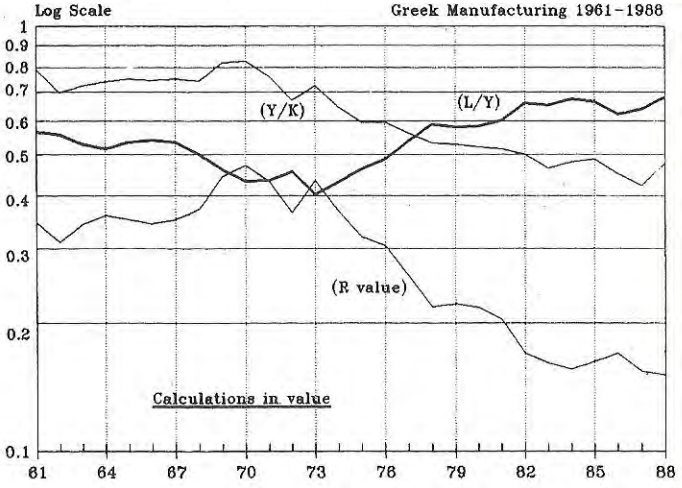
4. Οριακός λόγος προϊόντος/κεφαλαίου (ΔY/I) στην ελληνική μεταποίηση. Υπολογισμοί σε όγκο. Σε λογαριθμική κλίμακα.

5. Rate of Return (R) on fixed capital

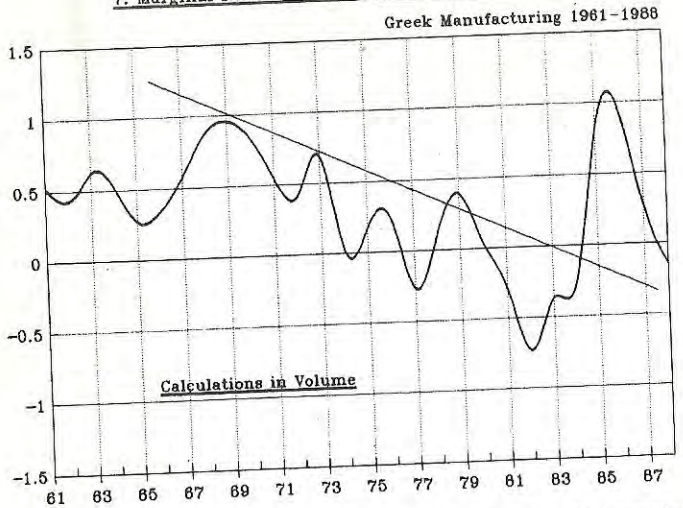
5. Αποδοτικότητα παγίου κεφαλαίου (R) στην ελληνική μεταποίηση. Υπολογισμοί σε όγκο. Σε λογαριθμική κλίμακα.

6. Rate of Return (R value) on fixed capital

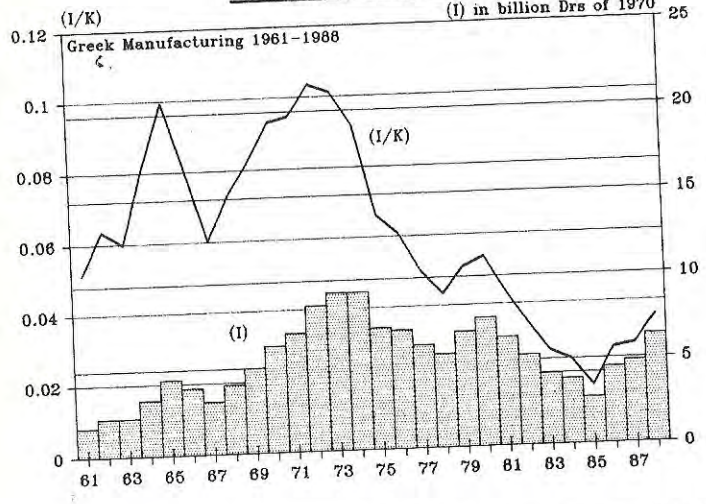
6. Αποδοτικότητα παγίου κεφαλαίου (R) στην ελληνική μεταποίηση. Υπολογισμοί σε αξία. Σε λογαριθμική κλίμακα.

7. Marginal Rate of Return (DR) on fixed capital

7. Οριακή αποδοτικότητα παγίου κεφαλαίου (ΔR) στην ελληνική μεταποίηση. Υπολογισμοί σε όγκο.

8. Net Fixed Investment (I) and Rate of Accumulation (I/K)

8. Καθαρές επενδύσεις παγίου κεφαλαίου (I) και ρυθμός συσσώρευσης (I/K) στην ελληνική μεταποίηση. Οι επενδύσεις είναι υπολογισμένες σε δις δραχμές του 1970.

Τα συμπεράσματά μας από τα διαγράμματα συνοψίζονται στα παρακάτω:

i) *Σχετικά με την ελληνική μεταποίηση*: Η περίοδος 1960-1973 χαρακτηρίζεται από ρυθμούς αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας (Y/N) που ξεπερνούν τόσο τους αντίστοιχους ρυθμούς αύξησης της έντασης κεφαλαίου (K/N) όσο και της ετήσιας αμοιβής ανά εργαζόμενο (L/N).

Έτσι, το μερίδιο της εργασίας στο καθαρό προϊόν (L/Y) κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου μειώνεται ενώ ταυτόχρονα αυξάνεται η αποτελεσματικότητα του κεφαλαίου (Y/K). Τα αντίστοιχα μεγέθη υπολογισμένα σε αξία δεν είναι σημαντικά διαφορετικά αφού οι δείκτες τιμών καταναλωτικών προϊόντων, τιμών παγίου κεφαλαίου και τιμών καθαρού προϊόντος αυξάνονται με παραπλήσιους ρυθμούς. Σαν αποτέλεσμα αυτών των εξελίξεων, οι δείκτες κερδοφορίας (οριακή αποδοτικότητα ΔR και απόδοση κεφαλαίου R) παρουσιάζουν μέχρι το 1973 αυξητική τάση.

Από το 1973 μέχρι το 1985, η μέση ετήσια αμοιβή εργασίας αυξάνεται γρηγορότερα από την παραγωγικότητα της εργασίας. Έτσι, το μερίδιο της εργασίας υπολογισμένο σε όγκο αυξάνεται στη διάρκεια αυτής της περιόδου κατά 50% περίπου. Η αύξηση αυτή είναι ακόμη πιο έντονη όταν το μερίδιο της εργασίας υπολογίζεται με βάση τις αξίες, επειδή οι τιμές των καταναλωτικών προϊόντων αυξήθηκαν πιο γρήγορα από τις τιμές του καθαρού προϊόντος. Σε ό,τι αφορά την ένταση κεφαλαίου, αυτή αυξάνεται μέχρι το 1978 με ρυθμούς παραπλήσιους προς τους ρυθμούς αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας, έτσι ώστε η αποτελεσματικότητα του κεφαλαίου υπολογισμένη σε όγκο να μένει περίπου σταθερή. Όμως η γρηγορότερη αύξηση των τιμών του παγίου κεφαλαίου, σε σχέση με τις τιμές του καθαρού προϊόντος, οδηγεί από το 1973 μέχρι το 1978 σε μείωση της αποτελεσματικότητας του κεφαλαίου όταν αυτή υπολογίζεται με βάση τις αξίες.

Από το 1978 μέχρι το 1988 η παραγωγικότητα της εργασίας επιβραδύνεται σημαντικά, και σε συνδυασμό με τη γρηγορότερη αύξηση της έντασης κεφαλαίου οδηγεί σε σημαντική μείωση της αποτελεσματικότητάς του, τόσο όταν αυτή υπολογίζεται σε όγκο όσο και σε αξία. Η κερδοφορία, κάτω από την

πίεση της μειωμένης αποτελεσματικότητας του κεφαλαίου, μειώνεται μέχρι το 1985 αφού σ' αυτή την κατεύθυνση δρουν επίσης και η αύξηση του μεριδίου της εργασίας και η εξέλιξη των σχετικών τιμών.

Κατά το 1986-1987, παρατηρείται μια μεγάλη αύξηση της οριακής αποδοτικότητας κεφαλαίου που προκαλεί αύξηση και στην απόδοση του συνολικού κεφαλαίου. Η αύξηση αυτή προέρχεται αποκλειστικά από τη μείωση της ετήσιας αμοιβής εργασίας ανά εργαζόμενο, και συνακόλουθα από τη μείωση του μεριδίου της εργασίας. Όμως η απόδοση κεφαλαίου, υπολογισμένη με βάση τις αξίες, δεν αυξάνεται αλλά παρουσιάζει απλώς σταθεροποίηση, επειδή οι τιμές καταναλωτικών προϊόντων αυξήθηκαν γρηγορότερα από τις τιμές του καθαρού προϊόντος. Τέλος, από το 1988 το μερίδιο εργασίας αυξάνεται και πάλι, ανακτά ένα μέρος από τις απώλειες της διετίας 1986-1987, και συμπιέζει ξανά την αποδοτικότητα του κεφαλαίου.

Οι ιστορικές περίοδοι που ήδη εντοπίσαμε διακρίνονται και στην εξέλιξη τόσο της καθαρής επένδυσης I όσο και του ρυθμού συσσώρευσης κεφαλαίου I/K. Τα μεγέθη αυτά παρουσιάζουν αυξητική τάση μέχρι το 1973 και φθίνουσα τάση μέχρι το 1985 οπότε και παρουσιάζονται κάποια σημάδια ανάκαμψης.

Συμπερασματικά μπορούμε, λοιπόν, να διαπιστώσουμε:

α) Ο ρυθμός αύξησης της φαινόμενης παραγωγικότητας της εργασίας (Y/N) στην ελληνική μεταποίηση υστερεί έναντι του αντίστοιχου ρυθμού (1) της έντασης κεφαλαίου (K/N) από το 1979, και (2) των πραγματικών μισθών (L/N) στην περίοδο 1973-1985. Σαν συνέπεια των παραπάνω έχουμε μια σημαντική κάμψη του λόγου προϊόντος/κεφαλαίου (Y/K) το 1973, κάμψη που επιδεινώνεται στη συνέχεια από το 1979 μέχρι το 1986. Παράλληλα προκύπτει μια αύξηση του μεριδίου εργασίας (L/Y) μεταξύ 1973 και 1985.

Είναι φανερό έτσι ότι η πτώση της αποδοτικότητας κεφαλαίου (R) της ελληνικής μεταποίησης από το 1973 και μετά, μπορεί να αποδοθεί στη συνδυασμένη δράση της μείωσης του μεριδίου των κερδών ([Y−L]/Y, ή 1 − [L/Y]) και της αύξησης στο λόγο κεφαλαίου/προϊόντος (K/Y). Ωστόσο, στην περίοδο

1985-1987, είχαμε μια δραστική μείωση των πραγματικών μισθών που δεν οδήγησε σε ουσιαστική αύξηση της αποδοτικότητας του κεφαλαίου (R), επειδή συνεχίστηκε η πτώση του λόγου προϊόντος/κεφαλαίου, (Y/K). Αυτό που συνέβη ήταν μια σημαντική αύξηση της οριακής αποδοτικότητας του κεφαλαίου (ΔR), δηλαδή της κερδοφορίας των νέων επενδύσεων.

β) Η μακροπρόθεσμη τάση εξέλιξης του ρυθμού συσσώρευσης (I/K), όπως και των καθαρών επενδύσεων παγίου κεφαλαίου (I) στην ελληνική μεταποίηση μεταστρέφεται από ανοδική σε πτωτική το 1973 και από πτωτική σε ανοδική το 1986. Όμως αυτή η τελευταία μεταστροφή συνέβαλε μόνο σε μια μέτρια αύξηση του οριακού λόγου προϊόντος/κεφαλαίου (ΔY/I) στην ελληνική οικονομία συνολικά.

ii) *Η ελληνική οικονομία σε διεθνή σύγκριση*:

α) Είναι προφανές από τα διαγράμματα που ακολουθούν ότι οι ίδιοι παράγοντες που δρούν πάνω στην κερδοφορία της ελληνικής μεταποίησης οδηγούν και την αποδοτικότητα κεφαλαίου (R) ολόκληρης της ελληνικής οικονομίας σε χαμηλά επίπεδα. Όλα τα φαινόμενα που αναφέραμε παραπάνω [σημείο (i)] σε σχέση με τη μεταποίηση είναι δυνατό να παρατηρηθούν και αναφορικά με την ελληνική οικονομία συνολικά.

β) Ο λόγος προϊόντος/κεφαλαίου (Y/K) στην Ελλάδα, αν και μειώνεται από το 1966 (αξιοσημείωτη είναι η μείωση και αυτού του δείκτη κατά το 1973), παραμένει, εντούτοις, στην περίοδο 1966-1985 ψηλότερος από τους αντίστοιχους λόγους στη Βρετανία και την ΟΔΓ. Αυτό αποδίδεται στις συγκριτικά ψηλές τιμές της έντασης κεφαλαίου (K/N) στις πιο αναπτυγμένες χώρες: σύμφωνα με υπολογισμούς μας (σε τιμές και ισοτιμίες 1980) η κεφαλαιακή ένταση στην Ελλάδα το 1980 ήταν ίση προς το 48% της βρετανικής και το 38% της δυτικογερμανικής. Όμως, η φαινόμενη παραγωγικότητα της εργασίας (Y/N) της Ελλάδα ήταν τότε ίση προς το 52% εκείνης της Βρετανίας και το 42% της Δ. Γερμανίας. Σαν αποτέλεσμα, ο λόγος προϊόντος/κεφαλαίου [Y / K]=[Y / N]/[K/ N] κατά την περίοδο 1966-1985 ήταν ψηλότερος στην Ελλάδα.

Από τις αρχές της δεκαετίας του '80, η φαινομένη παραγωγικότητα αυξάνεται στη Βρετανία και την ΟΔΓ ταχύτερα από ό,τι στην Ελλάδα, με αποτέλεσμα ο λόγος [Y/K] να γίνει στην Ελλάδα από το 1985 μικρότερος από ό,τι στην ΟΔΓ και τη Βρετανία.

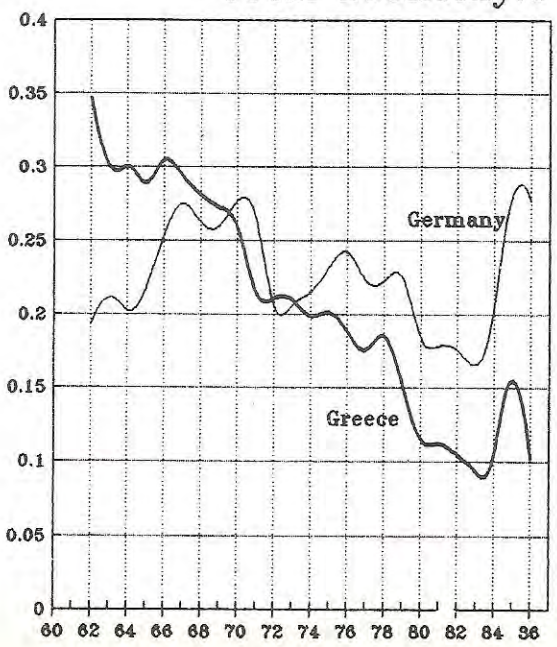
γ) Το μερίδιο της εργασίας (L/Y) στις τέσσερις κυριότερες ευρωπαϊκές χώρες είναι σταθερά ψηλότερο από ό,τι στην Ελλάδα. Εντούτοις, το οριακό μερίδιο εργασίας (ΔL/ΔY) στην Ελλάδα είναι ψηλότερο εκτός από την περίοδο 1985-1987. Η εξέλιξη του μεριδίου εργασίας αντανακλά αλλαγές στη μέση αμοιβή εργασίας (L/N) αφενός και στη φαινόμενη παραγωγικότητα της εργασίας αφετέρου: ([L / Y]=[L / N]/[Y / N]). Αν και η τελευταία είναι μικρότερη στην Ελλάδα, η μέση αμοιβή εργασίας είναι ακόμη μικρότερη. Ωστόσο αυτό το «συγκριτικό πλεονέκτημα» του ελληνικού καπιταλισμού μακροπρόθεσμα εξασθένησε καθ' όλη τη διάρκεια της περιόδου 1960-1985. Το 1986 εντούτοις, σαν αποτέλεσμα της πολιτικής της λιτότητας που εγκαινιάστηκε τον Οκτώβριο 1985, το μερίδιο εργασίας στην Ελλάδα έπεσε στα επίπεδα του 1982.

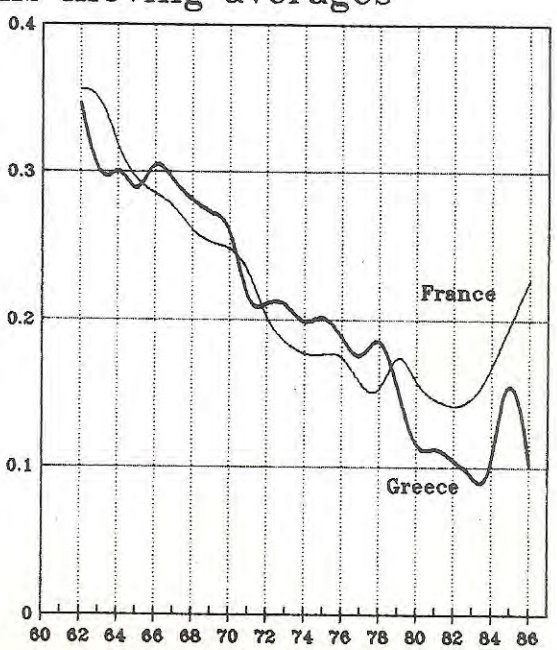
δ) Ο συνδυασμός ενός ψηλότερου λόγου προϊόντος/κεφαλαίου (Y/K) και ενός χαμηλότερου μεριδίου εργασίας (L/Y) οδήγησε σε ψηλότερη αποδοτικότητα του κεφαλαίου (R) στην Ελλάδα. Από το 1973 και αυτός ο δείκτης αρχίζει, όμως, να μειώνεται στην Ελλάδα με γρήγορους ρυθμούς. Έτσι, ενώ το αντίστοιχο μέγεθος στη Βρετανία και την ΟΔΓ σταθεροποιήθηκε μετά το 1975 στα επίπεδα του 8% περίπου, στην Ελλάδα έπεσε από το 18-20% το 1974 στο 10-12% στη δεκαετία του '80. Το 1982 η τιμή της αποδοτικότητας κεφαλαίου (R) στην Ελλάδα σταθεροποιείται όμως, ενώ μετά το 1985 παρατηρείται μια αυξητική τάση.

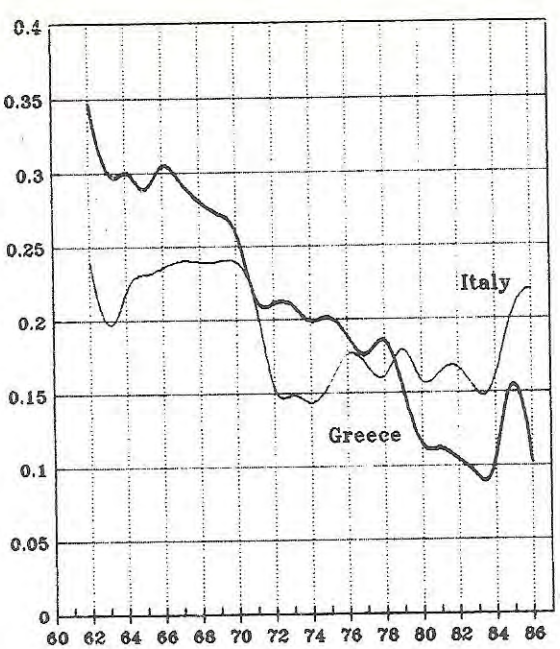
ε) Η οριακή αποδοτικότητα (ΔR) της ελληνικής οικονομίας ήταν ψηλότερη από τις αντίστοιχες ευρωπαϊκές κατά την περίοδο 1960-1974, αλλά χαμηλότερη κατά την περίοδο 1975-1985. Αυτή η κίνηση αντιστροφής οφείλεται: (i) στη μείωση του οριακού λόγου προϊόντος/κεφαλαίου (ΔY / I) στην Ελλάδα από το 1973 μέχρι το 1985, ενώ ταυτόχρονα ο ίδιος λόγος είχε σταθεροποιηθεί ή ελαφρώς αυξηθεί μετά το 1973 στις τέσσερις κυριότερες ευρωπαϊκές χώρες, και (ii) στην α-

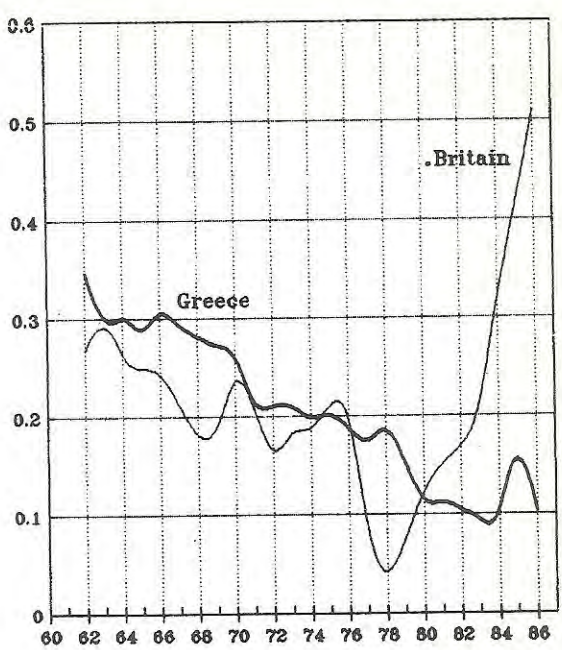
9. Marginal Output/Capital Ratio (DY/I)

Total Economy.5-terms moving averages

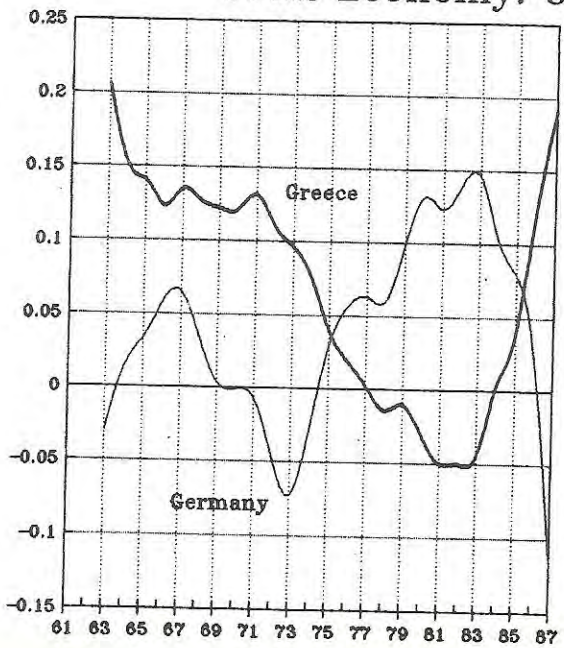

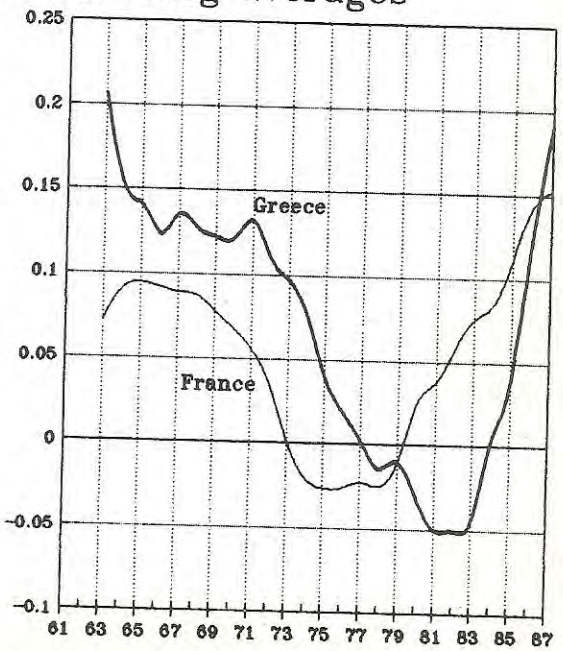

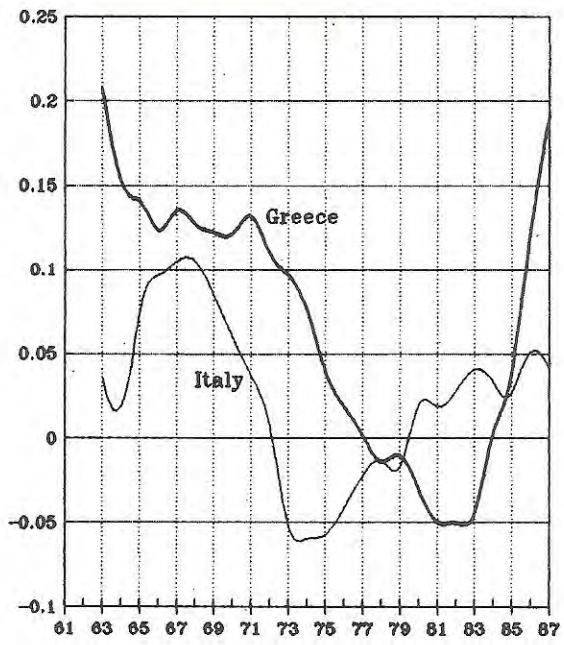
9. Οριακός λόγος προϊόντος/κεφαλαίου (ΔΥ/Ι) στο σύνολο της οικονομίας. Διεθνείς συγκρίσεις, σε τρέχουσες τιμές, κινητοί μέσοι 5 όρων.

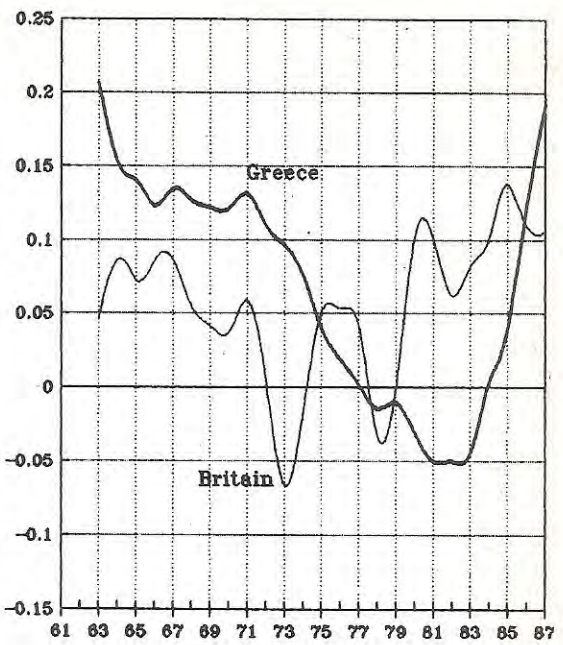
10. Marginal Profit Rate (DR)

Total Economy. 5-terms moving averages

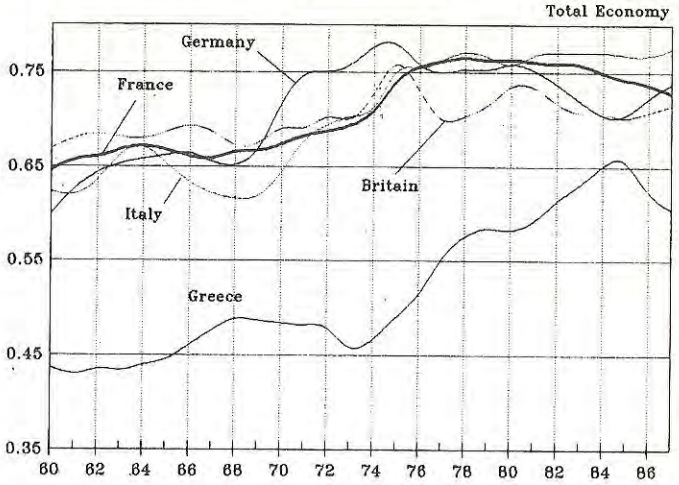

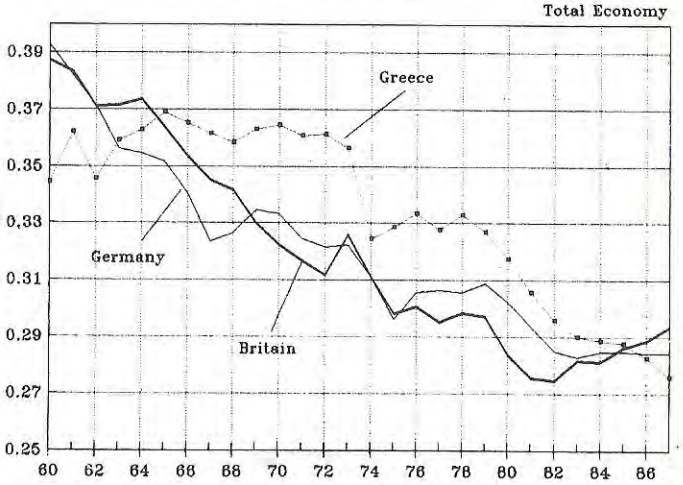
10. Οριακή αποδοτικότητα παγίου κεφαλαίου (ΔR) στο σύνολο της οικονομίας. Διεθνείς συγκρίσεις, σε τρέχουσες τιμές, κινητοί μέσοι 5 όρων.

11. Labour Share (L/Y)

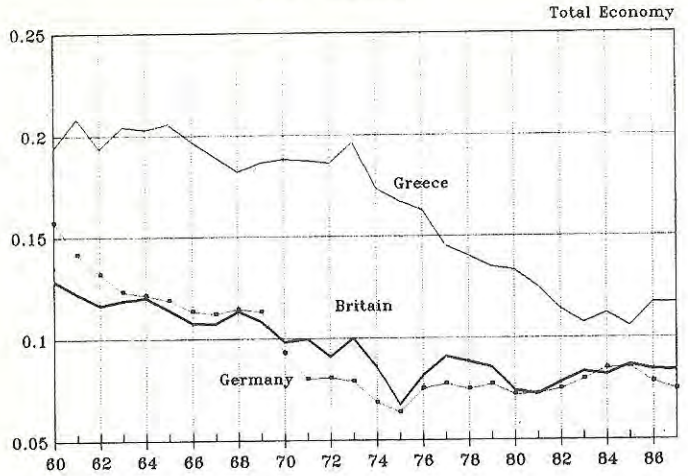
11. Μερίδιο της εργασίας στο καθαρό προϊόν (L/Y) στο σύνολο της οικονομίας. Διεθνείς συγκρίσεις, σε τρέχουσες τιμές, κινητοί μέσοι 3 όρων.

12. Output/Capital Ratio (Y/K)

12. Λόγος προϊόντος/κεφαλαίου (Y/K) στο σύνολο της οικονομίας. Διεθνείς συγκρίσεις, σε τρέχουσες τιμές.

13. Profit Rate (R)

13. Αποδοτικότητα παγίου κεφαλαίου (R) στο σύνολο της οικονομίας. Διεθνείς συγκρίσεις, σε τρέχουσες τιμές.

πότομη άνοδο του οριακού μεριδίου εργασίας (ΔL / ΔY) στην Ελλάδα μετά το 1974, ενώ ο ίδιος δείκτης ήταν μικρότερος ή ίσος προς το μηδέν στις άλλες ευρωπαϊκές χώρες. Στην περίοδο 1981-85, η οριακή αποδοτικότητα του κεφαλαίου στην Ελλάδα πήρε τιμές αρνητικές προσεγγίζοντας έτσι τις ελάχιστες τιμές της για ολόκληρη την υπό εξέταση περίοδο.

Μια αντίθετη κίνηση αντιστροφής άρχισε όμως το 1985: η οριακή αποδοτικότητα κεφαλαίου (ΔR) στην Ελλάδα ξεπέρασε ξανά τις αντίστοιχες τιμές των τεσσάρων μεγάλων ευρωπαϊκών χωρών, καθώς οι πραγματικοί μισθοί στην Ελλάδα έπαψαν να βελτιώνονται και το μερίδιο της εργασίας έπεσε πίσω στα επίπεδα του 1982. Στα δυό χρόνια 1986-87 η μέση τιμή του ΔR ήταν 0,32 στην Ελλάδα, 0,16 στη Γαλλία, 0,02 στην Ιταλία, 0,00 στη Βρετανία και −0,24 στην ΟΔΓ, όπου η αρνητική τιμή οφείλεται στο αρνητικό οριακό μερίδιο κέρδους (1−ΔL/ΔY) τόσο για το 1987 όσο και για το 1986, επειδή οι αυξήσεις του εισοδήματος εργασίας (ΔL) στην ΟΔΓ ξεπέρασαν κατά την περίοδο αυτή την αντίστοιχη αύξηση του καθαρού προϊόντος (ΔY).

Από την παραπάνω παρουσίαση της εξέλιξης των δεικτών

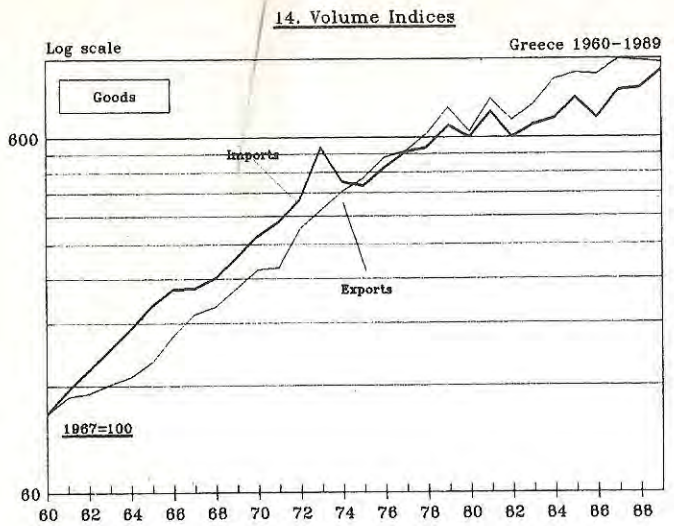
κεφαλαιακής συσσώρευσης γίνεται καταρχήν φανερό ότι το αποφασιστικό σημείο καμπής της διαδικασίας συσσώρευσης κεφαλαίου στην Ελλάδα (η χρονική «στιγμή» της αντιστροφής ή επιδείνωσης όλων σχεδόν των δεικτών κεφαλαιακής συσσώρευσης) δεν είναι το 1981 (χρονιά ένταξης της Ελλάδας στην ΕΟΚ), αλλά το 1973-74. Αν κάτι μοιάζει να σηματοδοτεί η περίοδος 1980-81, αυτό δεν είναι παρά η οριακή επιδείνωση κάποιων δεικτών, η καθοδική πορεία των οποίων είχε, όμως, ήδη ξεκινήσει την προηγούμενη περίοδο. Δεν ευσταθεί επομένως ο ισχυρισμός ότι η επιδείνωση των ρυθμών συσσώρευσης του ελληνικού κεφαλαίου οφείλεται κατά κύριο λόγο στην ένταξη της χώρας στην ΕΟΚ. (Εξάλλου, το έτος 1981 δεν εμφανίζεται ως σημείο τομής ούτε στην εξέλιξη των δεικτών με τους οποίους περιγράφεται το εξωτερικό εμπόριο και στους οποίους αναφερόμαστε αναλυτικά παρακάτω). Η περίοδος 1973-75 φαίνεται, παράλληλα, να σηματοδοτεί ένα σημείο καμπής στη διαδικασία κεφαλαιακής συσσώρευσης και στις άλλες ευρωπαϊκές χώρες.

2.2. *Οι δείκτες του εξωτερικού εμπορίου*

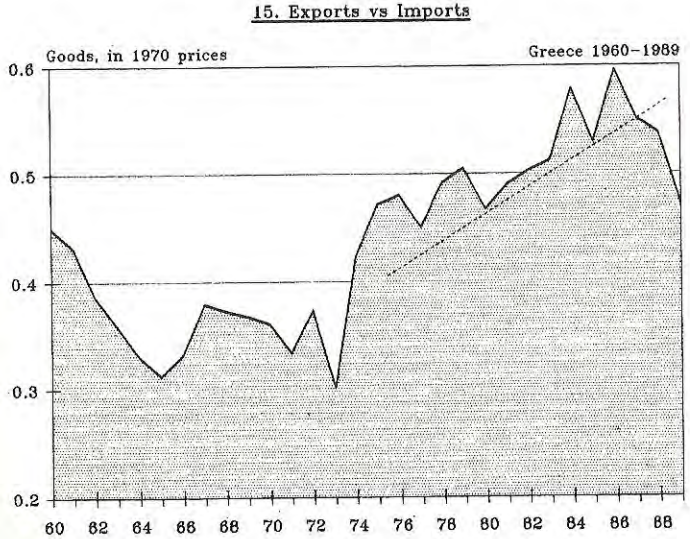
2.2.1. Η μεγέθυνση του όγκου εξαγωγών και εισαγωγών εμπορευμάτων

Στις αρχές της δεκαετίας του '60, η μεγέθυνση των εξαγωγών της Ελλάδας (σε σταθερές τιμές) υστερεί σε σχέση με τις εισαγωγές, που αυξάνονται ταχύτερα. Όμως από το 1965, και μέχρι και το 1973, ο όγκος των εξαγωγών και ο όγκος των εισαγωγών εμπορευμάτων (διάγραμμα 14) αυξάνονται με τον ίδιο ρυθμό. Τελικά, από το 1974 παρατηρείται μια ανισόμετρη ανάπτυξη των δύο μεγεθών: ενώ ο ρυθμός αύξησης των εξαγωγών και των εισαγωγών μειώνεται, η μείωση είναι μεγαλύτερη για τις εισαγωγές. Η τάση αυτή διακόπτεται τελικά το 1988-89.

Οι διαφορές ανάμεσα στους ρυθμούς αύξησης των όγκων εισαγωγών και εξαγωγών αντανακλώνται στην εξέλιξη του βαθμού κάλυψης των εισαγωγών από εξαγωγές (υπολογισμένου σε όγκο). Έτσι, ο δείκτης αυτός (διάγραμμα 15) μειώνεται μεταξύ 1960 και 1965, σταθεροποιείται μέχρι το 1974 και ακολουθεί στη συνέχεια μια μακροπρόθεσμη αυξητική τάση που αναπτύσσεται

14. Δείκτες όγκου εξαγωγών και εισαγωγών. Εμπορεύματα. Σε λογαριθμική κλίμακα.

15. Βαθμός κάλυψης των εισαγωγών από εξαγωγές. Εμπορεύματα. Σε σταθερές τιμές 1970.

κατά μήκος ενός «δαπέδου» (floor). Το 1988, είναι ένα σημείο διάρρηξης (breakthrough) της μακροχρόνιας ισορροπίας που εκφράζει η τάση αυτή: πρόκειται για φαινόμενο που -όπως θα αναπτύξουμε παρακάτω- συνδέεται με τις μεταβολές της συναλλαγματικής ισοτιμίας της δραχμής, και σε τελευταία ανάλυση με την πορεία του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών και των επιτοκίων κατά τα έτη 1987-1989.

Ο όγκος των εισαγωγών εμπορευμάτων ακολουθεί μια τάση που βρίσκεται μέσα σε έναν «δίαυλο» (trend channel), ο οποίος μπορεί να προσδιοριστεί με μια απλή γραφική μέθοδο. Η ύπαρξη ενός τέτοιου διαύλου υποδεικνύει την ύπαρξη μιας μακροπρόθεσμης τάσης εγκατεστημένης ήδη από το 1974, και η οποία μεταστρέφεται μόνον το 1988-1989.

Σε ό,τι αφορά τους προσδιοριστικούς παράγοντες του όγκου των εισαγωγών, πραγματοποιήσαμε έναν στατιστικό έλεγχο της υπόθεσης ότι ο όγκος των εισαγωγών εξαρτάται από δύο βασικούς παράγοντες:

(i) το επίπεδο της οικονομικής δραστηριότητας, που αυξάνει τις επενδύσεις και συνακόλουθα τη ζήτηση για μέσα παραγωγής, αλλά και τη ζήτηση για εισαγόμενα (όπως και εγχώρια) καταναλωτικά προϊόντα,

(ii) τις σχετικές τιμές εισαγομένων/εγχωρίων προϊόντων.

Εξετάσαμε δηλαδή τη σχέση $m=e_1y-n_1(p_{im}-p_d)$ όπου $(p_{im}-p_d)$: οι σχετικές τιμές εισαγομένων/εγχωρίων

m: ο όγκος των εισαγωγών

y: ο όγκος της βιομηχανικής παραγωγής

e_1: η ελαστικότητα του όγκου των εισαγωγών ως προς την παραγωγή y

n_1:η ελαστικότητα του όγκου των εισαγωγών ως προς τις τιμές.

Η παραπάνω σχέση επαληθεύεται στατιστικά με βάση τα ετήσια στοιχεία της περιόδου 1962-1987. Βρέθηκε ότι

$m=1.26y-1.04(p_{im}-p_d)$, $R^2=0.74$

για την περίοδο 1962-1987, εκτός των ετών 1973, 1982 και 1986 που παρουσιάζουν εξαιρετικά ασυνήθιστο όγκο εισαγωγών λόγω της επενέργειας άλλων παραγόντων που έδρασαν στιγμιαία (δηλαδή για μια μόνο χρονιά).

Σε ό,τι αφορά τους προσδιοριστικούς παράγοντες του όγκου

των εξαγωγών, γίνεται η υπόθεση ότι ο όγκος των εξαγωγών εξαρτάται από δύο βασικούς παράγοντες:

(i) το επίπεδο της οικονομικής δραστηριότητας στις χώρες του ΟΟΣΑ, που αυξάνει τις επενδύσεις και συνακόλουθα τη ζήτηση για μέσα παραγωγής, αλλά και τη ζήτηση για εξαγόμενα ελληνικά προϊόντα,

(ii) τις σχετικές τιμές εξαγομένων προϊόντων Ελλάδας/παγκόσμιων εξαγωγών (σε κοινό νόμισμα).

Εξετάστηκε δηλαδή η σχέση

$x=e_2y^*-n_2(p_x-p_m)$

όπου (p_x-p_m): οι σχετικές τιμές ελληνικών/διεθνών εξαγωγών

x: ο όγκος των ελληνικών εξαγωγών

y^*: ο όγκος της βιομηχανικής παραγωγής στις χώρες του ΟΟΣΑ

e_2: η ελαστικότητα του όγκου των εξαγωγών ως προς την παραγωγή y^*

n_2: η ελαστικότητα του όγκου των εξαγωγών ως προς τις τιμές

Η παραπάνω σχέση επαληθεύεται στατιστικά με βάση τα ετήσια στοιχεία της περιόδου 1962-1987. Βρέθηκε ότι

$x=1.74y^*-0.61(p_x-p_m)$, $R^2=0.76$

για την περίοδο 1962-1987, εκτός των ετών 1974, 1975 και 1981 που παρουσιάζουν εξαιρετικά ασυνήθιστο όγκο εξαγωγών λόγω της επενέργειας άλλων παραγόντων που έδρασαν στιγμιαία (δηλαδή για μια μόνο χρονιά).

Με βάση τις παραπάνω διαπιστώσεις, εξετάζουμε τους παράγοντες που ευθύνονται για την μετά το 1974 ανισόμετρη μεγέθυνση του όγκου των εισαγωγών και των εξαγωγών:

$x-m=1.74y^*-1.26y-0.61(p_x-p_m)+1.04(p_{im}-p_d)=$

$0.48y^*+1.26(y^*-y)-0.61(p_x-p_m)+1.04(p_{im}-p_d)$

Παρατηρούμε ότι:

(i) $n_1+n_2=1.04+0.61=1.65$, άρα επαληθεύεται η συνθήκη Marshall-Lerner: ισχύει επομένως και για την Ελλάδα το φαινόμενο που περιγράφει η θεωρία της καμπύλης J. Η επίδραση των σχετικών τιμών πάνω στη συγκριτικά ταχύτερη αύξηση του όγκου των εξαγωγών εξαρτάται από τις ελαστικότητες n_1 και n_2 που είναι αντίστοιχα της τάξης του 1.0 και 0.6. Η υποτίμηση προκαλεί (θεωρώντας όλους τους άλλους παράγοντες σταθερούς), μια βελτίωση του εμπορικού ισοζυγίου.

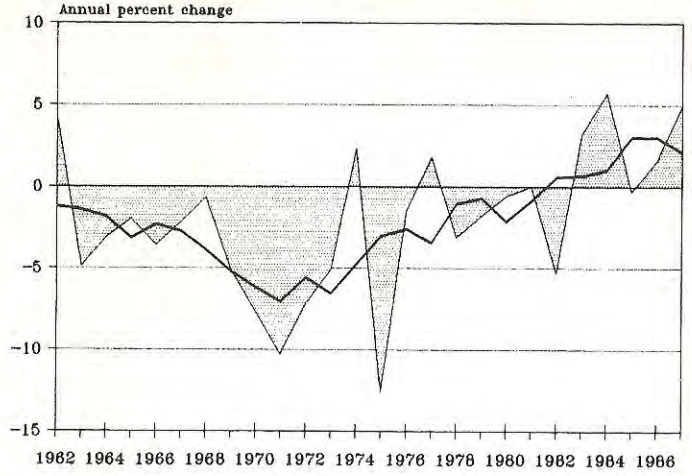
(ii) Η διαφορά ($\varepsilon_2 - \varepsilon_1$), η οποία εκφράζει την ποιότητα της εξειδίκευσης της Ελλάδας στα πλαίσια του διεθνούς εμπορίου, είναι της τάξης του 0.5. Αυτό σημαίνει, ότι για κάθε ποσοστιαία μονάδα αύξησης του βιομηχανικού προϊόντος στις χώρες του ΟΟΣΑ -και θεωρώντας σταθερούς όλους τους άλλους παράγοντες- ο ετήσιος ρυθμός αύξησης του όγκου των ελληνικών εξαγωγών υπερβαίνει τον αντίστοιχο των εισαγωγών κατά 0.5% περίπου. *Επομένως, η διεθνής εξειδίκευση της Ελλάδας είναι ένας θετικός -άν και μικρού μεγέθους- παράγοντας της εξέλιξης των εξωτερικών ανταλλαγών της χώρας: η ανάκαμψη (ύφεση) της διεθνούς οικονομίας, προκαλεί μια βελτίωση (υστέρηση) των εξαγωγών έναντι των εισαγωγών.*

(iii) Η διαφορά των ρυθμών αύξησης της βιομηχανικής παραγωγής ανάμεσα στις χώρες του ΟΟΣΑ ($y^* - y$) και την Ελλάδα, (όπως φαίνεται από την ποσοτική σχέση [x−m]), διαφορά που εκφράζει τη συγκριτικά ψηλότερη αύξηση της ζήτησης στις χώρες του ΟΟΣΑ, προκαλεί (θεωρώντας τους άλλους παράγοντες σταθερούς) ισόποση βελτίωση του ρυθμού αύξησης του όγκου των εξαγωγών έναντι των εισαγωγών της χώρας. Η διαφορά ($y^* - y$) ανάμεσα στο ρυθμό μεγέθυνσης της βιομηχανικής παραγωγής του ΟΟΣΑ και της Ελλάδας (διάγραμμα 16), εκφράζει μια ταχύτερη αύξηση του ρυθμού μεγέθυνσης της ζήτησης στις ανταγωνίστριες χώρες της Ελλάδας, και δρα έτσι, από το 1972, στην κατεύθυνση ενίσχυσης των εξαγωγών έναντι των εισαγωγών (διάγραμμα 17): η επίδραση του ($y^* - y$) πάνω στη διαφορά (x−m) είναι αρνητική μέχρι το 1981, αλλά αυτή η επίδραση γίνεται όλο και μικρότερη μέχρις ότου καταστεί θετική το 1983.

Πρέπει να διευκρινίσουμε στο σημείο αυτό, ότι η αύξηση του ρυθμού μεγέθυνσης του προϊόντος αφενός και η παραγωγικότητα της εργασίας αφετέρου, έχουν η κάθε μια την ξεχωριστή επίδρασή της πάνω στις εξωτερικές συναλλαγές της χώρας. Η αύξηση της παραγωγικότητας και η επιβράδυνση της παραγωγής, για παράδειγμα, έχουν η κάθε μια ξεχωριστά ευνοϊκή επίδραση στο εμπορικό ισοζύγιο. Ωστόσο, τα δύο αυτά μεγέθη βρίσκονται σε αλληλεπίδραση: η αύξηση της παραγωγής ευνοεί την αύξηση της παραγωγικότητας, και αντίστροφα (βέβαια, και τα δύο μεγέθη εξαρτώνται και από πλήθος άλλων παραγόντων).

16. Relative Growth OECD/Greece

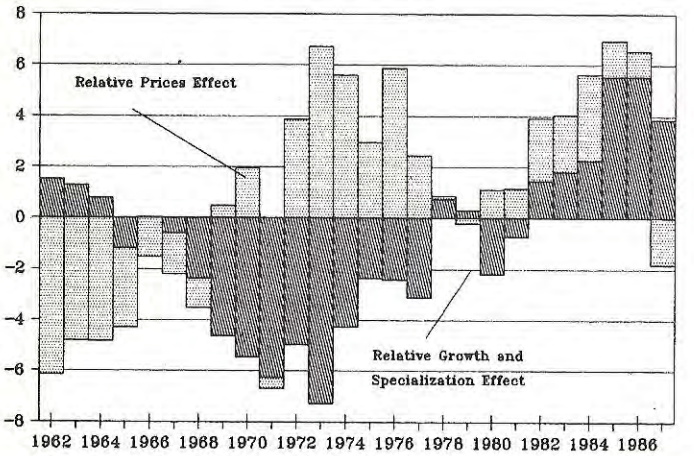
y(OECD)-y(Greece)

16. Σχετικός ρυθμός οικονομικής μεγέθυνσης ΟΟΣΑ/Ελλάδας. (Ρυθμός αύξησης του ΑΕΠ στις χώρες του ΟΟΣΑ μείον τον αντίστοιχο ρυθμό στην Ελλάδα).

17. Components of x-m

5-terms moving averages

17. Συμβολή του σχετικού ρυθμού οικονομικής μεγέθυνσης ΟΟΣΑ/Ελλάδας και των σχετικών τιμών εισαγομένων/εξαγομένων/εγχωρίων προϊόντων στην ταχύτερη αύξηση του όγκου των εξαγωγών έναντι των εισαγωγών. Κινητοί μέσοι 5 όρων.

Όταν επομένως παρουσιάζεται μια αύξηση της παραγωγής, αυτή αυξάνει τις εισαγωγές, μόνον κατά το βαθμό που η συνακόλουθη αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας δεν βελτιώνει την ανταγωνιστικότητα των ελληνικών προϊόντων. Συγκεκριμένα, σε ό,τι αφορά στην Ελλάδα, η σε διεθνή σύγκριση βραδύτερη αύξηση του προϊόντος της -και συνακόλουθα της ζήτησης- μετά το 1982, αλλά και η επιβράδυνση της διαδικασίας κάλυψης του «αναπτυξιακού χάσματος» με την ΕΟΚ ήδη από το 1972/73, οδήγησαν σε αντιφατικά αποτελέσματα: απ' τη μια στη συγκράτηση του όγκου των εισαγωγών (σε σχέση με τις εξαγωγές) χάρη στη συγκριτικά βραδύτερη αύξηση της ζήτησης, και από την άλλη στη συγκριτικά βραδύτερη αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας (και την επακόλουθη διεύρυνση του εμπορικού ελλείμματος) εξαιτίας αυτής ακριβώς της μείωσης του ρυθμού οικονομικής μεγέθυνσης.

(iv) Οι παράγοντες που επιδρούν πάνω στη διαφορά (x-m) είναι δυνατό να ομαδοποιηθούν, με βάση τις παραπάνω ποσοτικές σχέσεις, ως εξής:

$$x-m=0.48y^{*}+1.26(y^{*}-y)-0.61(p_x-p_m)+1.04(p_{im}-p_d)$$
$$=RG+RP$$

όπου $RG=0.48y^{*}+1.26(y^{*}-y)$

είναι η συμβολή των συγκριτικών ρυθμών οικονομικής μεγέθυνσης αφενός, και της ποιότητας της εξαγωγικής εξειδίκευσης αφετέρου, στο φαινόμενο της ταχύτερης αύξησης του όγκου των εξαγωγών έναντι των εισαγωγών,

και $RP=-0.61(p_x-p_m)+1.04(p_{im}-p_d)$

είναι η συμβολή των σχετικών τιμών (ελληνικών προς διεθνείς εξαγωγές, εισαγομένων προς εγχώρια προϊόντα), στο ίδιο φαινόμενο.

Όπως φαίνεται στο διάγραμμα17 (το οποίο απεικονίζει τη διαχρονική εξέλιξη των δύο παραγόντων RP και RG), από το 1962 μέχρι το 1968 οι σχετικές τιμές δρούν σε βάρος των εξαγωγών (αφού έχουμε τότε ανατίμηση της δραχμής σε πραγματικούς όρους, καθώς η διαφορά ανάμεσα στους ρυθμούς πληθωρισμού της Ελλάδας και των ανταγωνιστριών χωρών μέσα σε συνθήκες σταθερότητας της ονομαστικής συναλλαγματικής ισοτιμίας ισοδυναμεί με ανατίμηση της δραχμής), ενώ η συγκριτικά ταχύτερη αύξηση της παραγωγής στις χώρες του ΟΟΣΑ μέ-

χρι το 1964 αντισταθμίζει ένα μικρό μόνο μέρος της αρνητικής συμβολής των τιμών. Από το 1965 και μέχρι το 1981, η παραγωγή στην Ελλάδα αυξάνεται συγκριτικά ταχύτερα απ' ό,τι στον ΟΟΣΑ με αποτέλεσμα η οικονομική μεγέθυνση (μέσω της αύξησης της ζήτησης) να ευνοεί περισσότερο την ανάπτυξη των εισαγωγών και λιγότερο των εξαγωγών -στο βαθμό βέβαια εκείνο που η παραγωγικότητα της εργασίας, η οποία προκύπτει από αυτήν ακριβώς την ταχύτερη οικονομική μεγέθυνση, δεν αντισταθμίζει την άμεση επίδραση της αύξησης της παραγωγής (και συνακόλουθα της ζήτησης) πάνω στο εμπορικό ισοζύγιο.

Από το 1969, σε αντίθεση με την προηγούμενη περίοδο, έχουμε μια θετική συμβολή των τιμών (παράγοντας RP) που υπερκαλύπτει, από το 1973, την επίδραση της συγκριτικά ταχύτερης οικονομικής μεγέθυνσης της Ελλάδας. Από το 1982 και μέχρι το 1987, τόσο οι σχετικές τιμές όσο και η συγκριτικά με την Ελλάδα ταχύτερη αύξηση της παραγωγής στις χώρες του ΟΟΣΑ, συντείνουν στο ίδιο αποτέλεσμα που είναι η ταχύτερη αύξηση του όγκου των ελληνικών εξαγωγών -σε σύγκριση πάντα με τον αντίστοιχο όγκο εισαγωγών. Αξιοσήμειωτη είναι επίσης, η μεταστροφή αυτού του φαινομένου κατά την τριετία 1987-1989, όταν πλέον, ενώ η διαφορά $(y^{*}-y)$ είναι ευνοϊκή ή ουδέτερη για το εμπορικό ισοζύγιο, παρουσιάζεται ισχυρή ανατίμηση της δραχμής (σε πραγματικούς όρους) με αποτέλεσμα τη μειωμένη ανταγωνιστικότητα των ελληνικών προϊόντων και την ταχύτερη αύξηση των εισαγωγών έναντι των εξαγωγών.

Μετά την ανάλυση της *συνολικής* επίδρασης των σχετικών τιμών πάνω στον όγκο των εμπορικών ανταλλαγών της χώρας, θα εξετάσουμε την εξέλιξη (και την επίδραση πάνω στις ανταλλαγές), των επιμέρους σχετικών τιμών ξεχωριστά: αφενός στην εσωτερική αγορά $(p_{im}-p_d)$ και αφετέρου στις διεθνείς αγορές (p_x-p_m).

2.2.2. Ο καθορισμός των σχετικών τιμών εισαγομένων/εγχωρίων προϊόντων από την πραγματική συναλλαγματική ισοτιμία της δραχμής

Για την ανάλυση των σχετικών τιμών εισαγομένων/εγχωρίων προϊόντων χρησιμοποιείται ο δείκτης (P_{im}/P_d)

όπου P_{im} ο δείκτης μέσης αξίας εισαγομένων CIF,
P_d ο αποπληθωριστής του ΑΕΠ (μετά από αφαίρεση του κλάδου των υπηρεσιών).

Για τον παραπάνω δείκτη υποθέτουμε καταρχήν ότι συμπυκνώνει (α) τις αλλαγές της πραγματικής συναλλαγματικής ισοτιμίας της δραχμής και (β) την πολιτική τιμών των ξένων ανταγωνιστών. Αυτή την υπόθεση, την υποβάλλουμε σε στατιστικό έλεγχο.

Έστω (e) η ονομαστική υποτίμηση της δραχμής,
(p_d) η ποσοστιαία αύξηση των εγχώριων τιμών,
και ($p_{m\$}$) η ποσοστιαία αύξηση των τιμών στη διεθνή αγορά σε $.

Διακρίνονται δύο οριακές περιπτώσεις:

(i) Οι εισαγωγείς προσαρμόζουν τις τιμές τους στις αντίστοιχες διεθνείς και τότε η αύξηση των τιμών των εισαγομένων είναι $p_{im}=p_{m\$}+e$. Η μεταβολή της ανταγωνιστικότητας/τιμής των εγχώριων προϊόντων είναι εξ' ορισμού $c=p_{im}-p_d$,
και επομένως $c=p_{m\$}+e-p_d=e-(p_d-p_{m\$})=e_r$
όπου e_r η ποσοστιαία μεταβολή της πραγματικής ισοτιμίας της δραχμής (real effective exchange rate). Στην περίπτωση όπου $e_r>0$, έχουμε αύξηση της ανταγωνιστικότητας των εγχώριων προϊόντων και -θεωρώντας όλους τους άλλους παράγοντες σταθερούς- μείωση του όγκου των εισαγωγών και του μεριδίου των εισαγομένων στην ελληνική αγορά.

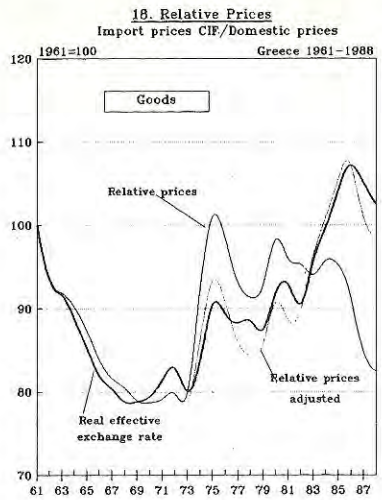
(ii) Οι εισαγωγείς προσαρμόζουν τις τιμές τους στις εγχώριες αποδεχόμενοι τη μείωση των περιθωρίων κέρδους τους με αντίτιμο τη διατήρηση της ανταγωνιστικότητας των προϊόντων τους και των μεριδίων τους στην ελληνική αγορά. Σ' αυτή την περίπτωση ισχύει $c=p_{im}-p_d=0$.

Κατά συνέπεια, η μεταβολή των τιμών των εισαγομένων κυμαίνεται μεταξύ ($p_{m\$}+e$) και ($p_d$). Επομένως
$p_{im}=\lambda(p_{m\$}+e)+(1-\lambda)p_d$ άρα
$p_{im}-p_d=\lambda(p_{m\$}+e-p_d)=\lambda e_r$
όπου $0>\lambda>1$.

Όμως οι ποσοστιαίες μεταβολές του δείκτη (P_{im}/P_d) είναι με μεγάλη προσέγγιση ίσες προς $p_{im}-p_d$ άρα και προς λe_r, και εκφράζουν έτσι, αφενός τις αλλαγές στην πραγματική συναλλαγ-

ματική ισοτιμία της δραχμής e_r και αφετέρου την πολιτική τιμών των ξένων παραγωγών (παράγοντας λ). Μια αύξηση του δείκτη ισοδυναμεί με αύξηση της ανταγωνιστικότητας των ελληνικών προϊόντων που και αυτή με τη σειρά της προέρχεται είτε από πραγματική υποτίμηση είτε από αλλαγή πολιτικής τιμών των εισαγωγέων στην κατεύθυνση διατήρησης των περιθωρίων κέρδους τους με αντίτιμο τη μείωση του μεριδίου τους στην ελληνική αγορά (αύξηση του παράγοντα λ). Η πολιτική τιμών εξαρτάται προφανώς από τα υπάρχοντα κατά τη στιγμή της υποτίμησης περιθώρια κέρδους: εάν αυτά είναι ψηλά, οι ξένοι παραγωγοί είναι σε θέση να διατηρήσουν τις αυξήσεις των τιμών τους παραπλήσιες με τον εγχώριο πληθωρισμό. Αντίθετα, μια παρατεταμένη περίοδος υποτίμησης διαβρώνει τα περιθώρια κέρδους των εισαγωγέων και τους αναγκάζει να χάσουν μερίδια αγοράς.

Με βάση τη σχέση
$p_{im}-p_d=\lambda(p_{m\$}+e-p_d)$ και για $\lambda=1$
υπολογίσαμε για την περίοδο 1961-1988, τις μεταβολές του δείκτη P_{im}/P. Χρησιμοποιήσαμε για το σκοπό αυτό την τρέχουσα συναλλαγματική ισοτιμία της δραχμής ως προς το δολάριο, τον παγκόσμιο δείκτη τιμών εξαγωγών υπολογισμένο σε δολάρια, και τον αποπληθωριστή του ελληνικού ΑΕΠ (χωρίς τις υπηρεσίες). Η χρήση του δείκτη τιμών των παγκόσμιων εξαγωγών επιτρέπει μια πολύ γρήγορη, αλλά όχι και την άριστη, εκτίμηση της πραγματικής ισοτιμίας της δραχμής. Σε ό,τι αφορά την πραγματική ισοτιμία που δημοσιεύει ο ΟΟΣΑ, αυτή έχει υπολογιστεί με βάση τα μοναδιαία κόστη εργασίας και είναι κατά συνέπεια ακατάλληλη για την εκτίμηση των σχετικών τιμών εισαγομένων/εγχώριων προϊόντων. Στο διάγραμμα 18 φαίνονται οι εκτιμήσεις μας, καθώς και οι πραγματικές τιμές του δείκτη. Διαπιστώσαμε λοιπόν ότι οι παρατηρούμενες αποκλίσεις οφείλονται σχεδόν αποκλειστικά στα έτη 1974, 1983, 1985, 1986. Εάν αφαιρέσουμε την επίδραση των ετών αυτών -όπως φαίνεται στο διάγραμμα 18- η καμπύλη των εκτιμήσεων πλησιάζει σημαντικά την καμπύλη των πραγματικών τιμών. Η πολύ ικανοποιητική προσέγγιση των πραγματικών τιμών από τις εκτιμήσεις αυτές για την περίοδο 1961-1988, δεδομένου και του σχετικά πρόχειρου χαρακτήρα της, μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η

18. Σχετικές τιμές εισαγομένων/εγχωρίων προϊόντων και πραγματική συναλλαγματική ισοτιμία της δραχμής.

εξέλιξη των τιμών εξαγωγών των ανταγωνιστριών χωρών αφενός, και της συναλλαγματικής ισοτιμίας αφετέρου αποτελούν δύο παράγοντες που εξηγούν ικανοποιητικά την εξέλιξη των τιμών των εισαγόμενων προϊόντων.

Σε ό,τι αφορά τον συντελεστή (λ) αυτός προφανώς ισούται -ή έστω προσεγγίζει- προς τη μονάδα (λ=1, πράγμα που σημαίνει ότι ο ξένοι παραγωγοί δεν ακολουθούν μια πολιτική μείωσης των περιθωρίων κέρδους αλλά ακολουθούν τις διεθνείς τιμές και την υποτίμηση της δραχμής). Παραμένει ωστόσο να εξηγηθούν οι αποκλίσεις των ετών 1974, 1983, 1985, 1986. Σε ό,τι αφορά τα έτη 1974 και 1986, οι τιμές των εισαγομένων έχουν επηρεαστεί σημαντικά από την τιμή του αργού πετρελαίου: το 1974 με το πρώτο πετρελαϊκό «σοκ», και το 1986 με την κατάρρευση των τιμών του πετρελαίου. Αυτό συμβαίνει επειδή οι τιμές των ελληνικών εισαγωγών επηρεάζονται από την τιμή του πετρελαίου περισσότερο απ' ό,τι οι τιμές των παγκόσμιων εξαγωγών, αφού σημαντικό μέρος των πρώτων αποτελείται από την κατηγορία «καύσιμα» ενώ το αντίστοιχο ποσοστό στις δεύτερες είναι πολύ μικρότερο. Έτσι, ο δείκτης τιμών παγκόσμιων

εξαγωγών που χρησιμοποιήσαμε εκφράζει ατελώς -δηλ. υποτιμάει ή υπερτιμάει- τις μεταβολές των τιμών των εξαγωγών *που κατευθύνονται στην Ελλάδα*, κάθε φορά που μεταβάλλεται δραστικά η τιμή του αργού πετρελαίου. Απομένει έτσι προς εξήγηση η ιδιόμορφη συμπεριφορά των τιμών των εισαγομένων κατά τα έτη 1983 και 1985: ενώ η υποτίμηση της δραχμής είναι 0% κατά το 1983 και 5% κατά το 1985, οι αντίστοιχες μεταβολές του δείκτη μέσης αξίας εισαγωγών είναι μόνο 15% και 17%. Καταρχήν, κατά το 1983 έχουμε μια μείωση της τιμής του πετρελαίου που επιδρά πάνω στις τιμές εισαγωγών με τον τρόπο που περιγράψαμε παραπάνω. Αλλά το πιο σημαντικό στοιχείο είναι οι διακυμάνσεις της συναλλαγματικής ισοτιμίας της δραχμής: στις αρχές Ιανουαρίου του 1983 πραγματοποιείται εφάπαξ υποτίμηση της δραχμής κατά 15% ενώ στη συνέχεια το ελληνικό νόμισμα σταθεροποιείται έναντι του δολαρίου μέχρι τον Αύγουστο, πράγμα που μεταφράζεται σε ανατίμηση περίπου 5% έναντι του ECU (OECD 1983). Οι εισαγωγές του επταμήνου πραγματοποιούνται έτσι στη σταθερή ισοτιμία των 84 δρχ/$. Επιπλέον η διολίσθηση της δραχμής αρχίζει τον Αύγουστο του 1983: οι τιμές των εισαγωγών για ένα χρονικό διάστημα μετά το μήνα αυτό εξακολουθούν λοιπόν να πραγματοποιούνται σε σταθερή ισοτιμία, αφού αποτελούν πραγματοποίηση παλαιότερων παραγγελιών. Ένα μεγάλο ποσοστό των ετήσιων εισαγωγών πραγματοποιείται επομένως σε τιμές που ενσωματώνουν απλώς την αρχική υποτίμηση της δραχμής κατά 15% . Ομοίως για το 1985, η εφάπαξ υποτίμηση (15%) αναγγέλεται τον Οκτώβριο, όταν δηλαδή ο μεγάλος όγκος των ετήσιων εισαγωγών έχει ήδη πραγματοποιηθεί με την προηγούμενη, χαμηλότερη, συναλλαγματική ισοτιμία.

Συμπερασματικά:

(i) η εξέλιξη των τιμών εξαγωγών των ανταγωνιστριών χωρών αφενός, και της συναλλαγματικής ισοτιμίας αφετέρου αποτελούν δύο παράγοντες που εξηγούν ικανοποιητικά την εξέλιξη των τιμών των εισαγομένων προϊόντων,

(ii) οι ξένοι παραγωγοί δεν ακολουθούν μια πολιτική μείωσης των περιθωρίων κέρδους αλλά ακολουθούν τις διεθνείς τιμές και την υποτίμηση της δραχμής.

Επειδή $p_{im}-p_d=e_r$, η ταχύτερη αύξηση του όγκου των ελλη-

νικών εξαγωγών έναντι των εισαγωγών, της οποίας η ανάλυση έγινε προηγουμένως, θα είναι

$$x-m=0.48y^{*}+1.26(y^{*}-y)-0.61(p_x-p_m)+1.04(p_{im}-p_d) =$$
$$0.48y^{*}+1.26(y^{*}-y)-0.61(p_x-p_m)+1.04e_r$$

Επομένως, η ανισόμετρη ανάπτυξη των μεγεθών του εξωτερικού εμπορίου προς όφελος του όγκου των εξαγωγών, εξαρτάται -σε ό,τι αφορά την εσωτερική αγορά τουλάχιστον- από την πραγματική ισοτιμία της δραχμής: για κάθε μία ποσοστιαία μονάδα πραγματικής υποτίμησης της δραχμής, ο ρυθμός αύξησης του όγκου των εξαγωγών υπερβαίνει τον αντίστοιχο των εισαγωγών κατά 1% περίπου.

Σε ό,τι αφορά τη *μακροπρόθεσμη* διαχρονική εξέλιξη των σχετικών τιμών εισαγωγών (P_{im}/P_d), αξιοσημείωτη είναι η σταθερότητά τους κατά τις περιόδους 1967-1973 και 1975-1985. Αυτή η εξέλιξη είναι αποτέλεσμα:

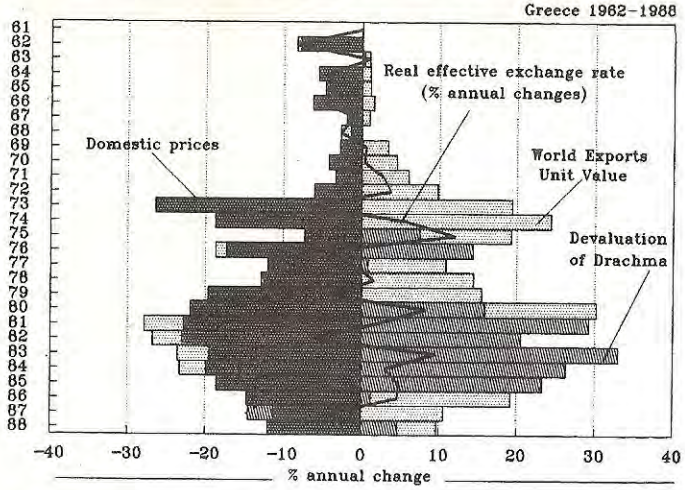
(α) της μακροπρόθεσμης (και όχι ετήσιας) σταθερότητας της πραγματικής συναλλαγματικής ισοτιμίας της δραχμής κατά τα έτη 1967-1973 και 1975-1982, και

(β) της μείωσης της τιμής του πετρελαίου κατά τη δεκαετία του '80, που αντισταθμίζει μάλιστα σε σημαντικό βαθμό την σχετικά ταχεία υποτίμηση της δραχμής από το 1983 και μετά.

Αξίζει επίσης να σημειωθεί η σημαντική ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας των εισαγόμενων προϊόντων μετά το 1986, χάρη στην πραγματική ανατίμηση της δραχμής και τη συνακόλουθη μείωση των σχετικών τιμών εισαγομένων/εγχωρίων.

Οι μεταβολές της πραγματικής συναλλαγματικής ισοτιμίας της δραχμής (υπολογισμένες με βάση τις μεταβολές της μέσης τιμής των παγκόσμιων εξαγωγών), φαίνονται στο διάγραμμα 19 αναλυμένες στις συνιστώσες που προσδιορίσαμε παραπάνω. Όπως φαίνεται από το διάγραμμα αυτό, η αύξηση του πληθωρισμού, η οποία υποσκάπτει την ανταγωνιστικότητα των ελληνικών προϊόντων, αντισταθμίζεται στη δεκαετία του '70 από αντίστοιχες αυξήσεις των διεθνών τιμών εξαγωγών (υπολογισμένων σε US $). Όμως από το 1979 και μέχρι το 1985, οι τιμές αυτές παρουσιάζουν πτωτική τάση, τόσο εξαιτίας της δραστικής ανατίμησης του δολαρίου έναντι όλων των νομισμάτων όσο και εξαιτίας της επιβράδυνσης του πληθωρισμού στις χώρες

19. Components of real effective exchange rate

19. Συνιστώσες της πραγματικής συναλλαγματικής ισοτιμίας της δραχμής (τιμές εγχωρίων προϊόντων, ονομαστική υποτίμηση της δραχμής, μέση αξία παγκόσμιων εξαγωγών).

που κυριαρχούν στο διεθνές εμπόριο. Έτσι, η αποκατάσταση της ανταγωνιστικότητας των ελληνικών προϊόντων, μετά το 1980, πραγματοποιείται αναγκαστικά με μέσο τη μεγάλη ονομαστική υποτίμηση της δραχμής (διολίσθηση + κατά καιρούς «εφάπαξ» υποτιμήσεις). Όμως, κατά το 1985-86 το δολάριο υποτιμάται, και κατά το 1987-89 επανεμφανίζεται διεθνώς μια άνοδος του πληθωρισμού: οι τιμές των παγκόσμιων εξαγωγών -υπολογισμένες σε δολάρια- παρουσιάζουν έτσι κατά την τριετία 1986-1988 αύξηση που αντισταθμίζει σημαντικά τον εγχώριο πληθωρισμό και επιτρέπει (αυτή η αύξηση) στη δραχμή να διολισθαίνει με βραδείς ρυθμούς. Βέβαια, η συναλλαγματική ισοτιμία του ελληνικού νομίσματος εξαρτάται και από άλλους παράγοντες: (α) από τις εισροές από εξαγωγή υπηρεσιών και εμπορευμάτων μέσω της ναυτιλίας και του τουρισμού (που το ύψος τους εξαρτάται από τον όγκο του διεθνούς εμπορίου, την ανάκαμψη ή ύφεση στις βιομηχανικά αναπτυγμένες χώρες), (β) τις μονομερείς μεταβιβάσεις (κυρίως πόροι ΕΟΚ και μεταναστευτικό συνάλλαγμα), (γ) την εξέλιξη της κερδοφορίας στην Ελλάδα, που επιδρά πάνω στην αυτόνομη εισροή κεφαλαίων,

(βλέπε κεφ. 3), (δ) από τις τιμές των πρώτων υλών -και ιδιαίτερα του πετρελαίου- στη διεθνή αγορά που επηρεάζουν σημαντικά το ισοζύγιο πληρωμών της Ελλάδας κ.ά. (για τη στατική επαλήθευση των παραπάνω βλέπε παράγρ. 2.2.7). Οι παράγοντες αυτοί έδρασαν, κατά την περίοδο 1986-1988, στην κατεύθυνση συγκράτησης της διολίσθησης της δραχμής και ανατίμησής της σε πραγματικούς όρους. Αυτή η ανατίμηση, οδήγησε με τη σειρά της σε δραστική διεύρυνση του εμπορικού ελλείμματος.

2.2.3. Η εξέλιξη των σχετικών τιμών εξαγωγών/εγχώριου προϊόντος

Οι σχετικές τιμές P_x/P_d (όπου P_x ο δείκτης τιμών εξαγωγών και P_d ο δείκτης τιμών εγχώριου προϊόντος εκτός τομέα υπηρεσιών) ακολουθούν μια μακροχρόνια πτωτική τάση καθ' όλη την περίοδο που εξετάζουμε, επαληθεύοντας έτσι και για την Ελλάδα ένα φαινόμενο που παρουσιάζεται διεθνώς: οι επιχειρήσεις αυξάνουν τις τιμές τους στην εγχώρια αγορά περισσότερο από τις αντίστοιχες των εξαγωγών τους, επειδή ο ανταγωνισμός στις διεθνείς αγορές αφενός είναι εντονότερος και αφετέρου διεξάγεται μεταξύ των επιχειρήσεων που σε εθνική κλίμακα έχουν ψηλότερη από το μέσο όρο παραγωγικότητα.

Η πολιτική τιμών των ελλήνων εξαγωγέων φαίνεται καθαρά στο διάγραμμα 20. Οι ετήσιες ποσοστιαίες μεταβολές των τιμών εξαγωγών, από το 1964 και μετά, είναι συστηματικά κατώτερες από τις αντίστοιχες μεταβολές τόσο των εγχώριων προϊόντων όσο και των διεθνών τιμών εξαγωγών εκφρασμένων σε δραχμές. Ισχύει δηλαδή:

$$p_x < \min \{(p_{m\$}+e), p_d\}$$

όπου p_x: οι ετήσιες ποσοστιαίες μεταβολές των τιμών εξαγωγών της Ελλάδας

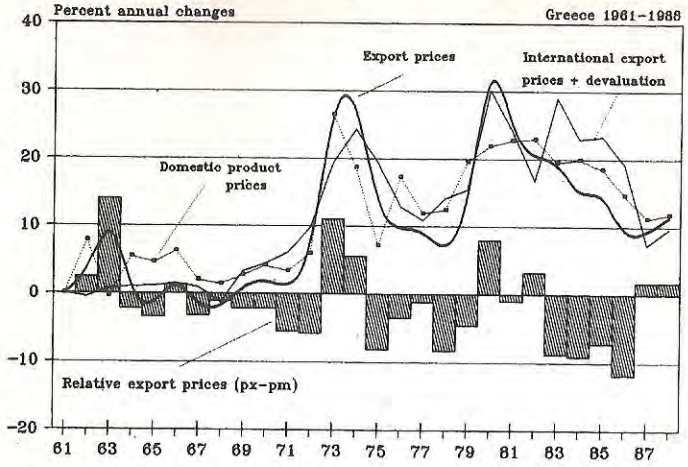
$p_{m\$}$: οι ετήσιες ποσοστιαίες μεταβολές των τιμών εξαγωγών των χωρών ΟΟΣΑ σε δολάρια

e: η ονομαστική υποτίμηση της δραχμής

p_d: οι ετήσιες ποσοστιαίες μεταβολές των τιμών του ελληνικού ΑΕΠ (χωρίς τις υπηρεσίες)

Εξαίρεση στον παραπάνω κανόνα αποτελούν τα έτη 1973-74,

20. Export prices
(Excluding services)

20. Τιμές εξαγωγών (εμπορευμάτων). Σύγκριση με τις διεθνείς τιμές εξαγωγών εκφρασμένες σε δραχμές και τις τιμές στην εσωτερική αγορά.

1980, 1982 και 1987-1989. Στις δύο πρώτες περιπτώσεις πρόκειται για τα πετρελαιακά «σοκ», τα οποία αύξησαν δραστικά τις τιμές των ελληνικών εξαγωγών, επειδή η συμμετοχή των προϊόντων πετρελαίου σ' αυτές είναι πολύ μεγάλη. Το 1982 έχουμε διατήρηση της σταθερής ισοτιμίας της δραχμής, ενάντια στα δεδομένα του εξωτερικού εμπορίου, εξαιτίας της πολιτικής της Τράπεζας της Ελλάδας. Κατά το 1987-1988 η πραγματική ανατίμηση της δραχμής προκάλεσε για πρώτη φορά αύξηση των τιμών των ελληνικών εξαγωγών μεγαλύτερη από την αντίστοιχη των τιμών των εξαγωγών των χωρών του ΟΟΣΑ (είχαμε δηλαδή τότε $p_d=p_x>p_{m\$}+e$). Προκύπτει λοιπόν από την ανάλυσή μας, ότι η Ελλάδα είναι χώρα price−taker, δηλαδή ότι οι έλληνες εξαγωγείς ακολουθούν τις διεθνείς τιμές (προσφέροντας σε τιμές κατά κανόνα μικρότερες από αυτές) με σκοπό να διατηρήσουν τη θέση τους στη διεθνή αγορά και με τίμημα προφανώς τη μείωση των περιθωρίων κέρδους τους -θεωρώντας σταθερούς όλους τους άλλους παράγοντες που επιδρούν πάνω σ' αυτό το τελευταίο μέγεθος. Όμως, στην περίπτωση της περιόδου 1987-1989 όταν έχουμε παρατεταμένη πραγματική ανατίμηση

της δραχμής, οι εξαγωγείς στην προσπάθειά τους να καλύψουν την αύξηση του κόστους, αναγκάζονται να αυξήσουν τις τιμές τους (σε δολάρια) περισσότερο από τους ανταγωνιστές τους, με συνέπεια τη μείωση της ανταγωνιστικότητας των ελληνικών προϊόντων. Πάντως, σ' ολόκληρη την περίοδο 1960-1988, το φαινόμενο αυτό παρουσιάζεται μόνο κατά το 1987-1988, και με βάση τις μέχρι τώρα ισχυρές ενδείξεις, και κατά το 1989-1990.

Επειδή γενικά ισχύει

$p_x < \min\{(p_{m\$}+e), p_d\}$ συνεπάγεται ότι

$p_x < \min\{p_m, p_d\}$

όπου p_m οι ποσοστιαίες μεταβολές των παγκόσμιων εξαγωγών σε δραχμές

και e_r οι ποσοστιαίες μεταβολές της πραγματικής ισοτιμίας της δραχμής.

Θα ισχύει επομένως

$p_x < [(p_m+p_d)/2]-[|p_m-p_d|/2]$

και $p_x-p_m < [(p_d-p_m)/2]-[|p_m-p_d|/2]$

Επειδή $e_r=e+p_{m\$}-p_d=p_m-p_d$

$p_x-p_m < -[e_r/2]-[|e_r|/2]$ άρα

$p_x-p_m < -e_r\{(1/2)+|e_r|/2e_r\}$ άρα

$p_x-p_m < -e_r j$ (όπου $j=0$ ή 1)

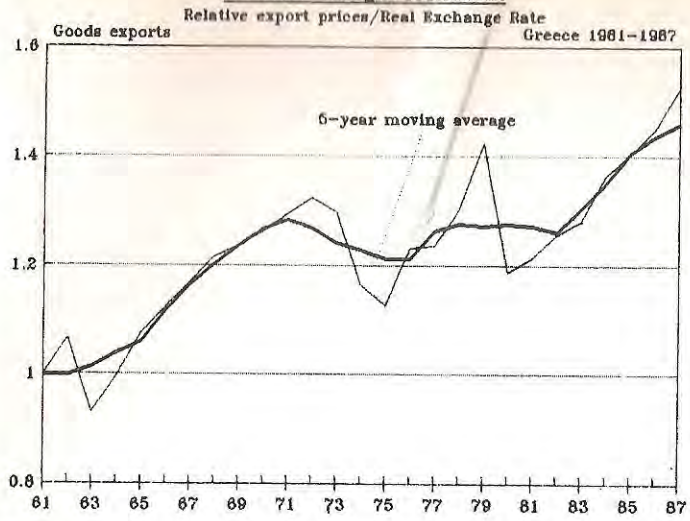
$-0.61(p_x-p_m) > 0.61e_r j$

$-0.61(p_x-p_m)=\lambda 0.61e_r j$ όπου $\lambda>1$

Με βάση τα παραπάνω και την ανάλυση της παραγράφου 2.2.1. έχουμε:

$$x-m = 0.48y^* + 1.26(y^*-y) - 0.61(p_x-p_m) + 1.04e_r =$$
$$= 0.48y^* + 1.26(y^*-y) + 0.61\lambda e_r j + 1.04e_r =$$
$$= 0.48y^* + 1.26(y^*-y) + (0.61\lambda j + 1.04)e_r$$

Είναι λοιπόν φανερό ότι τόσο η ανταγωνιστικότητα των ελληνικών προϊόντων στην εσωτερική και τη διεθνή αγορά, όσο και η ταχύτερη αύξηση του όγκου των ελληνικών εξαγωγών έναντι των εισαγωγών, κατά την υπό εξέταση περίοδο, εξαρτώνται από την πραγματική ισοτιμία της δραχμής. Επιπλέον, το μέτρο αυτής της εξάρτησης είναι το άθροισμα των ελαστικοτήτων $n_1+n_2=0.61+1.04$: για κάθε ποσοστιαία μονάδα πραγματικής υποτίμησης της δραχμής, ο ρυθμός αύξησης του όγκου των εξαγωγών υπερβαίνει τον αντίστοιχο των εισαγωγών κατά 1.6% περίπου. Οι ποσότητες (j) και (λ) εκφράζουν την πολιτική

21. Συντελεστής περιθωρίων κέρδους ελλήνων εξαγωγέων. Σύγκριση της διαφοράς του ρυθμού μεταβολής των τιμών ελληνικών εξαγωγών και παγκόσμιων εξαγωγών (p_x-p_m) με την πραγματική ισοτιμία της δραχμής (e_r).

τιμών των ελλήνων εξαγωγέων, και συγκεκριμένα το βαθμό στον οποίο δέχονται να αυξήσουν τις τιμές τους λιγότερο από τους ξένους ανταγωνιστές τους (βλέπε τις σχετικές παρατηρήσεις μας παραπάνω). Ο συντελεστής (λ) υπολογίζεται με βάση την εξίσωση $p_x-p_m=-\lambda e_r$ και οι τιμές του φαίνονται στο διάγραμμα 21. Είναι φανερό από το παραπάνω διάγραμμα ότι οι έλληνες εξαγωγείς μειώνουν τα περιθώρια κέρδους τους (α) κατά την περίοδο '62-'69, καθώς και '76-'79, όταν έχουμε πραγματική ανατίμηση της δραχμής, και (β) κατά την περίοδο 1983-1986, όταν εντείνεται ο διεθνής ανταγωνισμός, και ταυτόχρονα η υποτίμηση της δραχμής δεν είναι αρκετή για τη διατήρηση των μεριδίων αγοράς των ελλήνων παραγωγών στις εξωτερικές αγορές. Οι υπολογισμοί έγιναν τόσο για το σύνολο των εξαγωγών, όσο και για τις εξαγωγές βιομηχανικών προϊόντων χωρίς τα προϊόντα από πετρέλαιο (κατηγορίες 5-9 ΤΤΔΕ) και τα αποτελέσματα οδήγησαν στα ίδια συμπεράσματα.

2.2.4. Αύξουσα εξαγωγική επίδοση και διείσδυση των εισαγωγών

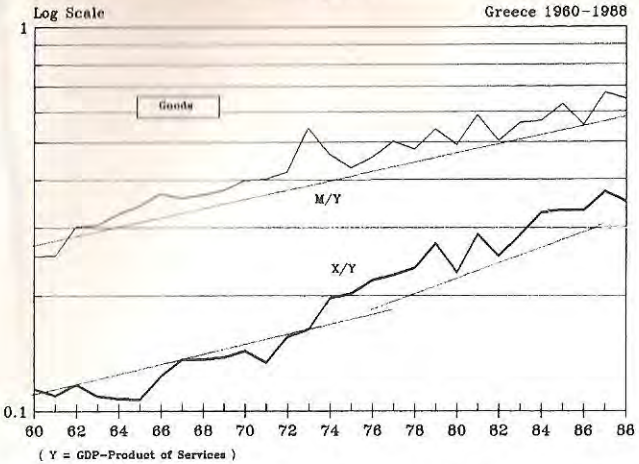
Η εξαγωγική επίδοση της ελληνικής οικονομίας (εκφρασμένη από τον λόγο [εξαγωγές εμπορευμάτων/ΑΕΠ χωρίς τις υπηρεσίες] υπολογισμένο σε όγκο, δηλαδή σε σταθερές τιμές), χαρακτηρίζεται από ένα σημείο τομής, το 1973: τότε ο λόγος εξαγωγών/προϊόντος αρχίζει να αυξάνεται με ταχείς ρυθμούς που συνεχίζονται μέχρι το 1988, και που διακόπτονται μόνο κατά την τριετία της μεγάλης διεθνούς ύφεσης 1980-1982.

Σε συσχέτιση με την ανάλυση της συσσώρευσης, παρατηρείται μια σύμπτωση αφενός της χρονικής περιόδου (1973-74) κατά την οποία αρχίζει η πτώση των δεικτών κερδοφορίας της ελληνικής οικονομίας, και αφετέρου της περιόδου εντατικοποίησης του ανοίγματος της Ελλάδας στη διεθνή οικονομία. Η σύμπτωση αυτή υποδηλώνει την αλληλεξάρτηση των δύο διαδικασιών.

Σε ό,τι αφορά τα εμπορεύματα, το παραπέρα άνοιγμα της Ελλάδας στη διεθνή οικονομία, μετά το 1973, οφείλεται αποκλειστικά στην αύξηση της εξωστρέφειας: ο λόγος (M/Y) -αλλά και η διείσδυση των εισαγωγών στην εγχώρια αγορά, όπως θα δούμε παρακάτω- αντίθετα, παρουσιάζει αυξητική τάση ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του '60. Το γεγονός αυτό εμφανίζεται με μεγάλη σαφήνεια όταν οι υπολογισμοί των δεικτών γίνουν σε σταθερές τιμές (διάγραμμα 22), οπότε εξαλείφεται η επίδραση της άνισης αύξησης των τιμών των εισαγωγών και των εξαγωγών αφενός και των εγχώριων τιμών αφετέρου. Επίσης, μετά την εξάλειψη της επίδρασης των τιμών, η περίοδος 1972-1988, εμφανίζεται ως ενιαία φάση: αυτό σημαίνει ότι τα έτη 1981 και 1985 δεν αποτελούν σημεία τομής.

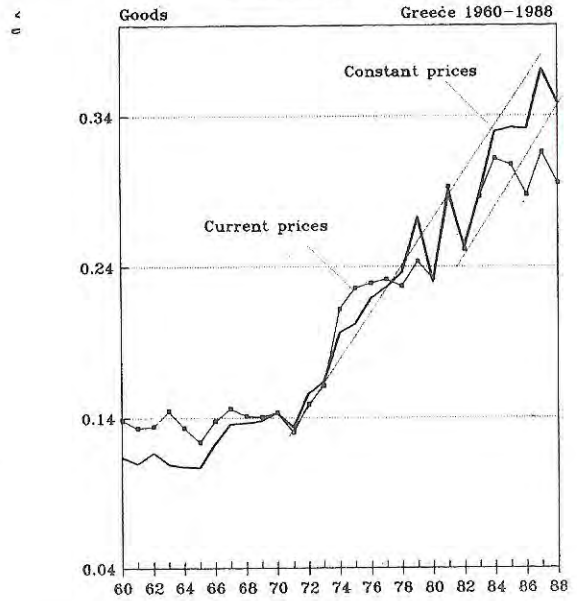
Όπως φαίνεται στο διάγραμμα 23, η καμπύλη της εξαγωγικής επίδοσης κινείται, από το 1971 και μετά, πάνω σε ένα «δάπεδο» το οποίο και περιγράφει ικανοποιητικά την ανοδική τάση του μεγέθους που εξετάζουμε. Αλλά το 1980, η ανοδική τάση κάμπτεται εξαιτίας της διεθνούς ύφεσης και της συνακόλουθης μείωσης της ζήτησης στις αγορές των εμπορικών εταίρων της Ελλάδας: τη χρονιά αυτή, το «δάπεδο» που περιγράφει την ανοδική πορεία της εξαγωγικής επίδοσης διαρρηγνύεται και

22. Export Orientation Indices
Constant prices

22. Δείκτες εξωστρέφειας (X/Y) και ροπής προς εισαγωγές (M/Y). Εμπορεύματα, υπολογισμοί σε σταθερές τιμές, λογαριθμική κλίμακα.

23. Export orientation

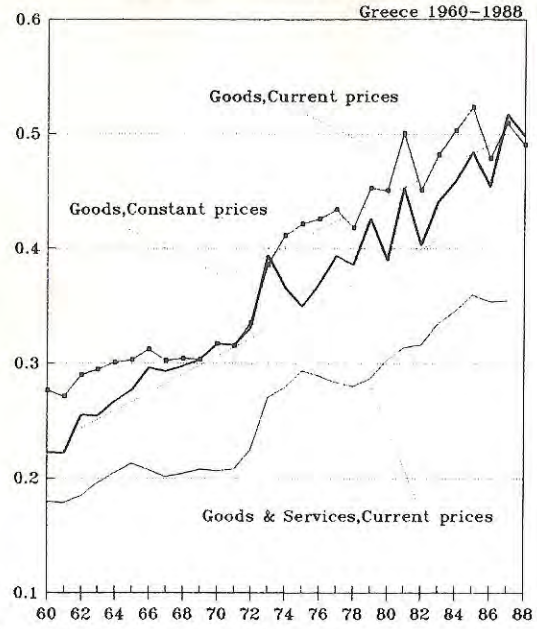
μετατρέπεται σε «οροφή» κάτω από την οποία αναπτύσσεται η τάση. Εγκαθίσταται εξάλλου ένα νέο «δάπεδο» σε χαμηλότερα επίπεδα, σχηματίζοντας ένα «δίαυλο τάσης» (trend channel) που έχει την ίδια κλίση με το αρχικό δάπεδο. Ο δίαυλος αυτός διαρρηγνύεται, σύμφωνα με όλες τις μέχρι τώρα ενδείξεις, κατά το 1989.

Από την παραπάνω γραφική ανάλυση προκύπτει ότι η ανοδική πορεία της εξαγωγικής επίδοσης, που άρχισε στις αρχές της δεκαετίας του '70, συνεχίζεται μέχρι το 1988 με μια μόνο τριετή διακοπή που οφείλεται στη διεθνή οικονομική συγκυρία.

Η ανάλυση του ιδίου μεγέθους υπολογισμένου σε τρέχουσες τιμές επιτρέπει την ανάλυση των μεταβολών των σχετικών τιμών (εξαγωγών/ΑΕΠ χωρίς υπηρεσίες). Όπως φαίνεται στο διάγραμμα 23, η εξαγωγική επίδοση σε αξία (δηλαδή υπολογισμένη σε τρέχουσες τιμές) ακολουθεί γενικά το αντίστοιχο μέγεθος σε όγκο. Μετά το 1985, παρατηρείται ωστόσο μια απόκλιση των δύο καμπυλών που καταγράφει μια σημαντικά *ταχύτερη αύξηση των εγχώριων τιμών σε σύγκριση με τις τιμές εξαγωγών* (όταν οι τιμές εκφράζονται σε δραχμές). Η ποσοτική αυτή διαπίστωση αποτελεί έκφραση του γεγονότος ότι *κατά τα έτη 1986-1988* έχουμε: (α) δραστική μείωση των τιμών του πετρελαίου που επηρεάζει σημαντικά τις τιμές των ελληνικών εξαγωγών αφού τα πετρελαιοειδή έχουν μεγάλο βάρος σ' αυτές, και (β) πραγματική ανατίμηση της δραχμής.

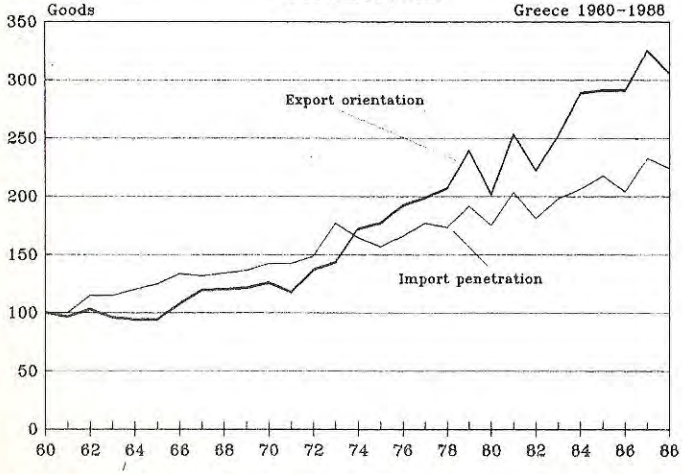
Η ανάλυση της εισαγωγικής διείσδυσης εμπορευμάτων στην ελληνική αγορά, όπως εκφράζεται από το δείκτη (εισαγωγές/φαινόμενη κατανάλωση) υπολογισμένο σε όγκο, όπως ήδη τονίστηκε σε προηγούμενη παράγραφο, δείχνει ότι το μέγεθος αυτό ακολουθεί μια μακροχρόνια αυξητική τάση από τις αρχές της δεκαετίας του '60. Όπως φαίνεται στο διάγραμμα 24, η τάση αυτή περιγράφεται από ένα «δάπεδο» και έναν «δίαυλο τάσης» ο οποίος εγκαθίσταται από το 1973 (χωρίς ωστόσο να μεταβάλλει την προϋπάρχουσα τάση, που παραμένει ίδια μετά από ένα άλμα των εισαγωγών κατά το έτος αυτό). Τελικά, μόνον το 1987-88, παρουσιάζεται μια διάρρηξη του διαύλου τάσης, και αυτό εξαιτίας της πραγματικής ανατίμησης της δραχμής. Μια σημαντική αύξηση της διείσδυσης εμφανίστηκε το 1981 -πλην όμως χωρίς συνέχεια αφού το αμέσως επόμενο έτος ο δείκτης

24. Import penetration

24. Διείσδυση εισαγωγών. Σε σταθερές και τρέχουσες τιμές.

25. Export orientation & Import Penetration at constant prices

25. Εξωστρέφεια (X/Y) και διείσδυση εισαγωγών {M/(Y−X+M)}. Εμπορεύματα, υπολογισμοί σε σταθερές τιμές.

παρουσίασε εξίσου δραστική μείωση. Επίσης, η επιδείνωση του 1985 αναιρέθηκε κατά το 1986 χάρη στην υποτίμηση του Οκτωβρίου 1985. Η επιδείνωση του 1987-1988, αντίθετα, συνεχίστηκε και κατά το 1989. Η διείσδυση των εισαγωγών υπολογισμένη σε τρέχουσες τιμές παρουσιάζει ανάλογη εξέλιξη με το αντίστοιχο μέγεθος σε όγκο, αλλά επιδεικνύει μια ιδιομορφία κατά την τριετία 1986-1988 οπότε και παρουσιάζεται σταθερότητα παρά την αύξηση της διείσδυσης σε όγκο. Αυτό το φαινόμενο οφείλεται στην ανατίμηση της δραχμής (σε πραγματικούς όρους), που καθιστά τα εισαγόμενα προϊόντα φθηνότερα ως προς με τα εγχώρια (σε σύγκριση με την προηγούμενη χρονιά). Έχουμε δηλαδή τότε μια βελτίωση των όρων εμπορίου με αντιφατικά αποτελέσματα: δυσμενή για την εξέλιξη της διείσδυσης των εισαγωγών σε όγκο, αλλά και ευνοϊκή επίδραση πάνω στο ίδιο μέγεθος υπολογισμένο σε αξία.

Η σύγκριση της εξαγωγικής επίδοσης της ελληνικής οικονομίας με το βαθμό διείσδυσης των εισαγωγών στην ελληνική αγορά (διάγραμμα 25), δείχνει ότι από το 1973 ο δυναμισμός των εξαγωγών υπερβαίνει την τάση αύξησης της εισαγωγικής διείσδυσης που είναι σταθερή από τις αρχές της δεκαετίας του '60. Αυτή η υπεροχή των εξαγωγικών επιδόσεων, σε σχέση με την εισαγωγική διείσδυση, από το 1973 και μετά, έχει ευνοϊκές επιπτώσεις πάνω στο εμπορικό ισοζύγιο ή ακριβέστερα πάνω στο βαθμό κάλυψης των εισαγωγών από εξαγωγές, που είναι ένα μέγεθος το οποίο περιγράφει τις τάσεις μεταβολής των εξωτερικών συναλλαγών της χώρας καλύτερα από το εμπορικό ισοζύγιο, αφού αυτό το τελευταίο είναι απόλυτο μέγεθος και σαν τέτοιο δεν επιτρέπει παρά μόνο περιορισμένες διαχρονικές συγκρίσεις. Ο βαθμός κάλυψης των εισαγωγών από εξαγωγές υπολογισμένος σε όγκο (στο εξής [X/M]) αναλύεται ως εξής:

$$(X/M) = \frac{(X/Y)\,Y}{(M/[Y-X+M])\,(Y-X+M)} = \frac{T_o}{Tp} \cdot \frac{Y}{C}$$

όπου X: ο όγκος των εξαγωγών
M: ο όγκος των εισαγωγών
Y: η ακαθάριστη προστιθέμενη αξία χωρίς τις υπηρεσίες

C=Y−X+M : η φαινόμενη ακαθάριστη δαπάνη (εκτός από υπηρεσίες)
T_o: η εξαγωγική επίδοση =(X/Y)
T_p : η διείσδυση εισαγωγών=(M/[Y−X+M])

Εάν με τα αντίστοιχα πεζά σύμβολα x, m, y, c, t_o, t_p, παρασταθούν οι ρυθμοί μεταβολής των παραπάνω μεγεθών, τότε ισχύει με μεγάλη προσέγγιση:

$$x-m = (t_o-t_p)+(y-c)$$

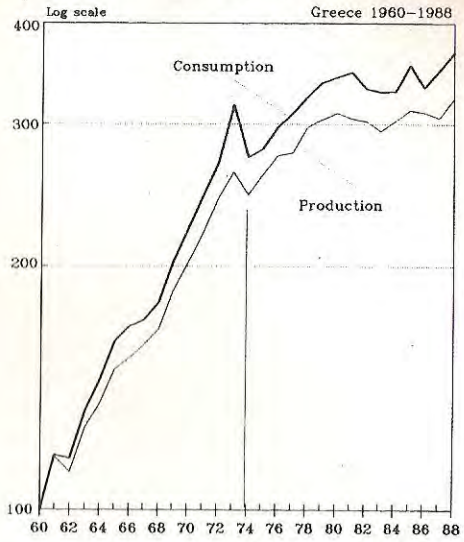
Η σύγκριση εξαγωγικής επίδοσης και διείσδυσης εισαγωγών φαίνεται στο διάγραμμα 25, ενώ η σύγκριση παραγωγής και ακαθάριστης δαπάνης φαίνεται στο διάγραμμα 26. Ο παράγοντας (y−c) έχει πρακτικά μηδενική επίδραση πάνω στο ρυθμό μεταβολής του βαθμού κάλυψης των εισαγωγών από τις εξαγωγές (επομένως και πάνω στο εμπορικό ισοζύγιο), αφού οι ρυθμοί μεταβολής παραγωγής και ακαθάριστης δαπάνης είναι *μακροπρόθεσμα ίσοι για την μετά το 1979 περίοδο*, με εξαίρεση μόνον το έτος 1985 (το σχετικό διάγραμμα είναι σε ημιλογαριθμική κλίμακα και οι κλίσεις των καμπυλών αντιπροσωπεύουν κατά συνέπεια ρυθμούς μεταβολής). *Ο παράγοντας (t_o-t_p) αντίθετα, έχει ευνοϊκή επίδραση πάνω στο εμπορικό ισοζύγιο, αφού μακροπρόθεσμα η εξαγωγική επίδοση υπερτερεί της διείσδυσης των εισαγωγών -από τις αρχές της δεκαετίας του '70 και μετά.*

2.2.5. Ο αυξανόμενος βαθμός κάλυψης των εισαγωγών από εξαγωγές. Οι όροι εμπορίου.

Ο βαθμός κάλυψης των εισαγωγών από εξαγωγές υπολογισμένος σε αξία, δηλαδή σε τρέχουσες τιμές φαίνεται στο διάγραμμα 27. Ο δείκτης αυτός υπολογισμένος για την κατηγορία «αγαθά», παρουσιάζει μακροπρόθεσμη αυξητική τάση που κινείται, κατά την περίοδο 1973-1985, πάνω σ' ένα «δάπεδο» το οποίο διαρρηγνύεται με την επιδείνωση του 1985. Έκτοτε εγκαθίσταται ένας «δίαυλος τάσης» που περιγράφει και πάλι μία αυξητική τάση, η οποία όμως διαρρηγνύεται εκ νέου το 1989. Ο ίδιος δείκτης, υπολογισμένος σε όγκο, παρουσιάζει ιστορική πτώση κατά το 1988-89.

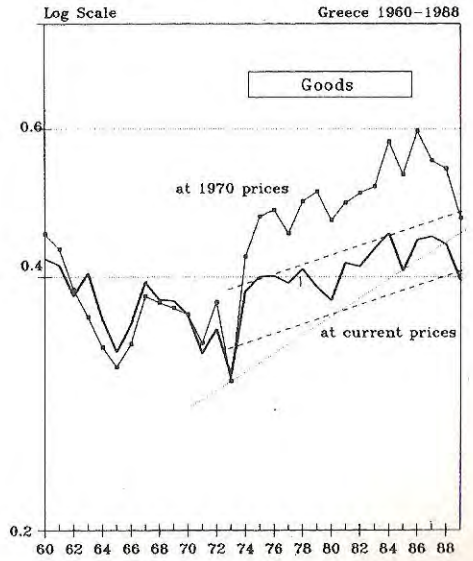
26. Production and Consumption

Excluding services

26. Παραγωγή και κατανάλωση. Εμπορεύματα, σε σταθερές τιμές, λογαριθμική κλίμακα.

27. Exports/Imports Ratio

27. Βαθμός κάλυψης των εισαγωγών από εξαγωγές. Εμπορεύματα, υπολογισμοί σε τρέχουσες και σταθερές τιμές, λογαριθμική κλίμακα.

Ο βαθμός κάλυψης υπολογισμένος για το σύνολο των κατηγοριών «αγαθά και υπηρεσίες», παρουσιάζει μεγάλη επιδείνωση από το 1980 και μέχρι το 1985. Αντίθετα, αρχίζει να βελτιώνεται αμέσως μετά.

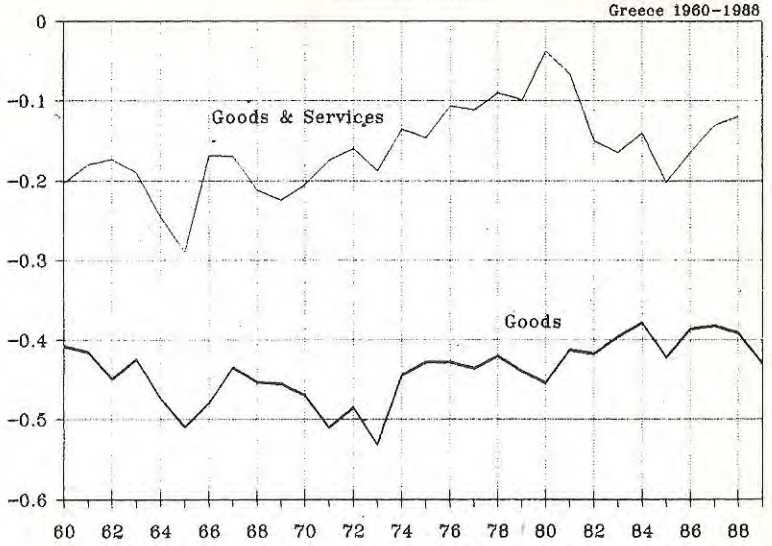
Τις ίδιες διαπιστώσεις κάνουμε και με βάση το δείκτη Balassa ([X−M]/[X+M]) που ανάγει για κάθε χρονιά τα εξωτερικά ελλείμματα στον όγκο των συναλλαγών και καθιστά έτσι συγκρίσιμα τα μεγέθη, τόσο μεταξύ τους όσο και διαχρονικά. Ο δείκτης αυτός είναι συνάρτηση του βαθμού κάλυψης και μπορεί επομένως να χρησιμοποιείται εναλλακτικά και όχι συμπληρωματικά ως προς τον τελευταίο. Η εξέλιξη του δείκτη αυτού φαίνεται στο διάγραμμα 28.

Από την παραπάνω ανάλυση προκύπτει ότι από το 1981 και μέχρι το 1985, υπήρχε μια σοβαρή επιδείνωση των εξαγωγών υπηρεσιών (ναυτιλία και τουρισμός), η οποία όμως αντισταθμιζόταν από την επίσης συνεχή βελτίωση του βαθμού κάλυψης των εισαγωγών εμπορευμάτων από εξαγωγές -δηλαδή από βελτίωση του εμπορικού ισοζυγίου. Το 1985 όμως, η πρόσκαιρη και συγκριτικά μικρή επιδείνωση του τελευταίου, ήταν αρκετή για να αναδείξει σε οξύτατο πρόβλημα τη μεσοπρόθεσμη και συνεχή επιδείνωση των εξαγωγών υπηρεσιών. Σε συνδυασμό με τη μείωση και του μεταναστευτικού συναλλάγματος κατά την ίδια περίοδο, το πρόβλημα αυτό οδηγεί το 1985 στην κρίση του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών που στάθηκε και η αφορμή -αλλά όχι και η αιτία- για την εφαρμογή του «σταθεροποιητικού προγράμματος Σημίτη». Σε αντίθεση με την κυρίαρχη ερμηνεία του φαινομένου, διαπιστώνουμε λοιπόν ότι η συνεχής και δραστική μείωση των άδηλων πόρων κατά το πρώτο μισό της δεκαετίας του '80, και όχι η επιδείνωση του εμπορικού ισοζυγίου, είναι ο κύριος παράγοντας της κρίσης του ισοζυγίου πληρωμών το 1985: η αιτία της κρίσης είναι οι άδηλοι πόροι, ενώ το εμπορικό έλλειμμα εκείνης ειδικά της χρονιάς είναι απλώς ο πυροδότης των εξελίξεων που ακολούθησαν (Μηλιός και Ιωακείμογλου 1990).

Ο βαθμός κάλυψης των εισαγωγών από εξαγωγές είναι συνάρτηση της εξωστρέφειας και της εισαγωγικής διείσδυσης:

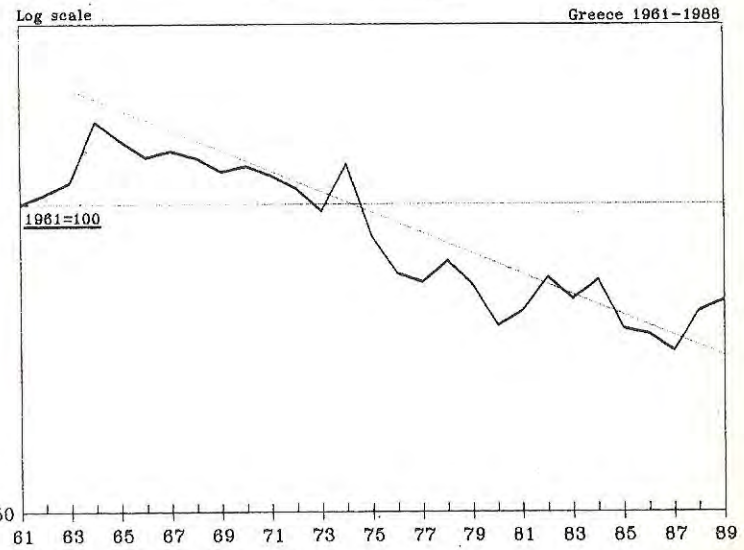
$$t_c=\left(t_o(1-t_p)\right)/\left(t_p(1-t_o)\right)$$

28. Deficit/Volume of Commerce
(Balassa Index)

28. Εμπορικό έλλειμμα ανηγμένο στον όγκο του εξωτερικού εμπορίου (δείκτης Balassa = {X−M} / {X+M}).

29. Terms of trade

29. Όροι εμπορίου. Λογαριθμική κλίμακα.

όπου t_o η εξωστρέφεια
t_p η εισαγωγική διείσδυση
t_c ο βαθμός κάλυψης

Η εξέλιξη του δείκτη αυτού ανάγεται επομένως στην ανάλυση των δύο άλλων δεικτών των οποίων είναι συνάρτηση και τους οποίους εξετάσαμε παραπάνω.

Επάνω στο ρυθμό μεταβολής του βαθμού κάλυψης, όταν αυτός υπολογίζεται σε αξία (τ_c), επιδρούν οι όροι εμπορίου:

$$\tau_c = t_c + (p_x - p_{im})$$

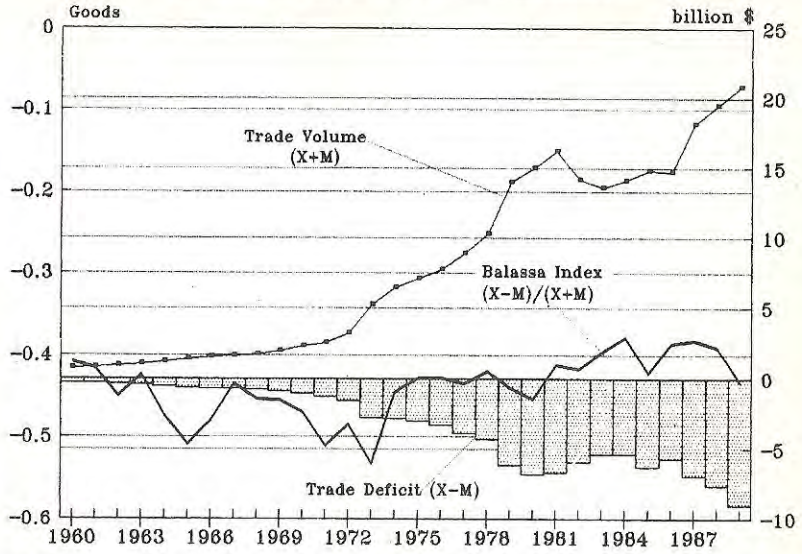
Με βάση τις σχέσεις που ήδη έχουμε προσδιορίσει $p_{im}=p_{m\$}+e=p_m$ και $p_x<\min\{p_m,p_d\} \Rightarrow p_x-p_{im}<0$ άρα έχουμε, μακροπρόσθεσμα, μια διαρκή επιδείνωση των όρων εμπορίου από το 1963 και μετά (διάγραμμα 29), με σημαντικές εξαιρέσεις τα έτη 1974, 1978, 1982, 1984 και 1988-89. Το αποτέλεσμα αυτής της μακρόχρονης επιδείνωσης των όρων εμπορίου είναι αφενός η βελτίωση του βαθμού κάλυψης *σε όγκο*, και αφετέρου η επιδείνωση του ίδιου μεγέθους σε αξία (συγκριτικά με το υπολογισμένο σε όγκο): ο βαθμός κάλυψης σε όγκο αυξάνεται λοιπόν ταχύτερα από το αντίστοιχο μέγεθος σε αξία.

Επειδή

$$(X-M)=(X+M):\ \frac{(X-M)}{(X+M)} = (\text{όγκος εμπορίου})(\text{δείκτης Balassa})$$

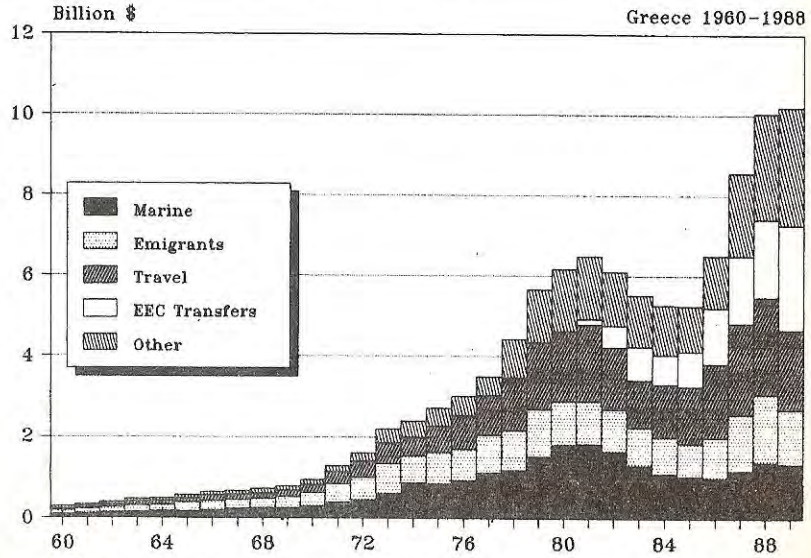
και επειδή ο δείκτης Balassa είναι μονοσήμαντη συνάρτηση του βαθμού κάλυψης, με βάση την εξέλιξη του όγκου εμπορίου (X+M) αφενός, και του βαθμού κάλυψης (X/M) αφετέρου, είναι δυνατό να εξηγηθεί και η πορεία του εμπορικού ισοζυγίου. Η επίδραση του κάθε παράγοντα ξεχωριστά φαίνεται στο διάγραμμα 30. Αξιοσημείωτη είναι η ευνοϊκή επίδραση, πάνω στο εμπορικό ισοζύγιο, της ανακοπής της αυξητικής τάσης του όγκου εμπορίου κατά την περίοδο 1982-1986: η βελτίωση του βαθμού κάλυψης προκαλεί τότε μια αντίστοιχη βελτίωση του ισοζυγίου. Όμως από το 1987 παρατηρούμε μιαν αποκλίνουσα πορεία των δύο δεικτών, όταν ο μεν όγκος εμπορίου αυξάνεται ξανά (όπως είχε συμβεί και στη διάρκεια της περιόδου '60-'80), ενώ ο δείκτης Balassa -δηλαδή ο βαθμός κάλυψης- παρουσιάζει μείωση. Έτσι, και οι δύο παράγοντες δρούν προς την ίδια κατεύθυνση, που είναι η επιδείνωση του εμπορικού ισοζυγίου.

30. Factors affecting the trade deficit

30. Ανάλυση του εμπορικού ελλείμματος σε δείκτη Balassa και όγκο εξωτερικού εμπορίου. (Εμπορικό έλλειμμα) = (Δείκτης Balassa) × (Όγκος εξωτερικού εμπορίου) δηλ. (X−M) = (Balassa) × (X+M). Σε δις δολάρια.

31. Invisibles

31. Άδηλοι πόροι. Από κάτω προς τα πάνω: Ναυτιλιακό συνάλλαγμα, μεταναστευτικό, ταξειδιωτικό, πόροι ΕΟΚ, λοιπά. Σε δις δολάρια.

2.2.6. Η ιδιόμορφη σχέση άδηλων πόρων/εμπορικού ελλείμματος

Η ασυνήθιστα -σε διεθνή σύγκριση- μεγάλη συμμετοχή των άδηλων πόρων στη διαμόρφωση του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών της Ελλάδας είναι απόρροια του ιδιόμορφου τρόπου ένταξής της στο παγκόσμιο οικονομικό σύστημα κατά τη μεταπολεμική περίοδο: η χώρα διαθέτει αφενός εξαιρετικά μεγάλη εξειδίκευση στη ναυτιλία και τον τουρισμό (εξαγωγές εμπορευμάτων και υπηρεσιών, βλ. κεφ. 1: στο σημείο αυτό της ανάλυσής μας θα υιοθετήσουμε προσωρινά την κυρίαρχη άποψη που κατατάσσει τα έσοδα από τη ναυτιλία και τον τουρισμό στα εισοδήματα από εξαγωγές υπηρεσιών), και αφετέρου μεγάλη εισροή μονομερών μεταβιβάσεων (μεταναστευτικό συνάλλαγμα, και μετά το 1981, πόροι από την ΕΟΚ). Το ύψος των άδηλων πόρων (διάγραμμα 31) αυξάνεται εκθετικά από το 1960 μέχρι το 1981, λόγω διεθνούς συγκυρίας: η αδιάλειπτη διόγκωση του διεθνούς εμπορίου αυξάνει τα έσοδα από τη ναυτιλία, ενώ η συνεχιζόμενη οικονομική μεγέθυνση στις χώρες της Δ. Ευρώπης, αλλά και άλλοι παράγοντες, όπως η αύξηση του εισοδηματικού μεριδίου της εργασίας εκεί, η αλλαγή στα καταναλωτικά πρότυπα των δυτικοευρωπαίων, η πραγματική υποτίμηση της δραχμής από τις αρχές της δεκαετίας του '70, αυξάνουν τα έσοδα από την εξαγωγή τουριστικών υπηρεσιών. Σε ό,τι αφορά τις μονομερείς μεταβιβάσεις, κατά την περίοδο αυτή αποτελούνται ουσιαστικά από το μεταναστευτικό συνάλλαγμα, που αυξάνεται μέχρι την έναρξη της διεθνούς οικονομικής κρίσης (1974-75) και παραμένει στη συνέχεια σταθερό μέχρι το 1981. Η μεταστροφή της οικονομικής συγκυρίας στις αρχές της δεκαετίας του '80 εγκαινιάζει μια περίοδο δυσμενή και για τις τρεις βασικές κατηγορίες άδηλων πόρων που αναφέρθηκαν παραπάνω (στασιμότητα του διεθνούς εμπορίου και ένταση του ανταγωνισμού στη ναυτιλία, λιτότητα και μείωση του μεριδίου της εργασίας στη Δ. Ευρώπη, μείωση του ρυθμού οικονομικής μεγέθυνσης κ.λπ.). Σε αντίθεση με τις άλλες κατηγορίες άδηλων πόρων, από το 1981 αυξάνονται τα έσοδα από την ΕΟΚ.

Τέλος, κατά την περίοδο 1986-1988, η συνέχιση της οικονομικής ανάκαμψης που άρχισε το 1983 στις κυριότερες βιομηχανι-

κές χώρες της Δύσης και συνεχίστηκε για έξι συνεχή χρόνια, επέδρασε θετικά πάνω στους άδηλους πόρους της Ελλάδας -μέσω των ίδιων μεταβλητών που αναφέρθηκαν παραπάνω- και τους οδήγησε έτσι στις ιστορικά ψηλότερες τιμές τους.

Σημειώνουμε λοιπόν καταρχήν, (α) τη στενή εξάρτηση των άδηλων πόρων από τη διεθνή συγκυρία, και (β) το μεγάλο βάρος συμμετοχής τους στη διαμόρφωση του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών. Οι άδηλοι πόροι αποτελούν επομένως μια σημαντική άρθρωση και ιδιόμορφη σχέση αλληλεξάρτησης, της ελληνικής οικονομίας και του διεθνούς οικονομικού συστήματος.

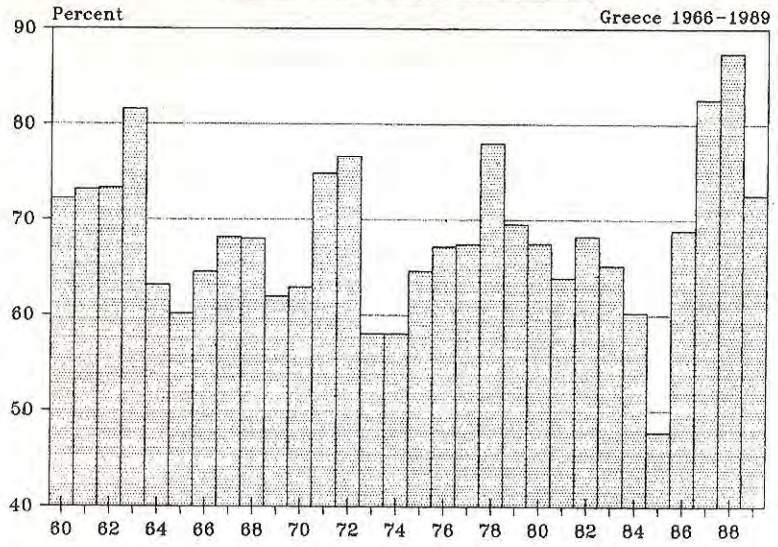
Η εξέλιξη του ισοζυγίου άδηλων πόρων επηρεάζεται επίσης από τις κινήσεις ιδιωτικού κεφαλαίου. Συγκεκριμένα, η εξαγωγή ιδιωτικού κεφαλαίου από τη χώρα σε περιόδους ύφεσης, μείωσης των επιτοκίων ή αναμονής υποτίμησης της δραχμής συντελείται σε μεγάλο βαθμό με συγκαλυμμένο τρόπο (συμψηφισμός π.χ. με ποσά που προκαταβάλλονται στο εξωτερικό και παραμένουν εκεί παρότι καταβλήθηκαν με στόχο να εισαχθούν στη χώρα για ενοικίαση ξενοδοχείων και γενικά παροχή τουριστικών υπηρεσιών), λόγω των περιορισμών που θέτει η ελληνική νομοθεσία στην εξαγωγή συναλλάγματος.

Μια ποσοτική έκφραση αυτής της ιδιόμορφης σχέσης αλληλεξάρτησης της ελληνικής και της παγκόσμιας οικονομίας, είναι ο δείκτης

$$\xi = \frac{\text{ισοζύγιο αδήλων}}{\text{εμπορικό ισοζύγιο}}$$

Το ποσοστό αυτό (διάγραμμα 32 και 33), κατά τα έτη 1964-1984 χαρακτηριζόταν από μία ορισμένη σταθερότητα (κυμαινόταν μεταξύ 60% και 80% με μια μέση τιμή 65%), και α-ν τανακλούσε έτσι την αναλλοίωτη ειδική σχέση ένταξης της ελληνικής οικονομίας στο διεθνή καταμερισμό εργασίας αυτή την περίοδο: ένα μεγάλο και σχετικά σταθερό ποσοστό των εισαγωγών καλύπτεται από τις εισπράξεις από τη ναυτιλία, τον τουρισμό και τις μονομερείς μεταβιβάσεις. Αυτός ο τρόπος ένταξης στο διεθνές οικονομικό σύστημα ήταν έτσι ένα από τα βασικά στηρίγματα της συσσώρευσης κεφαλαίου στη μεταπολεμική Ελλάδα.

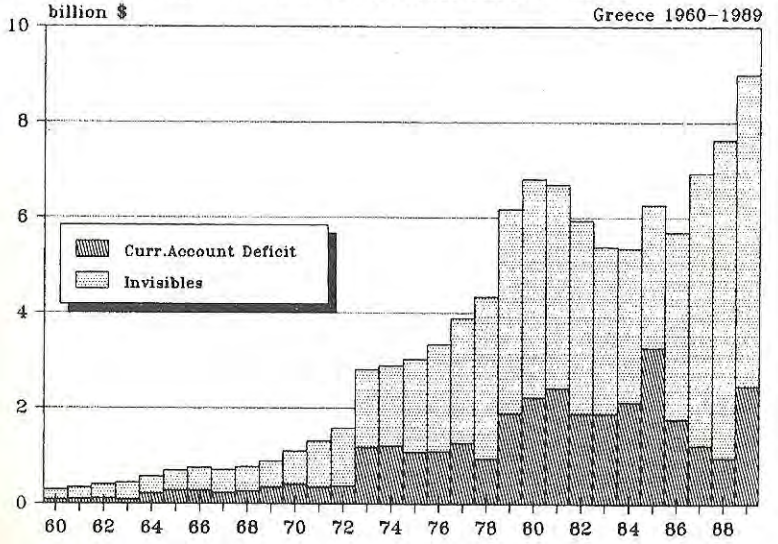
32. Invisibles/Trade Deficit Ratio

32. Ποσοστό κάλυψης εμπορικού ελλείμματος από άδηλους πόρους.

33. Components of current account deficit

Current Account Deficit=Trade Deficit-Invisibles

33. Ανάλυση του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών. (Έλλειμμα τρεχουσών συναλλαγών) = (Εμπορικό έλλειμμα) – (Ισοζύγιο αδήλων). Σε δις δολάρια.

Εάν αφαιρέσουμε τις εισπράξεις από την ΕΟΚ που αρχίζουν να ενισχύουν το ισοζύγιο αδήλων ουσιαστικά από το 1982, ο δείκτης (ξ) κατέρχεται το 1985 στο 34% (47% με τους πόρους ΕΟΚ), που αποτελεί το ιστορικά χαμηλότερο επίπεδο. Αυτή η πτώση του ποσοστού κάλυψης του εμπορικού ελλείμματος από άδηλους πόρους αποτελεί και την πρώτη κρίση του παραδοσιακού τρόπου ένταξης της Ελλάδας στο διεθνές οικονομικό σύστημα, πυροδοτεί τη μεταστροφή της οικονομικής πολιτικής και σηματοδοτεί τις απαρχές μιας καινούργιας περιόδου στην οικονομική ιστορία της Ελλάδας (Ιωακείμογλου και Μηλιός 1986, Ιωακείμογλου 1987, Μηλιός 1988). Όμως η ανάκαμψη της διεθνούς οικονομίας που άρχισε το 1983, οδήγησε -χάρη στην εξαιρετικά μεγάλη διάρκειά της- σε βελτίωση του δείκτη (ξ) που έφτασε το 1988 στο ιστορικά ψηλότερο επίπεδο (87%).

Με βάση τα προηγούμενα σημειώνουμε, ότι η ένταξη της ελληνικής οικονομίας στο διεθνές οικονομικό σύστημα με στήριξη του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών στην ισχυρή ναυτιλία, τον τουρισμό και τις μονομερείς μεταβιβάσεις σε συνάλλαγμα, μέσα σε συνθήκες παρατεινόμενης διεθνούς οικονομικής κρίσης μπορεί να αποβεί προβληματική, *εφόσον οι υφέσεις της παγκόσμιας οικονομίας είναι μακροχρόνιες*. Με άλλα λόγια, οι εξαγωγές ναυτιλιακών και τουριστικών υπηρεσιών και μια κατηγορία μονομερών μεταβιβάσεων (το μεταναστευτικό συνάλλαγμα) αποδεικνύονται μεγέθη πολύ περισσότερο ευαίσθητα στη διεθνή οικονομική συγκυρία απ' ό,τι οι εξαγωγές εμπορευμάτων και το εμπορικό ισοζύγιο. Γιά να αποφευχθεί μια ενδεχόμενη υποβάθμιση του ελληνικού καπιταλισμού στο διεθνές οικονομικό σύστημα είναι απαραίτητο γι' αυτόν σήμερα να μειώσει τη σημασία των άδηλων πόρων με αύξηση των εξαγωγών και υποκατάσταση εισαγωγών εμπορευμάτων: δηλαδή με την αναβάθμιση του παραγωγικού συστήματος.

2.2.7. Οι προσδιοριστικοί παράγοντες της πραγματικής συναλλαγματικής ισοτιμίας της δραχμής

Με βάση τη θεωρία του διεθνούς εμπορίου που αναπτύξαμε στο κεφάλαιο 1, τις ποσοτικές σχέσεις που προσδιορίσαμε στο κεφάλαιο 2, αλλά και με όσα αναπτύσσουμε παρακάτω, στο

κεφάλαιο 3, σχετικά με τις διεθνείς κινήσεις κεφαλαίων, διαμορφώσαμε την υπόθεση ότι η πραγματική συναλλαγματική ισοτιμία της δραχμής καθορίζεται από:

(α) το εμπορικό ισοζύγιο εμπορευμάτων και υπηρεσιών, δηλαδή ουσιαστικά από τη θέση της Ελλάδας στο διεθνή ανταγωνισμό και από τη συγκυρία (παραγωγικότητα της εργασίας και τιμές, ζήτηση στη διεθνή και την εγχώρια αγορά), (βλέπε κεφάλαια 1 και 2),

(β) τις μονομερείς μεταβιβάσεις (κυρίως μεταναστευτικό συνάλλαγμα και πόροι Ε.Ο.Κ.),

(γ) την καθαρή εισροή κεφαλαίου στη χώρα, που όπως θα δούμε αναλυτικά παρακάτω (κεφάλαιο 3), καθορίζεται από την οριακή αποδοτικότητα κεφαλαίου και τις συνθήκες ανταγωνισμού στην Ελλάδα.

Οι τρείς παραπάνω ομάδες παραγόντων (α), (β) και (γ) συμπυκνώνονται από το *βαθμό κάλυψης του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών από την καθαρή εισροή κεφαλαίων* στη χώρα, αφού ο δείκτης αυτός γράφεται

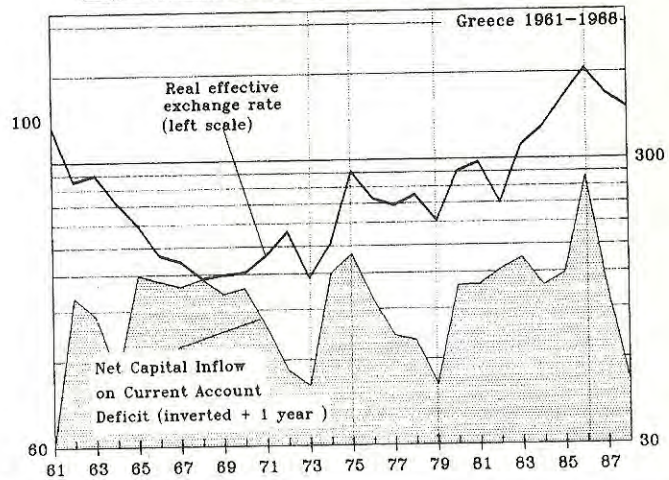
$$i = \frac{\text{(καθαρή εισροή κεφαλαίων)}}{\text{(ισοζύγιο τρεχ. συναλλαγών)}}$$

και

(ισοζ. τρεχ. συναλλαγών)=(ισοζ. εμπορευμ. και υπηρεσιών)+(μονομερείς μεταβιβάσεις)

Διαπιστώσαμε, με βάση την επεξεργασία των διαθέσιμων στοιχείων (διάγραμμα 34) ότι από το 1972 και μετά, δηλαδή από τη στιγμή της εγκατάστασης του συστήματος των κυμαινόμενων συναλλαγματικών ισοτιμιών, η πραγματική ισοτιμία της δραχμής εξαρτάται έντονα από το βαθμό κάλυψης του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών από την καθαρή εισροή κεφαλαίου στην Ελλάδα. Επαληθεύται έτσι εμπειρικά η θέση μας σχετικά με τον καθορισμό της συναλλαγματικής ισοτιμίας της δραχμής από τη θέση της χώρας στο διεθνή ανταγωνισμό, την εσωτερική και διεθνή συγκυρία και τις συνθήκες κερδοφορίας (που αντανακλώνται και στην κίνηση κεφαλαίων).

34. The real effective exchange rate depends on the Net Capital Inflow/Current Account Deficit Ratio

34. Η πραγματική ισοτιμία της δραχμής εξαρτάται από το ποσοστό κάλυψης του ελλείμματος τρεχουσών συναλλαγών από καθαρή εισροή κεφαλαίων (από το 1972 και μετά).

2.3. *Οι φάσεις συσσώρευσης κεφαλαίου και το εξωτερικό εμπόριο της Ελλάδας κατά την περίοδο 1960-1989*

2.3.1. Η χρυσή εποχή του ελληνικού καπιταλισμού (1960-1973)

Από τις αρχές της δεκαετίας του 1960 ο ελληνικός καπιταλισμός βρίσκεται σε μια μακρά φάση οικονομικής άνθισης και διαρθρωτικών οικονομικών αλλαγών (φάση αναπτυξιακού άλματος), η οποία οριοθετείται, όπως φαίνεται και από την παρουσίαση των δεικτών συσσώρευσης που προηγήθηκε, από τα έτη 1962 και 1973.

Στη διάρκεια της φάσης 1962-1973 συντελούνται οι σημαντικότεροι διαρθρωτικοί μετασχηματισμοί τόσο στο εσωτερικό της ελληνικής οικονομίας ως σύνολο, όσο και στο εσωτερικό της βιομηχανίας. Παράλληλα αναβαθμίζεται σημαντικά η θέση του ελληνικού καπιταλισμού στην παγκόσμια αγορά, καθώς αναδιαρθρώνονται οι εξωτερικές οικονομικές σχέσεις της χώρας (ριζική αναδιάρθρωση των εξαγωγών προς όφελος των βιομηχανικών προϊόντων, εισροή βιομηχανικού κεφαλαίου από το

εξωτερικό σε αντιστοιχία με τις διαδικασίες διεθνοποίησης του κεφαλαίου που λαμβάνουν χώρα στην υπόλοιπη Δυτική Ευρώπη). Κατά τη φάση 1962-1973 οι ρυθμοί ανάπτυξης του ελληνικού καπιταλισμού βρίσκονται επικεφαλής των αντίστοιχων ρυθμών των άλλων χωρών του ΟΟΣΑ (με εξαίρεση της Ιαπωνίας και της Ισπανίας), ενώ αντίθετα οι ρυθμοί του πληθωρισμού κυμαίνονται σαφώς κάτω από τα μέσα επίπεδα των χωρών της Δύσης. Η περίοδος της ταχύρρυθμης ανάπτυξης διακόπτεται από την ύφεση του 1974.

Οι ψηλοί ρυθμοί αύξησης του εθνικού προϊόντος και της παραγωγικότητας της εργασίας κατά την περίοδο αυτή αντανακλούν μια αντίστοιχη αύξηση της κερδοφορίας του κεφαλαίου, η οποία οφείλεται:

(α) στη μείωση του μεριδίου της εργασίας (L/Y). Οι ιστορικοί παράγοντες που ευθύνονται γι' αυτό είναι η συντριβή του αριστερού και λαϊκού κινήματος μετά τον πόλεμο, που είχε ως συνέπεια την κυριαρχία του «κράτους των εθνικοφρόνων» και της έκτακτης νομοθεσίας, με αποκορύφωμα την επτάχρονη στρατιωτική δικτατορία. Μόνιμο στοιχείο της περιόδου αυτής είναι έτσι η συστηματική πάλη ενάντια στον ελεύθερο συνδικαλισμό. Παράλληλα, η ταχύρρυθμη αγροτική έξοδος έθεσε στη διάθεση του κεφαλαίου άφθονη, φτηνή, μη συνδικαλισμένη εργατική δύναμη. Τέλος, οι παραγωγικές επενδύσεις έντασης κεφαλαίου μείωσαν τη συμβολή της εργασιακής δύναμης στο παραγόμενο προϊόν.

(β) στην αύξηση της αποτελεσματικότητας του κεφαλαίου (Y/K). Οι ιστορικοί παράγοντες που έδρασαν σ' αυτή την κατεύθυνση κατά την περίοδο 1960-1973 είναι η εισαγωγή τεχνολογίας και η ένταση της εκμηχάνισης, σε συνδυασμό και με το «κύμα» των ξένων επενδύσεων της δεκαετίας του '60, η συνακόλουθη επέκταση των μοντέρνων μεθόδων οργάνωσης της εργασίας, η συρρίκνωση της μικρής εμπορευματικής παραγωγής και η επέκταση των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων σε νέες σφαίρες της υλικής παραγωγής, η κρατική πολιτική «ενίσχυσης της ιδιωτικής πρωτοβουλίας» (δανειακή χρηματοδότηση, κίνητρα, φοροαπαλλαγές, επιδοτήσεις κλπ.), η διεθνοποίηση της παραγωγής κατά τη δεκαετία του '60, που εντείνει τον ανταγωνισμό των εθνικών βιομηχανι-

κών κεφαλαίων, η αναδιάρθρωση των εξωτερικών οικονομικών σχέσεων της χώρας, η επίτευξη ψηλών ρυθμών οικονομικής μεγέθυνσης (εξάρτηση παραγωγικότητας εργασίας από το ύψος της παραγωγής), η συνακόλουθη ταχύρρυθμη διεύρυνση της εσωτερικής αγοράς και η εγκατάσταση ή επέκταση ορισμένων βιομηχανικών κλάδων, η κυριαρχία του εργοστασιακού δεσποτισμού και η υπαγωγή των εργασιακών σχέσεων στο πειθαρχικό διοικητικό μοντέλο οργάνωσης.

Στο εσωτερικό της φάσης 1960-1973, που αποτελεί τη χρυσή εποχή του ελληνικού καπιταλισμού, εντοπίζεται η περίοδος 1960-1969. Οι εμπορικές ανταλλαγές «αγαθών» κατά την περίοδο αυτή, σε ό,τι αφορά τον όγκο των εξαγωγών και των εισαγωγών, καθορίζονται καταρχάς από τη σταθερή -σε ονομαστικούς όρους- συναλλαγματική ισοτιμία της δραχμής. Κατά την διάρκεια της περιόδου αυτής, έχουμε πραγματική ανατίμηση της δραχμής, επειδή οι τιμές των παγκόσμιων εξαγωγών (σε δραχμές) αυξάνονται με μικρότερο ρυθμό απ' ό,τι οι τιμές των εγχώριων προϊόντων στην Ελλάδα. Σε ό,τι αφορά τις τιμές των εισαγομένων, αυτές καθορίζονται από τις διεθνείς τιμές (αφού η ονομαστική ισοτιμία της δραχμής είναι σταθερή), ενώ οι έλληνες εξαγωγείς, αντίθετα, ακολουθούν μια πολιτική μείωσης των περιθωρίων κέρδους τους, έτσι ώστε να διατηρήσουν ή να αυξήσουν τα μερίδιά τους στις αγορές του εξωτερικού. Ο όγκος των εισαγωγών και των εξαγωγών μεταβάλλεται σύμφωνα με τις μεταβολές στις σχετικές τιμές, και ανάλογα προς τις ελαστικότητες n_1 και n_2 για τις οποίες υπολογίσαμε ότι έχουν άθροισμα περίπου 1,6 (συνθήκη Marshall-Lerner). Οι επιπτώσεις, από τις μεταβολές στις τιμές, πάνω στις διεθνείς ανταλλαγές της Ελλάδας κατά την περίοδο 1960-1969, ήταν αρνητικές: ο όγκος των εισαγωγών αυξάνεται τότε με ρυθμό μεγαλύτερο (μέχρι το 1965) ή ίσο (1966-1969) απ' ό,τι ο αντίστοιχος ρυθμός των εξαγωγών. Όμως, αυτό το γεγονός δεν οφείλεται μόνον, ούτε κατά κύριο λόγο, στις μεταβολές των τιμών, αλλά και στη διαφορά στους ρυθμούς οικονομικής μεγέθυνσης ανάμεσα στην Ελλάδα και τις ανταγωνίστριες χώρες: Διαπιστώσαμε ότι οι όγκοι εισαγωγών και εξαγωγών εξαρτώνται έντονα από τους ρυθμούς αύξησης της οικονομικής δραστηριότητας στην Ελλάδα και τις χώρες του ΟΟΣΑ αντίστοιχα (οι ελαστικότητες υπολογίστηκε ότι είναι περίπου 1,25 για τις εισαγωγές και 1,75 για τις εξαγωγές). Στη διάρκεια της δεκαετίας του '60, η ελληνική οικονομία αναπτύσσεται γρηγορότερα από τις χώρες του ΟΟΣΑ, και μάλιστα με επιταχυνόμενους ρυθμούς. Το αποτέλεσμα αυτής της ανισόμετρης ανάπτυξης (παρά το γεγονός της ευνοϊκής εξειδίκευσης της Ελλάδας, που εκφράζεται από τη θετική διαφορά των ελαστικοτήτων [1,75-1,25=0,5]), ήταν δυσμενές για την εξέλιξη των όγκων εισαγωγών και εξαγωγών. Έχουμε λοιπόν στην περίοδο 1960-1969, μια υστέρηση του όγκου των εξαγωγών έναντι των εισαγωγών, αφενός λόγω της πραγματικής ανατίμησης της δραχμής, και αφετέρου λόγω της ταχύτερης οικονομικής ανάπτυξης στην Ελλάδα (που μεταφράζεται και σε ταχύτερη αύξηση της ζήτησης). Η υστέρηση αυτή μεταφράζεται τόσο σε μια διείσδυση των εισαγωγών ταχύτερη από την εξαγωγική επίδοση (την εξωστρέφεια) της χώρας, όσο και σε μια μείωση του βαθμού κάλυψης των εισαγωγών από εξαγωγές. Όμως, μια τέτοια μείωση, όταν συνδυάζεται με μια αύξηση του όγκου του εξωτερικού εμπορίου (όπως δείξαμε προηγούμενα), προκαλεί μια δραστική (ποσοστιαία) αύξηση του εμπορικού ελλείμματος. Αυτή είναι η περίπτωση της περιόδου 1960-1969 που χαρακτηρίζεται από εκθετική αύξηση του εμπορικού ελλείμματος. Ωστόσο, η ανάπτυξη του διεθνούς εμπορίου εκείνη την εποχή, και γενικά η διεθνής συγκυρία, επιτρέπουν στον ελληνικό καπιταλισμό να διατηρεί ένα ελλειμματικό, πλήν όμως καθόλου προβληματικό ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών, χάρη στη αύξηση των άδηλων πόρων που καλύπτουν τότε το 60-80% του εμπορικού ελλείμματος.

Η ανάπτυξη του ελληνικού καπιταλισμού στη δεκαετία του '60, όπως φαίνεται από τους δείκτες που υπολογίσαμε, είναι εσωστρεφής, χαρακτηρίζεται από αύξουσα διείσδυση των εισαγωγών, στασιμότητα της εξωστρέφειας, διεύρυνση του εμπορικού ισοζυγίου αλλά και των άδηλων πόρων. Αυτές οι εξελίξεις δεν πρέπει να αποδοθούν σε κάποια εσωτερικά προβλήματα της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης στην Ελλάδα, αλλά στον εσωστρεφή χαρακτήρα της αφενός, και στούς -σε διεθνή σύγκριση- ταχύτερους ρυθμούς της. Είναι χαρακτηριστική η πολιτική τιμών των ελλήνων εξαγωγέων κατά τη διάρκεια της δε-

καετίας του 1960, όταν για να αντιμετωπίσουν την απώλεια ανταγωνιστικότητας από την πραγματική ανατίμηση της δραχμής, μειώνουν τα περιθώρια κέρδους τους με στόχο να διατηρήσουν τα μερίδιά τους στις αγορές του εξωτερικού: ήταν σε θέση τότε, να αναπληρώνουν εκείνες τις μειώσεις των κερδών τους που απέρρεαν από την πολιτική τιμών, με αυξήσεις που προέκυπταν από τις αυξήσεις της παραγωγικότητας -που ήταν ψηλοτερες από αυτές των ανταγωνιστριών χωρών (διάγραμμα 35). Στα τέλη της δεκαετίας του '80, αντίθετα, όταν και πάλι η δραχμή ανατιμάται -σε πραγματικούς όρους- οι έλληνες εξαγωγείς αδυνατούν να ακολουθήσουν μια τέτοια πολιτική, επειδή οι αυξήσεις της παραγωγικότητας δεν τους το επιτρέπουν.

Η περίοδος 1969-1972 διαφοροποιείται ως προς την προηγούμενη περίοδο 1960-1969 μόνον κατά το ότι σταματάει τότε η πραγματική ανατίμηση της δραχμής. Αυτή η μεταβολή ωστόσο δεν μετατρέπει τα συνολικά χαρακτηριστικά της φάσης, έτσι ώστε τα χρόνια 1960-1972/3 αποτελούν -όχι μόνο από την άποψη της συσσώρευσης κεφαλαίου, αλλά και από την άποψη των εξωτερικών ανταλλαγών- ενιαία οικονομική φάση.

2.3.2. Η πρώτη περίοδος της καπιταλιστκής κρίσης (1974-1979)

Η περίοδος 1974–1979, χαρακτηρίζεται από χαμηλότερους ρυθμούς ανάπτυξης σε σύγκριση με την προηγούμενη φάση 1962-1973. Η περίοδος αυτή εγκαινιάζεται με την οξύτατη κρίση του ελληνικού καπιταλισμού του έτους 1974, κρίση η οποία αποτυπώνεται στη δραστική πτώση κατά τη χρονιά αυτή όλων των δεικτών οι οποίοι περιγράφουν την κεφαλαιακή συσσώρευση (Y, I, R, ΔR κλπ.). Από την επόμενη όμως χρονιά οι τιμές των δεικτών συσσώρευσης αποκαθίστανται σε ένα επίπεδο το οποίο, αν και είναι χαμηλότερο από το επίπεδο των εν λόγω δεικτών κατά την προηγούμενη περίοδο, παραμένει εντούτοις ψηλό σε διεθνή σύγκριση.

Νομιμοποιούμαστε, επομένως να θεωρήσουμε ότι και η περίοδος αυτή εντάσσεται στο μεταπολεμικό «αναπτυξιακό άλμα» του ελληνικού καπιταλισμού, τόσο γιατί οι ελληνικοί ρυθμοί εξακολουθούν να είναι σημαντικά ψηλότεροι από τους αντίστοιχους ρυθμούς των άλλων ευρωπαϊκών χωρών, όσο και γιατί

συνεχίζονται οι μετασχηματισμοί που σχετίζονται με την επέκταση των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων παραγωγής στην ελληνική οικονομία και κοινωνία.

Αξίζει μάλιστα στο σημείο αυτό να σημειώσουμε, ότι (όπως και πάλι συνάγεται από τα διαγράμματα), μια ανάλογη επιδείνωση όλων των δεικτών κεφαλαιακής συσσώρευσης παρατηρείται κατά την ίδια χρονική στιγμή (1974) και σε όλες τις άλλες καπιταλιστικές ευρωπαϊκές χώρες που εξετάζουμε εδώ. Παράλληλα, εκδηλώνονται έκτοτε σ' όλες τις χώρες τα συμπτώματα της διεθνούς καπιταλιστικής κρίσης (ψηλοί ρυθμοί πληθωρισμού, ανεργία κλπ.).

Η κυρίαρχη αντίληψη για την οξύτατη κρίση της περιόδου 1973-74, αλλά και για την κάμψη, έκτοτε, των ρυθμών κεφαλαιακής συσσώρευσης σ' όλες τις αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες είναι ότι η κρίση αυτή προκλήθηκε από το «πετρελαιακό σοκ» του 1973, από την απότομη, δηλαδή, αύξηση της τιμής του αργού πετρελαίου κατά τη χρονιά αυτή. Στην πραγματικότητα, όπως έχει δειχθεί και αλλού (Ιωακείμογλου 1987, Μηλιός 1988), η αύξηση της τιμής του αργού πετρελαίου δεν θα ήταν σε καμιά περίπτωση σε θέση να προκαλέσει την οξύτατη κρίση του 1973-74 αν δεν είχαν ήδη συσσωρευθεί, σ' όλες τις καπιταλιστικές χώρες, από τα μέσα της δεκαετίας του 1960, τα τυπικά συμπτώματα της κεφαλαιακής κρίσης υπερσυσσώρευσης: Το κεφαλαιακό απόθεμα είχε αρχίσει από την περίοδο αυτή να αυξάνεται με ψηλότερους ρυθμούς από ό,τι η νέα αξία η οποία παρήγετο με τη χρήση αυτού του κεφαλαιακού αποθέματος, ενώ παράλληλα η μερίδα των μισθών δεν μπορούσε να συμπιεσθεί κάτω από ένα ορισμένο επίπεδο. Το «πετρελαιακό σοκ» του 1973 δεν δημιούργησε, λοιπόν, την καπιταλιστική οικονομική κρίση. Απλώς επέτρεψε να έρθει στην επιφάνεια η κρίση αυτή (η κεφαλαιακή κρίση υπερσυσσώρευσης), η οποία εξελισσόταν ως τότε με λανθάνουσες μορφές. Αυτός είναι ο λόγος που τα συμπτώματα της κρίσης δεν εξαλείφθηκαν από τη μείωση των τιμών του πετρελαίου κατά τη δεκαετία του 1980.

Αξίζει, ολοκληρώνοντας την αναφορά μας στην περίοδο 1974-79, να παρατηρήσουμε ότι τα κύρια συμπτώματα της κρίσης του ελληνικού καπιταλισμού κατά την περίοδο αυτή εντοπίζονται στην πτώση της κερδοφορίας του κεφαλαίου (R, αλλά

και ΔR), καθώς και στην αντίστοιχη πτώση του ρυθμού αύξησης των επενδύσεων (Ι). Παράλληλα, οι συγκριτικά ψηλοί ρυθμοί αύξησης του εθνικού προϊόντος συνδέονται με τη διατήρηση σε «ανεκτά» επίπεδα της τιμής της οριακής «παραγωγικότητας του κεφαλαίου» (ΔΥ/Ι). Όμως, η οριακή «παραγωγικότητα του κεφαλαίου» (ΔΥ/Ι) διατηρείται κατά την περίοδο αυτή σε ψηλά επίπεδα κατά κύριο λόγο σαν συνέπεια της ραγδαίας πτώσης της τιμής των καθαρών παγίων επενδύσεων (Ι) και όχι σαν συνέπεια μιας αντίστοιχης αύξησης του Καθαρού Εγχώριου Προϊόντος (ΔΥ). Γίνεται, έτσι, φανερό ότι οι συγκριτικά ψηλές τιμές της οριακής «παραγωγικότητας του κεφαλαίου» (ΔΥ/Ι) δεν μπορούν να διατηρηθούν για μακρύ χρονικό διάστημα.

Το 1974 αποτελεί, λοιπόν, το χρονικό σημείο καμπής που σηματοδοτεί τη διαδικασία επιδείνωσης όλων των δεικτών κεφαλαιακής συσσώρευσης του ελληνικού καπιταλισμού, παρότι η επιδείνωση αυτή δεν εκδηλώνεται ταυτόχρονα και με την ίδια ένταση αναφορικά με όλους τους δείκτες.

Η περίοδος 1975-1979 μπορεί να θεωρηθεί, έτσι, ότι αποτελεί τη φάση προετοιμασίας για την εκδήλωση των εκκαθαριστικών λειτουργιών της οικονομικής κρίσης. Στην επόμενη φάση, που σχηματικά αρχίζει με τη δεκαετία του '80, εκδηλώνονται με την τυπική τους μορφή τα χαρακτηριστικά της κρίσης υπερσυσσώρευσης κεφαλαίου.

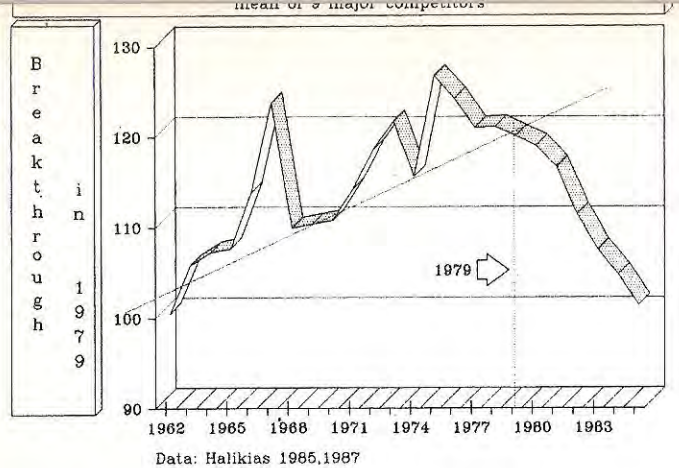
Ένας παράγοντας που επηρεάζει αρνητικά από το 1974 και μετά, αλλά και κατά την περίοδο που ακολουθεί μετά το 1981, τη συσσώρευση του ελληνικού κεφαλαίου είναι η πτώση της κερδοφορίας που οφείλεται στη μεταβολή των ιστορικών συνθηκών που εξασφάλιζαν, πριν το 1973, τη συμπίεση του μεριδίου εργασίας (L/Y). Τα πρώτα χρόνια της μεταπολίτευσης 1974-1978 είναι περίοδος αύξησης της πολιτικής, ιδεολογικής και συνδικαλιστικής ισχύος της εργατικής τάξης, της μετάβασης από το «κράτος των εθνικοφρόνων» στο «κράτος δικαίου» (βλ. Μηλιός 1982), της επακόλουθης αύξουσας ανελαστικότητας των μισθών, της ισχυρής διαπραγματευτικής ικανότητας των συνδικάτων, της ανάπτυξης του εργοστασιακού συνδικαλισμού, της σε λανθάνουσα μορφή αμφισβήτησης του δεσποτισμού του κεφαλαίου μέσα στο χώρο της παραγωγής. Πρόκειται δηλαδή

για περίοδο έντονης αναδιανομής του εισοδήματος σε βάρος του κεφαλαίου που οδηγεί και σε μείωση της αποδοτικότητάς του.

Σε ό,τι αφορά τις εξωτερικές ανταλλαγές κατά την περίοδο 1973-1979/80, αυτές επηρεάζονται κατ' αρχήν από τη σταθερότητα της ονομαστικής συναλλαγματικής ισοτιμίας της δραχμής, με εξαίρεση τη διετία 1975-76 κατά την οποία έχουμε σημαντική υποτίμηση. Κατά την ίδια περίοδο 1973-1979/80, παρατηρείται, μακροπρόθεσμα (δηλαδή πέρα από τις ετήσιες μεταβολές που αλληλοαναιρούνται), πραγματική υποτίμηση της δραχμής, η οποία οφείλεται όμως αποκλειστικά στην υποτίμηση των ετών 1975-1976, αφού κατά την υπόλοιπη περίοδο, μέχρι και το 1979, ο μεν υψηλός πληθωρισμός σε παγκόσμια κλίμακα οδηγεί σε μεγάλες αυξήσεις των διεθνών τιμών εξαγωγών που αντισταθμίζουν τον υψηλό πληθωρισμό στην Ελλάδα, η δε ονομαστική ισοτιμία της δραχμής παραμένει σχεδόν σταθερή. Η ανταγωνιστικότητα των εγχώριων προϊόντων (χωρίς καύσιμα) έναντι των εισαγομένων βελτιώνεται έτσι, ενώ στις εξωτερικές αγορές παρατηρείται μια επιπλέον -πέρα από την υποτίμηση- ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας των ελληνικών προϊόντων, χάρη στον περιορισμό των περιθωρίων κέρδους των εξαγωγέων (τετραετία 1976-1979 κατά την οποία έχουμε συνολικά πραγματική ανατίμηση). Συνολικά, και σε αντίθεση με την περίοδο 1960-1972/3, οι σχετικές τιμές επέδρασαν ευνοϊκά στις εξωτερικές συναλλαγές της χώρας -ευνόησαν δηλαδή την αύξηση του όγκου των εξαγωγών περισσότερο απ' ό,τι των εισαγωγών. Στην αντίθετη κατεύθυνση έδρασε, όπως και στη δεκαετία του '60, η ταχύτερη αύξηση του προϊόντος στην Ελλάδα (σε σύγκριση με τις χώρες του ΟΟΣΑ). Όμως συνολικά, η επίδραση των τιμών ήταν μεγαλύτερη με αποτέλεσμα την ταυτόχρονη, πλην όμως ανισόμετρη, αύξηση της εισαγωγικής διείσδυσης και της εξαγωγικής επίδοσης: οι ταχύτερες αυξήσεις της τελευταίας οδηγούν, από το 1974, σε ανοδική τάση βελτίωσης του βαθμού κάλυψης των εισαγωγών από τις εξαγωγές. Σ' αυτό συμβάλλει και το γεγονός ότι από το 1973 η φαινόμενη κατανάλωση και η παραγωγή στην Ελλάδα αυξάνονται με τους ίδιους ρυθμούς -σε αντίθεση με την προηγούμενη περίοδο 1960-1972, όπου η ταχύτερη αύξηση της κατανάλωσης επιδρά δυσμενώς πάνω στο βαθ-

μό κάλυψης υπολογισμένο σε όγκο. Η γραμμικά αύξουσα βελτίωση του βαθμού κάλυψης σε όγκο, από το 1974 και μετά, μετατρέπεται σε στασιμότητα του βαθμού κάλυψης υπολογισμένου σε αξία, εξαιτίας της επιδείνωσης των όρων εμπορίου -σε επίπεδα όμως ψηλότερα από αυτά της περιόδου 1960-1972. Η στασιμότητα αυτή, σε συνδυασμό με τη συνεχή αύξηση του όγκου εμπορίου, οδηγεί σε επίσης διαρκή διεύρυνση του εμπορικού ελλείμματος. Όμως, η ανάπτυξη του διεθνούς εμπορίου («αγαθών» και υπηρεσιών, μεταξύ των οποίων και ο τουρισμός), προκαλεί συνεχή αύξηση των ελληνικών άδηλων πόρων, και συνεχίζεται έτσι η παραδοσιακή στήριξη του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών από τους πόρους αυτούς που καλύπτουν, όπως και πρώτα, 60-80% του εμπορικού ελλείμματος.

Η ανάπτυξη του ελληνικού καπιταλισμού στη δεκαετία του '70, χαρακτηρίζεται από τη σύμπτωση αφενός της έναρξης της κρίσης υπερσυσσώρευσης και αφετέρου της ταχύρρυθμης αύξησης της εξωστρέφειας: η κρίση κερδοφορίας που αρχίζει να γίνεται αισθητή ήδη μεταξύ 1970 και 1973, εξωθεί τις επιχειρήσεις στην αναζήτηση πρόσθετων κερδών στη διεθνή αγορά. Τα κεφάλαια με παραγωγικότητα της εργασίας ψηλότερη από το διεθνή μέσο όρο αποσπούν αρχικά στη διεθνή αγορά ένα πρόσθετο κέρδος (βλ.αναλυτικά στο κεφάλαιο 1), αλλά και τα λιγότερο παραγωγικά κεφάλαια καταφέρνουν μέσα από τους συναλλαγματικούς μηχανισμούς να σταθεροποιήσουν τη θέση τους στη διεθνή αγορά. Έτσι, με την αύξηση των πωλήσεών τους αυξάνουν το βαθμό απασχόλησης του παραγωγικού τους δυναμικού, πετυχαίνουν οικονομίες κλίμακας και βελτιώνουν τους δείκτες κερδοφορίας τους. Ο ελληνικός καπιταλισμός, όπως φαίνεται από τους δείκτες που υπολογίσαμε, γίνεται εξωστρεφής, χαρακτηρίζεται από εξαγωγική επίδοση που υπερτερεί της διείσδυσης των εισαγωγών, από βελτίωση του βαθμού κάλυψης του όγκου των εισαγωγών από εξαγωγές, από δυσμενή όμως επίδραση των όρων εμπορίου που σε συνδυασμό με το εντεινόμενο άνοιγμα της ελληνικής οικονομίας οδηγεί σε διεύρυνση του εμπορικού ελλείμματος, το οποίο καλύπτεται σε μεγάλο μέρος του από τις διαρκώς διευρυνόμενες «άδηλες» εξαγωγές εμπορευμάτων και υπηρεσιών (ναυτιλία, τουρισμός), αλλά και από τις μονομερείς μεταβιβάσεις (μεταναστευτικό συ-

35. Παραγωγικότητα Ελλάδας σε σύγκριση με την παραγωγικότητα των ανταγωνιστριών χωρών. Παραγωγικότητα της εργασίας στην Ελλάδα προς τον γεωμετρικό μέσο του αντίστοιχου μεγέθους στις 9 κυριότερες ανταγωνίστριες χώρες.

νάλλαγμα). Η πολιτική τιμών των ελλήνων εξαγωγέων κατά την τετραετία 1976-1979, που για να αυξήσουν τα μερίδιά τους στις αγορές του εξωτερικού μειώνουν τα περιθώρια κέρδους, είναι δυνατή χάρη στην ταχύτερη (σε διεθνή σύγκριση) αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας στην Ελλάδα, και τη δυνατότητα αναπλήρωσης των απωλειών μέσω αυτής (διάγραμμα 35).

2.3.3. Η όξυνση της κρίσης (1980-1985)

Η τρίτη αυτή περίοδος (1980-1985) αποτελεί την κατ' εξοχήν φάση της καπιταλιστικής κρίσης υπερσυσσώρευσης. Από το 1979 και μετά η παραγωγικότητα της εργασίας δεν αυξάνεται με τέτοιους ρυθμούς ώστε να μπορεί να αντισταθμίσει την αύξηση της έντασης κεφαλαίου και των πραγματικών μισθών. Υστερεί επιπλέον και έναντι της παραγωγικότητας των κυριότερων ανταγωνιστριών χωρών της Ελλάδας. (Στο εσωτερικό της περιόδου 1980-1985, διακρίνουμε μία τετραετία αύξησης των πραγματικών μισθών: πρόκειται για την περίοδο σοσιαλδημοκρατικής-κεϋνσιανής διαχείρισης της οικονομίας 1982-1985. Έ-

τσι, στο σύνολο της περιόδου 1979-1989, η εξέλιξη του μεριδίου των μισθών [L/Y] επέδρασε θετικά πάνω στην κερδοφορία κατά τα έτη 1979-1981, και 1986-1987, και αρνητικά κατά τα έτη 1982-1985 και 1988-1989. Σαν αποτέλεσμα λοιπόν του πολιτικού και κοινωνικού συσχετισμού δυνάμεων που προέκυψε από την εκλογική νίκη του ΠΑΣΟΚ το 1981, το 1985 οι πραγματικοί μισθοί στη μεταποίηση ήταν κατά 70% ψηλότεροι από ό,τι το 1974 και 15% ψηλότεροι από το 1981). Παράλληλα, η παγκόσμια ύφεση της περιόδου 1980-82 και η συνακόλουθη μείωση της εξωτερικής ζήτησης, είχε σαν αποτέλεσμα τη μείωση και των εξαγωγών υπηρεσιών και του μεταναστευτικού συναλλάγματος. Παρά την ψηλή εσωτερική ζήτηση, που δημιουργούσαν οι αυξήσεις των πραγματικών μισθών της περιόδου 1982-85, η ελληνική οικονομία περιήλθε σε στασιμότητα, καθώς η μείωση της κερδοφορίας και της «παραγωγικότητας» του κεφαλαίου (Y/K) είχε σαν συνέπεια τη μείωση των επενδύσεων.

Στη δεύτερη, λοιπόν, φάση της κρίσης, 1980-1985, η αποτελεσματικότητα του κεφαλαίου μειώνεται δραστικά, αφού επιβραδύνεται έντονα η παραγωγικότητα της εργασίας. Έχουμε έτσι εξίσου δραστική μείωση της αποδοτικότητας του κεφαλαίου.

Ως παράγοντες που καθόρισαν αυτή τη μεταβολή μπορούμε να αναφέρουμε: α) την αδυναμία της εργοδοσίας να παλινορθώσει το βιομηχανικό δεσποτισμό (που κλονίστηκε στην περίοδο της απεργιακής έκρηξης 1975-1976 και αμφισβητήθηκε ιδεολογικά μετά την εκλογική νίκη του ΠΑΣΟΚ), β) την ανάσχεση της διαδικασίας συρρίκνωσης της μικρής εμπορευματικής παραγωγής στον μη-αγροτικό τομέα της οικονομίας (τόσο λόγω του ότι η διαδικασία αυτή πλησίασε στα οικονομικά και κοινωνικά όριά της, όσο και λόγω των αποτελεσμάτων της κρίσης υπερσυσσώρευσης: η απότομη αύξηση της ανεργίας στους μη-αγροτικούς τομείς της οικονομίας προκαλεί μια αντίστοιχη απότομη επιβράδυνση της «αγροτικής εξόδου»), γ) την κρατική παρέμβαση που με τις δημόσιες επενδύσεις (μη επικερδείς - αναπαραγωγής του συνολικού κεφαλαίου κ.λπ.), με την ενεργό παρουσία της στο πιστωτικό σύστημα (προσφορά χρήματος, επιτόκια κ.λπ), με τη διαχείριση της εργασιακής δύναμης (ανεργία, κράτος πρόνοιας, καθορισμός κατώτατου ημερομισθίου, διάρκεια εργασίας, συλλογικές διαπραγματεύσεις, εργα-

τική νομοθεσία, κοινωνικές ασφαλίσεις, έμμεσος μισθός, status των συνδικάτων), έδρασε προς την κατεύθυνση συγκράτησης των εκκαθαριστικών λειτουργιών της κρίσης, δηλαδή προς την κατεύθυνση αναβολής της απαξίωσης των μη-επαρκώς αξιοποιούμενων κεφαλαίων, που αποτελεί και την αυθόρμητη κατεύθυνση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής για την υπέρβαση της κρίσης υπερσυσσώρευσης.

Βέβαια, όπως θα δούμε και στη συνέχεια, ούτε η πρόσφατη αύξηση των καθαρών επενδύσεων, ούτε η πολιτική της λιτότητας και της μείωσης του μεριδίου της εργασίας, ούτε και η νεοφιλελεύθερη επίθεση που άρχισε το 1985 ενάντια στην κρατική παρέμβαση στην οικονομία, έχουν σταθεί ικανοί παράγοντες να αντιστρέψουν την πτωτική πορεία της αποτελεσματικότητας του κεφαλαίου (Y/K). Η κρίση παραγωγικότητας, ουσιαστική αιτία της σύγχρονης οικονομικής κρίσης, συνεχίζεται και φαίνεται ότι τελικά η μόνη διέξοδος από αυτήν είναι ο τεχνολογικός εκσυγχρονισμός.

Συμπερασματικά, η επιδείνωση της κρίσης του ελληνικού καπιταλισμού κατά την περίοδο 1980-85 οφείλεται στη σύζευξη δυο βασικών παραγόντων, οι οποίοι, όμως, λειτουργούν (αν και με διαφορετική ένταση) ήδη από το 1974:

α) στη μείωση της αποτελεσματικότητας του κεφαλαίου (Y/K), ή με άλλα λόγια, στην ταχύτερη αύξηση της έντασης κεφαλαίου σε σχέση με την παραγωγικότητα της εργασίας. Ο παράγοντας αυτός παρουσιάζεται ήδη το 1974, αλλά παίζει πολύ σημαντικό ρόλο από το 1978 και μετά.

β) στην αύξηση του μεριδίου της εργασίας στο καθαρό προϊόν (L/Y), ή με άλλα λόγια, στην ταχύτερη αύξηση του πραγματικού μισθού σε σχέση με την παραγωγικότητα της εργασίας. Ο παράγοντας αυτός έπαιξε σημαντικό ρόλο στην περίοδο 1974-1978 και 1982-1985.

Η στασιμότητα της παραγωγικότητας της εργασίας στην ελληνική οικονομία είναι επομένως η βασική αιτία της μειωμένης αποδοτικότητας κεφαλαίου.

Η όξυνση της κρίσης υπερσυσσώρευσης του ελληνικού καπιταλισμού (1980-1985), αντανακλάται και στο εξωτερικό εμπόριο της χώρας το οποίο εξελίχτηκε μέσα σε συνθήκες δραστικής ονομαστικής υποτίμησης της δραχμής. Η υποτίμηση αυτή μετα-

φράστηκε και σε πραγματική υποτίμηση του ελληνικού νομίσματος, αφού υπερκάλυψε το άθροισμα της μείωσης των διεθνών τιμών εξαγωγών και του εγχώριου πληθωρισμού. Η πραγματική υποτίμηση αντιστοιχεί σε μια βελτίωση της ανταγωνιστικότητας των ελληνικών προϊόντων. Ιδιαίτερα στις αγορές του εξωτερικού, η βελτίωση αυτή ενισχύθηκε και από την πολιτική τιμών των ελλήνων εξαγωγέων, που μείωσαν τις τιμές τους πιό πολύ από το σημείο εκείνο που τους επέτρεψε η πραγματική υποτίμηση του νομίσματος. Έχουμε έτσι, στην πενταετία 1980-1985, ισχυρή προωθητική επίδραση της πραγματικής συναλλαγματικής ισοτιμίας πάνω στον όγκο των εξαγωγών, αλλά και ανακοπή του ρυθμού αύξησης του όγκου των εισαγωγών. Στην ίδια κατεύθυνση δρα από το 1982 -για πρώτη φορά από τις αρχές της δεκαετίας του '60- και η βραδύτερη αύξηση του προϊόντος (και της ζήτησης) στην Ελλάδα, σε σύγκριση πάντα με τις χώρες του ΟΟΣΑ. Το συνδυασμένο αποτέλεσμα των παραπάνω παραγόντων, ήταν η ταχύτερη αύξηση της εξωστρέφειας -σε σχέση με τη διείσδυση των εισαγωγών-, η βελτίωση του βαθμού κάλυψης των εισαγωγών από εξαγωγές (με εξαίρεση το έτος το 1985, του οποίου τα αποτελέσματα στάθηκαν η αφορμή για τη μεταστροφή της οικονομικής πολιτικής στην Ελλάδα). Η παραπάνω βελτίωση, σε συνδυασμό με τη στασιμότητα του όγκου εξωτερικού εμπορίου (σταθεροποίηση του ανοίγματος της ελληνικής οικονομίας), προκάλεσε μια βελτίωση του εμπορικού ισοζυγίου. Στη διάρκεια όμως αυτής της περιόδου, και για πρώτη φορά από τις αρχές της δεκαετίας του '60, οι άδηλοι πόροι ελαττώνονται και καλύπτουν ένα μειούμενο ποσοστό του εμπορικού ελλείμματος. Η εξέλιξη αυτή απολήγει, το 1985, σε μια κρίση του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών.

Η ανάπτυξη του ελληνικού καπιταλισμού στη δεκαετία του '80 ανακόπτεται (αφού οι ρυθμοί οικονομικής μεγέθυνσης είναι πολύ μικροί), η κρίση υπερσυσσώρευσης παίρνει οξεία μορφή, με στασιμότητα ή πολύ μικρές αυξήσεις της παραγωγικότητας της εργασίας (ενώ συνεχίζεται η ανοδική πορεία της έντασης κεφαλαίου και των πραγματικών μισθών). Ο λόγος προϊόντος/κεφαλαίου κατέρχεται ταχύτατα και η κρίση κερδοφορίας εκδηλώνεται με ανοιχτό πλέον τρόπο. Η αναζήτηση πρόσθετων κερδών στη διεθνή αγορά συνεχίζεται και ο ελληνικός καπιταλισμούς, και μόνον μέσα από αυτούς, να σταθεροποιήσει τη θέση του στη διεθνή αγορά (διάγραμμα 36). Η πραγματική υποτίμηση της δραχμής δεν είναι τίποτα άλλο από την άλλη όψη της υστέρησης της παραγωγικότητας της εργασίας του ελληνικού καπιταλισμού έναντι των ανταγωνιστών του. Ταυτόχρονα, η κρίση οδηγεί σε στασιμότητα της παραγωγής και διεύρυνση του «αναπτυξιακού χάσματος» με τις χώρες του ΟΟΣΑ με ευνοϊκή, όμως, επίδραση πάνω στο εμπορικό ισοζυγίο. Η διεθνής οικονομική ύφεση των ετών 1979-1982, η διαρκέστερη στη μεταπολεμική ιστορία, μειώνει το ποσοστό κάλυψης του εμπορικού ισοζυγίου από άδηλους πόρους.

Η πολιτική τιμών των ελλήνων εξαγωγέων κατά τη τριετία 1984-1986, όταν για να ανακόψουν τις απώλειες των μερίδιων τους στις αγορές του εξωτερικού μειώνουν τα περιθώρια κέρδους, με δεδομένη και τη βραδύτερη (σε διεθνή σύγκριση) αύξηση της παραγωγικότητας στην Ελλάδα, άρα και την αδυναμία αναπλήρωσης των απωλειών μέσω αυτής, υποδηλώνει ότι παρά την ένταση της κρίσης κερδοφορίας, διατηρούνται ακόμη κάποια περιθώρια κέρδους -που επιτρέπουν την άσκηση μιας τέτοιας πολιτικής τιμών. Η διαφορά με τις προηγούμενες περιόδους, βρίσκεται στο γεγονός ότι η μείωση των τιμών εξαγωγών (σε σχέση με τις διεθνείς τιμές), αυτή τη φορά πραγματοποιείται μέσα σε συνθήκες ουσιαστικής πραγματικής υποτίμησης του ελληνικού νομίσματος: πρόκειται για μια πολιτική ενίσχυσης της ανταγωνιστικότητας των ελληνικών προϊόντων που έρχεται να συμπληρώσει την υποτίμηση, ενώ, η ίδια πολιτική, στις προηγούμενες δεκαετίες είχε σα στόχο απλώς να απαλύνει τις συνέπειες της πραγματικής ανατίμησης (ή έστω της σταθερότητας) της δραχμής. Το γεγονός αυτό, υποδηλώνει ότι τα ελληνικά προϊόντα υφίστανται εξαιρετικά έντονο ανταγωνισμό στη διεθνή αγορά, είτε από τις νέες βιομηχανικές χώρες, είτε από τις αναπτυγμένες χώρες που έχουν προχωρήσει στον εκσυγχρονισμό της παραγωγής περισσότερο από τον ελληνικό καπιταλισμό.

2.3.4. 1986-1989: Μια περίοδος άμβλυνσης της κρίσης

Τον Οκτώβριο του 1985, και με αφορμή τη συγκυριακή κρίση των εξωτερικών συναλλαγών της χώρας κατά τη χρονιά αυτή, η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ εγκατέλειψε την κεϋνσιανή-σοσιαλδημοκρατική πολιτική της πρώτης τετραετίας και υιοθέτησε μια περιοριστική πολιτική, κύριος άξονας της οποίας ήταν η συμπίεση των μισθών. Στο τέλος του 1987, η μερίδα των μισθών στη μεταποίηση έπεσε και πάλι στο επίπεδο του 1979.

Η νέα αυτή συγκυρία από τον Οκτώβριο του 1985, που εγκαινίασε η πολιτική της λιτότητας, δεν οδήγησε σε έξοδο από την κρίση. Σηματοδοτεί, εντούτοις, μια νέα φάση συσσώρευσης κεφαλαίου στην Ελλάδα που χαρακτηρίζεται από:

i) Τη μείωση του μεριδίου εργασίας (L/Y) και του οριακού μεριδίου εργασίας (ΔL/ΔY) καθώς και την αντίστοιχη αύξηση του μεριδίου των κερδών. Η μείωση του (L/Y), ανακόπτεται προσωρινά κατά τη διετία 1988-1989, αλλά θα συνεχιστεί κατά τα φαινόμενα με ακόμη εντονότερο τρόπο στις αρχές της δεκαετίας του '90. Εξάλλου, οι αυξήσεις της διετίας '88-'89 αντιπροσωπεύουν μόνον ένα μέρος (περίπου 50%) των απωλειών της περιόδου '86-'87.

ii) Τη βαθμιαία μεταβολή στο συσχετισμό δυνάμεων μέσα στην παραγωγή υπέρ του κεφαλαίου (σταθεροποίηση της εργοστασιακής πειθαρχίας, επιτάχυνση της αναδιάρθρωσης της ελληνικής βιομηχανίας μέσα από υποκατάσταση εργασίας από λειτουργίες του συστήματος των μηχανών και συνακόλουθη αύξηση του ποσοστού ανεργίας κ.λπ.).

iii) Οι παραπάνω αλλαγές κατέληξαν στη σημαντική αύξηση της οριακής αποδοτικότητας του κεφαλαίου (ΔR), που αντανακλά μια άνοδο της κερδοφορίας των νέων επενδύσεων. Πράγματι, η καθαρή επένδυση παγίου κεφαλαίου (I) άρχισε να αυξάνεται το 1986 (για πρώτη φορά από το 1979), ενώ οι καθαρές εισαγωγές επιχειρηματικού κεφαλαίου στην ελληνική οικονομία, που είχαν μειωθεί δραστικά από το 1980 μέχρι το 1985, έφτασαν στην ετήσια αύξηση του 30% το 1987 και 52% το 1988, αγγίζοντας έτσι, το 1988 στα

επίπεδα του 1979 (υπολογισμοί σε $ USA και σταθερές τιμές 1980).

Οι παραπάνω επιδόσεις της ελληνικής οικονομίας σηματοδοτούν μια πιο «ήπια» φάση κρίσης του ελληνικού καπιταλισμού. Λέμε ότι πρόκειται για μια πιο ήπια φάση της κρίσης και όχι για μια φάση ανάκαμψης, γιατί η μείωση του μεριδίου της εργασίας δεν οδήγησε σε μια πραγματικά δραστική αύξηση της κερδοφορίας, αφού η αποτελεσματικότητα του κεφαλαίου (Y/K) εξακολουθεί να μειώνεται, δηλαδή αφού οι ρυθμοί αύξησης της έντασης κεφαλαίου (υποκατάσταση εργασίας από λειτουργίες του συστήματος των μηχανών) παραμένουν ψηλότεροι από τους ρυθμούς αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας. Το βασικό δηλαδή πρόβλημα της ελληνικής καπιταλιστικής οικονομίας (η κρίση παραγωγικότητας) παραμένει άλυτο, πέρα από την ευφορία που προκαλεί σε διάφορους κύκλους της βιομηχανίας η πρόσφατη ανόρθωση της κερδοφορίας που προκλήθηκε από την αναδιανομή του εισοδήματος σε βάρος των εργαζομένων.

Όπως φαίνεται στα σχετικά διαγράμματα, παρόμοιες φάσεις άμβλυνσης της καπιταλιστικής κρίσης εμφανίστηκαν στις αρχές της δεκαετίας του '80 στις κυριότερες ευρωπαϊκές χώρες. Δεν θα πρέπει όμως να ξεχνάμε ότι η διεθνής οικονομία έχει ήδη μπεί σε φάση επιβράδυνσης που πιθανά να καταλήξει σε ύφεση (Business Week 13.8.90). Σε μια τέτοια περίπτωση, ο ελληνικός καπιταλισμός θα ακολουθήσει, όπως και στο παρελθόν, τη διεθνή συγκυρία, πράγμα που θα επιτείνει την κρίση του. Η εκτίναξη του πληθωρισμού σε ποσοστά μεγαλύτερα του 25% κατά το δεύτερο εξάμηνο του 1990 κάνει ήδη φανερό ότι η περίοδος άμβλυνσης της κρίσης (1986-89) έφθασε ήδη στο τέλος της.

Σε ό,τι αφορά το εξωτερικό εμπόριο, η τριετία 1987-1989, χαρακτηρίζεται απο την συγκράτηση της ονομαστικής υποτίμησης (διολίσθησης) της δραχμής σε επίπεδα τέτοια ώστε να προκύπτει τελικά πραγματική ανατίμηση. Έτσι, οι τιμές των εισαγομένων κάμπτονται (σε σχέση με τις εγχώριες τιμές), ενώ στις αγορές του εξωτερικού οι έλληνες εξαγωγείς αναγκάζονται να αυξήσουν τις τιμές τους περισσότερο από αυτές των ανταγωνιστών τους. Η μείωση της ανταγωνιστικότητας που προκύπτει

έτσι, κατά το 1987 αντισταθμίζεται από τη διαφορά στην οικονομική μεγέθυνση (επομένως και στη ζήτηση) ανάμεσα στην Ελλάδα -που βρίσκεται τότε σε ύφεση- και τις χώρες του ΟΟΣΑ. Από το 1988 όμως, η διαφορά αυτή εξαλείφεται, και πάνω στην ανταγωνιστικότητα επιδρά, πρακτικά, μόνον η συναλλαγματική ισοτιμία, που είναι δυσμενής για τα ελληνικά προϊόντα. Παρατηρείται έτσι, μια ταχύτερη αύξηση του όγκου των εισαγωγών σε σχέση με τις εξαγωγές, μια δραστική αύξηση της διείσδυσης των εισαγωγών (κατά το 1989), και μια μείωση του βαθμού κάλυψης για τρία συνεχή έτη. Βέβαια, ο βαθμός κάλυψης υπολογισμένος σε αξία παρουσιάζει μικρότερη επιδείνωση από τον ίδιο δείκτη υπολογισμένο σε όγκο, επειδή η ανατίμηση της δραχμής βελτίωσε τους όρους εμπορίου. Οι μεταβολές των όγκων εισαγωγών και εξαγωγών ωστόσο ήταν καθοριστικές: η επιδείνωση του βαθμού κάλυψης, σε συνδυασμό με την αύξηση του όγκου εμπορίου προκάλεσε μια διαρκή επιδείνωση του εμπορικού ισοζυγίου. Η ανάκαμψη της διεθνούς οικονομίας και η συνακόλουθη βελτίωση του ισοζυγίου αδήλων κατά το 1986-1988, διαμόρφωσαν ωστόσο ένα ευνοϊκό ισοζύγιο πληρωμών, το έλλειμμα του οποίου διευρύνεται ξανά μόνον το 1989, όταν αφενός επιδεινώνεται δραστικά ο βαθμός κάλυψης των εισαγωγών από εξαγωγές, και αφετέρου σημειώνουν στασιμότητα οι άδηλοι πόροι.

Ο ελληνικός καπιταλισμός σταθεροποιούσε, κατά τη διάρκεια της περιόδου 1980-1985, τη θέση του στη διεθνή αγορά, αφενός μέσα από τους συναλλαγματικούς μηχανισμούς, και αφετέρου χάρη στη βραδύτερη ανάπτυξή του (και τη συνακόλουθη επιβράδυνση της εγχώριας κατανάλωσης μέσα σε συνθήκες επιταχυνόμενης εξωτερικής ζήτησης). Η δυνατότητα αυτή σταθεροποίησης, εξαλείφεται κατά την τριετία 1986-1989, όταν χάρη στο ευνοϊκό ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών και την αύξηση των πραγματικών επιτοκίων (γενικότερα τη βελτίωση όλων των δεικτών κερδοφορίας, αλλά και σαν αποτέλεσμα μιας οικονομικής πολιτικής που επιδιώκει να ωθήσει τα ατομικά κεφάλαια προς τον εκσυγχρονισμό, εκθέτοντάς τα όλο και εντονότερα στο διεθνή ανταγωνισμό), η δραχμή ανατιμάται σε πραγματικούς όρους (βλ. παράγραφο 2.2.7.). Ταυτόχρονα, η ανάκαμψη της παραγωγής που χαρακτηρίζει αυτή τη φάση άμβλυνσης

της κρίσης και η συνακόλουθη σταθεροποίηση του «αναπτυξιακού χάσματος» με τις χώρες του ΟΟΣΑ έχει δυσμενή επίδραση πάνω στο εμπορικό ισοζύγιο -αφού εξαλείφεται έτσι η διαφορά ζήτησης ανάμεσα στην Ελλάδα και τους ανταγωνιστές της, διαφορά που κατά το πρώτο ήμισυ της δεκαετίας επέδρασε θετικά πάνω στο εμπορικό ισοζύγιο της χώρας. Η πολιτική τιμών των ελλήνων εξαγωγέων κατά τη τριετία 1987-1989, διαμορφώνεται υπό το βάρος της πραγματικής ανατίμησης της δραχμής που μειώνει την ανταγωνιστικότητα των ελληνικών προϊόντων και αυξάνει τις απώλειες των μεριδίων αγοράς των ελληνικών προϊόντων στις αγορές του εξωτερικού. Σε παρόμοιες περιπτώσεις κατά το παρελθόν, όπως είδαμε προηγούμενα, οι έλληνες εξαγωγείς ασκούσαν μια πολιτική τιμών που αναπλήρωνε τις απώλειες ανταγωνιστικότητας των προϊόντων τους με αντίτιμο τη μείωση των περιθωρίων κέρδους τους. Όμως, είναι φανερό ότι κατά τη διάρκεια της περιόδου 1987-1989, οι έλληνες εξαγωγείς δεν έχουν πια τη δυνατότητα να μειώσουν τα περιθώρια κέρδους: οι τιμές τους -σε αντίθεση με τις άλλες περιόδους- ακολουθούν τις μεταβολές της πραγματικής συναλλαγματικής ισοτιμίας της δραχμής. Αυτό συμβαίνει επειδή η (σε διεθνή σύγκριση) αύξηση της παραγωγικότητας στην Ελλάδα είναι βραδεία και απαγορεύει την άσκηση μιας πολιτικής τιμών ενίσχυσης της ανταγωνιστικότητας των εξαγομένων προϊόντων μέσω μείωσης των περιθωρίων κέρδους.

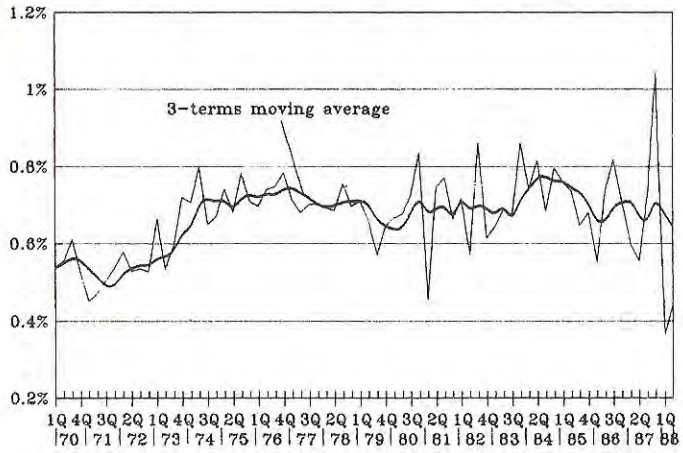
Οι παρατηρήσεις μας σχετικά με το εξωτερικό εμπόριο συνδέονται στενά, και για την περίοδο 1986-1989 όπως και για τις προηγούμενες, με τα χαρακτηριστικά της (υπερ)συσσώρευσης κεφαλαίου και τη στρατηγική της κεφαλαιοκρατικής αναδιάρθρωσης της παραγωγής. Ένα βασικό στοιχείο της στρατηγικής αυτής, είναι η έκθεση των εγχώριων βιομηχανιών στο διεθνή ανταγωνισμό. Αυτό όμως, επιτυγχάνεται βασικά με την ανατίμηση -σε πραγματικούς όρους- της δραχμής (δηλαδή την ονομαστική διολίσθηση του εθνικού νομίσματος σε ποσοστό που δεν καλύπτει την απώλεια ανταγωνιστικότητας των ελληνικών προϊόντων λόγω ταχύτερης, σε διεθνή σύγκριση, αύξησης των τιμών τους σε εθνικό νόμισμα). Αλλά αυτή η πραγματική ανατίμηση της δραχμής, εξαρτάται έντονα από την εξέλιξη των άδηλων πόρων, άρα και από τη διεθνή οικονομική συγκυρία: η α-

νάκαμψη της διεθνούς οικονομίας αποτελεί έτσι, μια ευνοϊκή συνθήκη για την αναδιάρθρωση της παραγωγής στην Ελλάδα (καθώς επιτρέπει την υιοθέτηση μιας πολιτικής ανατίμησης της δραχμής, η οποία ωθεί τον ατομικό καπιταλιστή στον εκσυγχρονισμό), ενώ η διεθνής ύφεση, αντίθετα, αυξάνει τις πιέσεις για υποτίμηση η οποία λειτουργεί προστατευτικά για το ελληνικό βιομηχανικό κεφάλαιο. Σε μια τέτοια περίπτωση (διεθνούς ύφεσης ή έστω επιβράδυνσης της παραγωγής), ο μόνος τρόπος για να συγκρατηθεί η δραχμή είναι η αύξηση των πραγματικών επιτοκίων (περιοριστική πολιτική πιστώσεων, μείωση προσφοράς χρήματος) που αυξάνει την καθαρή εισροή κεφαλαίων από το εξωτερικό, επιβραδύνει τη ζήτηση και την οικονομική ανάπτυξη, και βελτιώνει έτσι το ισοζύγιο πληρωμών.

Το αποτέλεσμα μιας τέτοιας πολιτικής είναι η ένταση των εκκαθαριστικών λειτουργιών της κρίσης: αφενός μέσω της διάρρηξης της αλυσίδας των πληρωμών που προκαλείται από τον πιστωτικό περιορισμό, και αφετέρου μέσω της μείωσης της ανταγωνιστικότητας των ελληνικών προϊόντων. Το κάθε ξεχωριστό κεφάλαιο, εξωθείται έτσι στην αναδιάρθρωση της παραγωγής, από το συλλογικό καπιταλιστή που είναι το κράτος. Η στρατηγική αυτή -της έκθεσης των εγχώριων παραγωγών στο διεθνή ανταγωνισμό- έχει ήδη αρχίσει να εφαρμόζεται στην Ελλάδα από το 1986 μέσα σε συνθήκες διεθνούς ανάκαμψης. Είχαμε έτσι, κατά τη τριετία '87-89, με την εκμετάλλευση της εντυπωσιακής αύξησης των άδηλων πόρων, πραγματική ανατίμηση της δραχμής, αλματώδη επιδείνωση του εμπορικού ισοζυγίου, αλλά και βελτίωση του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών κατά τη διετία 1987-1988, αφού η βελτίωση των άδηλων πόρων ήταν, μέχρι και το 1988, σημαντικότερη από την επιδείνωση του εμπορικού ισοζυγίου (στην ίδια κατεύθυνση επέδρασε και η αυτόνομη ροή κεφαλαίων στην Ελλάδα, βλέπε κεφ. 3). Παρατηρείται λοιπόν τότε, το φαινόμενο που περιγράψαμε παραπάνω σαν «αποκλίνουσα πορεία του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών και εμπορικού ισοζυγίου». Αλλά από τις αρχές του 1989, η διεθνής οικονομία επιβραδύνεται και οι άδηλοι πόροι της Ελλάδας σταθεροποιούνται. Έχουμε έτσι, κατά το 1989, σημαντική επιδείνωση του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών, παράλληλα με την επιδείνωση του εμπορικού ισοζυγίου. Σε αυτή την

επιδείνωση, του 1989, επιπροστίθενται οι επιπτώσεις από τη φημολογίες για υποτίμηση της δραχμής που συνόδευαν τις εκτιμήσεις για σχηματισμό αυτοδύναμης κυβέρνησης της Νέας Δημοκρατίας. Η φημολογία εξωθεί τότε στην κερδοσκοπία με μέσο, αφενός τις αποθεματοποιήσεις εισαγομένων εμπορευμάτων, και αφετέρου την παράνομη εξαγωγή συναλλάγματος μέσω των συναλλαγών που συνδέονται με τους άδηλους πόρους (χαρακτηριστική είναι από αυτή την άποψη, η μείωση των εισπράξεων συναλλάγματος ανά τουρίστα κατά το 1989). Δημιουργείται έτσι, συνολικά, μια ισχυρότατη τάση για υποτίμηση της δραχμής, η οποία πλέον μπορεί να αντισταθμιστεί -στο πλαίσιο της δεδομένης στρατηγικής- μόνο με δραστική αύξηση των πραγματικών επιτοκίων. Αύξηση που εντείνει τις εκκαθαριστικές λειτουργίες της κεφαλαιοκρατικής κρίσης και ωθεί την οικονομία στην ύφεση.

36. Greek Exports/EEC Exports Ratio

36. Ελληνικές εξαγωγές ως ποσοστό των εξαγωγών της ΕΟΚ. Υπολογισμοί σε τρέχουσες τιμές.

Η ΔΙΕΘΝΟΠΟΙΗΣΗ ΤΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ ΜΕΤΑ ΤΟΝ Β΄ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟ ΠΟΛΕΜΟ ΚΑΙ Η ΕΙΣΡΟΗ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

3.1 *Κατηγορίες κεφαλαιακών εισροών: Η εμπειρική εικόνα*

Η εξέλιξη του ισοζυγίου πληρωμών της Ελλάδας καθόλη τη μεταπολεμική περίοδο επηρεάζεται σημαντικά από την αυτόνομη (μη δανειακή) εισροή κεφαλαίων από το εξωτερικό. Οι αυτόνομες κεφαλαιακές εισροές καλύπτουν, υπό «κανονικές συνθήκες» (όταν, δηλαδή, οι εξωτερικές συναλλαγές δεν διέρχονται κρίση), ένα μεγάλο ποσοστό από το έλλειμμα του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών της χώρας, περιορίζοντας, έτσι, τον εξωτερικό δανεισμό της ελληνικής οικονομίας. Σε ορισμένες μάλιστα περιπτώσεις (χρονικές περιόδους) οι αυτόνομες κεφαλαιακές εισροές υπερκαλύπτουν το έλλειμμα του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών.

Στη δεκαετία 1961-1970 για παράδειγμα, στην Ελλάδα εισέρρευσαν από το εξωτερικό *επιχειρηματικά κεφάλαια* (άμεσες επενδύσεις, έμμεσες επενδύσεις -κεφάλαια κίνησης ξένων επιχειρήσεων-, κεφάλαια για αγορά μετοχών και κρατικών χρεογράφων κ.λπ.) ύψους 638 εκατ. δολαρίων, *μη επιχειρηματικά κεφάλαια* (κεφάλαια για αγορά ακινήτων και «λοιπά κεφάλαια» ιδιωτών) ύψους 599 εκατ. δολαρίων, και τραπεζικές *καταθέσεις σε συνάλλαγμα* ύψους 151 εκατ. δολαρίων. Οι τρεις αυτές κατηγορίες κεφαλαιακής κίνησης συναπαρτίζουν τη συνολική *αυτόνομη κεφαλαιακή εισροή*, η οποία ήταν, επομένως, κατά την περίοδο 1961-1970 1.388 εκατ. δολάρια. Κατά την ίδια χρονική περίοδο η εισροή *δανειακού κεφαλαίου* έφθασε τα 1.055 εκατ. δολάρια (382 εκατ. δολάρια εμπορικές πιστώσεις, 56 εκατ. δολ. δάνεια και πιστώσεις εμπορικών τραπεζών, 106 εκατ. δολ. Κε-

ντρικής Τράπεζας, 341 εκατ. δολ. κυβερνητικά δάνεια και 169 εκατ. δολ. δάνεια δημόσιων επιχειρήσεων), ενώ για τοκοχρεολύσια πληρώθηκαν στο εξωτερικό (εκροή κεφαλαίου) 362 εκατ. δολάρια. Στη διάρκεια της δεκαετίας που αναφερόμαστε (1961-1970) το σωρευτικό έλλειμμα τρεχουσών συναλλαγών έφτασε τα 2.224 εκατ. δολάρια. Όπως προκύπτει, λοιπόν, το έλλειμμα αυτό καλύφθηκε κατά 62,4% από την αυτόνομη εισροή κεφαλαίου.

Με ανάλογους υπολογισμούς προκύπτει ότι κατά τη δεκαετία 1971-1980 η αυτόνομη κεφαλαιακή εισροή έφθασε τα 8.095 εκατ. δολάρια (εκ των οποίων 2.412 ήταν επιχειρηματικά κεφάλαια) και κάλυψε το έλλειμμα τρεχουσών συναλλαγών της περιόδου (11.569 εκατ. δολ.) κατά 70,0%. Αντίστοιχα, κατά την περίοδο 1981-1989 η αυτόνομη κεφαλαιακή εισροή (10.894 εκατ. δολ., εκ των οποίων 3.509 επιχειρηματικά κεφάλαια) κάλυψε κατά 60% το έλλειμμα τρεχουσών συναλλαγών (18.113 εκατ. δολ.), ενώ, στο εσωτερικό αυτής της τελευταίας περιόδου, κατά τη διετία 1987-1988 η αυτόνομη κεφαλαιακή εισροή (3.127 εκατ. δολάρια) ξεπέρασε σημαντικά το συνολικό έλλειμμα τρεχουσών συναλλαγών (2.176 εκατ. δολ.: Ποσοστό κάλυψης 144%). (Βλ. αναλυτικά πίνακα 1 και το τμήμα 3.3 αυτού του κεφαλαίου).

Το βασικό ερώτημα που τίθεται στο σημείο αυτό της ανάλυσής μας είναι να διερευνήσουμε και να ερμηνεύσουμε τις διαδικασίες και τους παράγοντες που καθορίζουν τις (αυτόνομες) εισροές κεφαλαίου από το εξωτερικό, από τις οποίες, όπως είναι προφανές με βάση τα στοιχεία που παραθέσαμε, επηρεάζεται σημαντικά η διεθνής οικονομική άρθρωση της χώρας, αλλά και η κεφαλαιακή συσσώρευση στο εσωτερικό της.

Από τις κατηγορίες που συναπαρτίζουν τις αυτόνομες κεφαλαιακές εισροές, η οικονομικά σημαντικότερη είναι τα «επιχειρηματικά κεφάλαια», παρότι κατά τις δύο τελευταίες δεκαετίες καλύπτει μόνο το 30% των συνολικών αυτόνομων κεφαλαιακών εισροών (στη δεκαετία του '60 το ποσοστό αυτό ήταν 46%), και αυτό για τους εξής λόγους:

α) Η εισροή «επιχειρηματικών κεφαλαίων» συναρτάται, περισσότερο από κάθε άλλη κατηγορία κεφαλαιακής εισροής, με την εξέλιξη της κεφαλαιακής συσσώρευσης και της μεσο-μακρο-

ΠΙΝΑΚΑΣ 1. ΒΑΣΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΙΣΟΖΥΓΙΟΥ ΤΡΕΧΟΥΣΩΝ ΣΥΝΑΛΛΑΓΩΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ

ΣΕ ΕΚΑΤΟΜΜΥΡΙΑ $	1960	1961	1962	1963	1964	1965
ΕΙΣΑΓΩΓΕΣ ΧΩΡΙΣ ΚΑΥΣΙΜΑ	-	520	592	680	808	945
ΕΞΑΓΩΓΕΣ/ΕΙΣΑΓΩΓΕΣ %	42	41	40	42	37	33
ΕΜΠΟΡΙΚΟ ΕΛΛΕΙΜΜΑ	289	333	398	436	555	686
ΚΑΥΣΙΜΑ	-	47	48	52	56	71
ΕΜΠΟΡΙΚΟ ΕΛΛΕΙΜΜΑ ΧΩΡΙΣ ΚΑΥΣΙΜΑ	-	286	350	384	500	615
ΑΔΗΛΟΙ ΠΟΡΟΙ - ΝΑΥΤΙΛΙΑΚΟ	77	102	109	125	147	164
- ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΤΙΚΟ	91	108	139	168	177	207
- ΤΟΥΡΙΣΤΙΚΟ	49	63	76	95	91	108
ΣΥΝΟΛΟ (ΝΑΥΤ.+ΜΕΤΑΝ.+ΤΟΥΡ.)	216	272	324	389	415	478
- ΠΟΡΟΙ ΕΟΚ	0	0	0	0	0	0
- ΛΟΙΠΑ	57	48	56	66	65	71
ΑΔΗΛΕΣ ΠΛΗΡΩΜΕΣ	65	76	88	99	129	137
ΙΣΟΖΥΓΙΟ ΑΔΗΛΩΝ	208	244	292	355	351	412
ΙΣΟΖΥΓΙΟ ΑΔΗΛΩΝ/ΕΜΠΟΡΙΚΟ ΕΛΛΕΙΜΜΑ %	72	73	73	82	63	60
ΕΛΛΕΙΜΜΑ ΤΡΕΧΟΥΣΩΝ ΣΥΝΑΛΛΑΓΩΝ	80	89	106	80	205	273
(ΙΣΟΖΥΓΙΟ ΑΔΗΛΩΝ ΧΩΡΙΣ ΠΟΡΟΥΣ ΕΟΚ) ΠΡΟΣ ΕΜΠΟΡΙΚΟ ΕΛΛΕΙΜΜΑ %		85	83	93	70	67

ΠΗΓΗ : ΤΡΑΠΕΖΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

1966	1967	1968	1969	1970	1971	1972	1973	1974	1975	1976	1977	1978	1979
1068	1060	1132	1307	1580	1770	2190	3618	3827	4221	4530	5349	6133	7856
35	39	38	37	36	32	35	31	38	40	40	39	41	39
745	697	772	884	1084	1302	1572	2800	2888	3036	3329	3887	4339	6178
81	89	105	107	116	158	217	414	864	844	1026	1061	1205	2253
664	608	667	777	968	1145	1355	2387	2024	2192	2302	2826	3135	3925
183	214	243	244	277	369	436	600	867	845	914	1127	1177	1519
235	232	234	277	345	470	575	735	674	782	803	925	985	1169
143	127	120	150	194	305	393	515	448	644	824	981	1326	1662
561	573	598	671	815	1144	1404	1850	1988	2270	2541	3032	3489	4350
0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
75	86	121	117	134	148	202	345	411	455	483	465	934	1313
155	184	194	241	267	317	402	570	723	765	787	877	1037	1367
481	475	525	547	682	975	1204	1625	1676	1960	2237	2620	3386	4296
65	68	68	62	63	75	77	58	58	65	67	67	78	70
265	222	247	337	402	327	368	1175	1212	1076	1092	1267	954	1882
72	78	79	70	70	85	89	68	83	89	97	93	108	109

1980	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989
7921	7782	7290	6844	6665	7373	8510	10182	11700	12983
37	42	41	43	45	41	44	45	44	40
6810	6697	5927	5386	5351	6268	5686	6943	7631	9086
2982	3686	2778	2647	3080	3188	1688	2360	1865	2092
3827	3011	3149	2739	2271	3080	3998	4583	5766	6994
1816	1826	1657	1309	1095	1039	1001	1193	1380	1375
1084	1080	1043	934	921	801	983	1379	1727	1386
1734	1881	1527	1176	1313	1428	1834	2268	2396	1977
4633	4788	4227	3418	3329	3268	3818	4840	5503	4738
0	148	550	834	715	869	1392	1668	1935	2602
1526	1547	1321	1277	1246	1123	1302	2059	2594	2901
1566	2206	2056	2019	2068	2268	2598	2843	3424	3732
4593	4276	4042	3510	3221	2992	3914	5723	6674	6509
67	64	68	65	60	48	69	82	87	72
2216	2421	1885	1876	2130	3276	1772	1219	957	2577
120	137	111	98	110	69	63	88	82	56

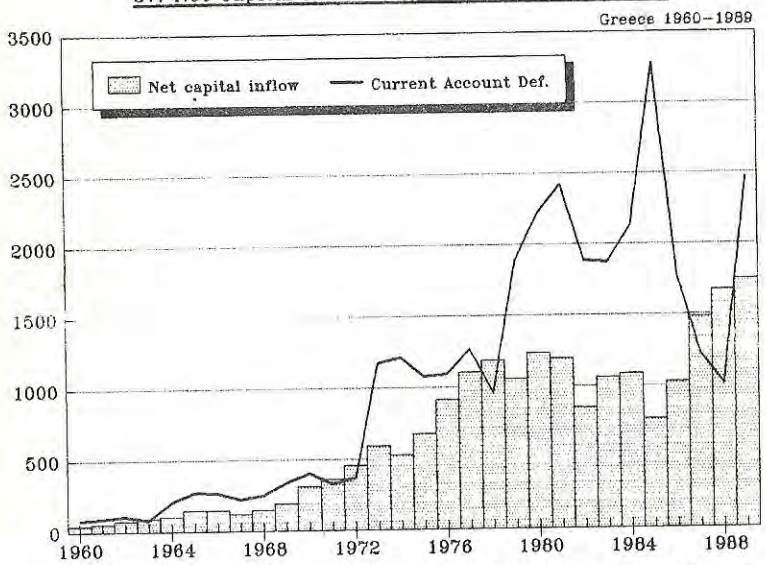
Είναι εισροή κεφαλαίου από το εξωτερικό με στόχο την αποκόμιση επιχειρηματικού κέρδους στο εσωτερικό, πράγμα που, ενδεχόμενα, συναρτάται με τη δυνατότητα αποκόμισης, για το συγκεκριμένο κεφάλαιο που εισάγεται, ενός ψηλότερου (ποσοστού) κέρδους στο εσωτερικό από ό,τι στο εξωτερικό. Απαιτείται, λοιπόν, πρώτα απ' όλα να διερευνήσουμε τους παράγοντες που υπαγορεύουν την εισροή επιχειρηματικού κεφαλαίου από το εξωτερικό.

β) Οι κατηγορίες «μη επιχειρηματικού κεφαλαίου», όπως είναι τα κεφάλαια για την αγορά ακινήτων, ή και οι καταθέσεις σε συνάλλαγμα στις ελληνικές εμπορικές τράπεζες, ακόμα και όταν δεν αποτελούν προκαταρκτικές κινήσεις για (μελλοντική) επιχειρηματική δραστηριότητα (π.χ. αγορά οικοπέδων ή ακινήτων για τη μελλοντική άσκηση επιχειρηματικής δραστηριότητας, ή κατάθεση αποταμιεύσεων για τη μελλοντική χρησιμοποίησή τους ως χρηματικό κεφάλαιο)[1], επηρεάζονται αποφασιστικά από παράγοντες που σε τελευταία ανάλυση αντανακλούν την επιχειρηματική δραστηριότητα, δηλαδή τις συνθήκες συσσώρευσης και τις τάσεις εξέλιξης της εσωτερικής οικονομικής συγκυρίας. Τέτοιοι παράγοντες είναι το ύψος των επιτοκίων και η συναλλαγματική ισοτιμία της δραχμής (από τους οποίους επηρεάζονται, άλλωστε, πέρα από τις τραπεζικές καταθέσεις σε συνάλλαγμα και ορισμένες κατηγορίες επιχειρηματικού κεφαλαίου, π.χ. αγορά κρατικών χρεογράφων), αλλά και η τιμή της γης (από την οποία επηρεάζονται όχι μόνο οι αγορές ακινήτων, αλλά και ορισμένες κατηγορίες άμεσων επενδύσεων).

Στα διαγράμματα που ακολουθούν παρουσιάζεται η εξέλιξη του ελλείμματος τρεχουσών συναλλαγών και της αυτόνομης εισροής κεφαλαίων κατά την περίοδο 1960-1989 (διαγρ. 37), το ποσοστό κάλυψης του ελλείμματος τρεχουσών συναλλαγών από

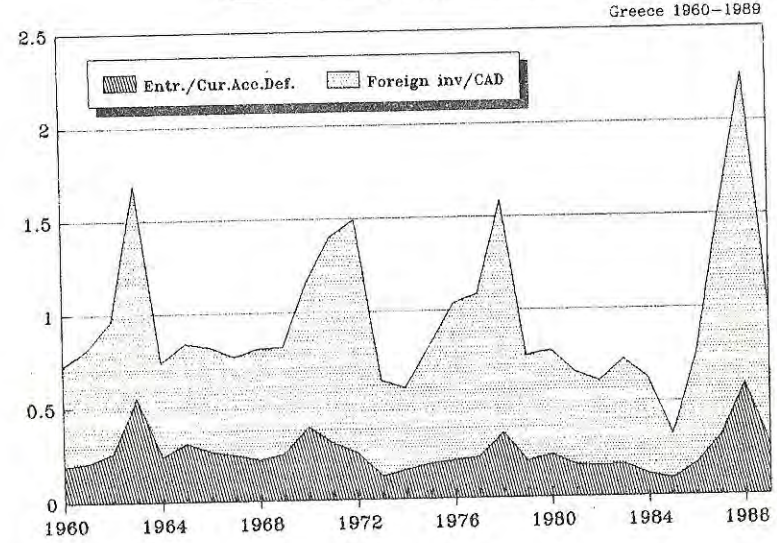
1. Όπως σημειώνεται, άλλωστε, στην Έκθεση του Διοικητή της Τράπεζας της Ελλάδος για το 1988, μετά από σχετική ανάλυση των διαθέσιμων στοιχείων, «οι αναλήψεις από καταθέσεις (ενν. το κονδύλι των άδηλων εισπράξεων "αναλήψεις από καταθέσεις σε μετατρέψιμες δραχμές", δηλαδή η δραχμοποίηση των *καταθέσεων σε συνάλλαγμα*, Γ.Μ./Η.Ι.) χρησιμοποιούνται για τη χρηματοδότηση των επενδύσεων των μεταναστών στην Ελλάδα» (Τράπεζα της Ελλάδος 1989 σελ. 160).

37. Net Capital Inflow vs Current Account Deficit

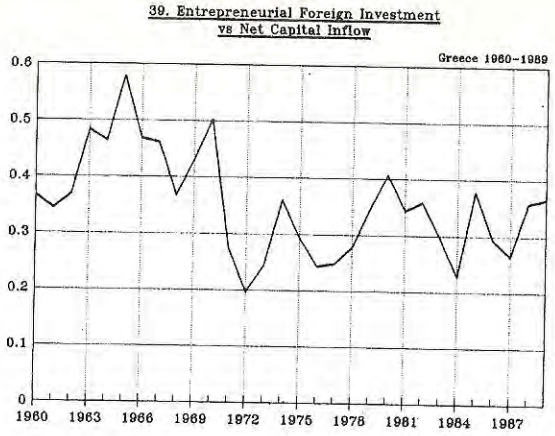

37. Καθαρή εισροή κεφαλαίων και έλλειμμα τρεχουσών συναλλαγών. Σε εκατομμύρια δολάρια.

38.Entrepreneurial Foreign Investment & Net Capital Inflow vs Curr.Acc.Deficit

38. Ποσοστό κάλυψης του ελλείμματος τρεχουσών συναλλαγών από εισροή επιχειρηματικών κεφαλαίων και από καθαρή εισροή κεφαλαίων.

39. Εισροή επιχειρηματικών κεφαλαίων ως ποσοστό της καθαρής εισροής κεφαλαίων.

την αυτόνομη εισροή (επιχειρηματικού και μη) κεφαλαίου (διαγρ. 38), καθώς και η εισροή επιχειρηματικών κεφαλαίων ως ποσοστό της αυτόνομης κεφαλαιακής εισροής (διαγρ. 39) κατά την ίδια και πάλι περίοδο.

Αξίζει να παρατηρήσουμε ότι οι διακυμάνσεις της εισροής επιχειρηματικού κεφαλαίου (χρονικές περίοδοι αύξησης ή, αντίστοιχα, μείωσης) συμπίπτουν σε πολύ μεγάλο βαθμό με τις διακυμάνσεις της συνολικής αυτόνομης κεφαλαιακής εισροής, γεγονός που επιβεβαιώνει την αλληλεξάρτηση των δύο μεγεθών, στην οποία αναφερθήκαμε πιο πάνω (βλ. διαγρ. 38). Γίνεται επίσης φανερό, ότι από τις αρχές της δεκαετίας του 1970 το ποσοστό των επιχειρηματικών κεφαλαίων στη συνολική αυτόνομη κεφαλαιακή εισροή κυμαίνεται γύρω στο 30%, έχοντας υποστεί μια μείωση της τάξης του 15% ως προς τη μέση τιμή του κατά τη δεκαετία του 1960 (διαγρ. 39). Η ψηλή ποσοστιαία συμμετοχή των επιχειρηματικών κεφαλαίων στη συνολική αυτόνομη κεφαλαιακή εισροή κατά τη δεκαετία του 1960 οφείλεται στο ότι την περίοδο αυτή πραγματοποιήθηκαν οι σημαντικότερες από άποψη μεγέθους άμεσες ξένες επενδύσεις στην ελληνική οικονομία.

Ιδιαίτερη προσοχή αξίζει επίσης να δώσουμε στην εξέλιξη της αυτόνομης κεφαλαιακής εισροής στη διάρκεια των ετών 1980-1989: Στο πρώτο μισό της περιόδου η αυτόνομη κεφαλαιακή εισροή παρουσιάζει μια έντονη φάση επιδείνωσης (μείωσης: 1193 εκατ. δολ. το 1981, 1057 εκατ. δολ. το 1983, 766 εκατ. δολ. το 1985), την οποία, όμως, διαδέχεται έκτοτε μια εξίσου ραγδαία φάση βελτίωσης (αύξησης: 1026 εκατ. δολ. το 1986, 1484 εκατ. δολ. το 1987, 1675 εκατ. δολ. το 1988, 1806 εκατ. δολ. το 1989). Η ανάκαμψη αυτή της αυτόνομης κεφαλαιακής εισροής συνεχίζεται, λοιπόν, και το 1989 (αλλά και τους πρώτους μήνες του 1990)[1], παρά την επιδείνωση κατά τον τελευταίο αυτό χρόνο του συνολικού ισοζυγίου πληρωμών της χώρας. Μάλιστα η ανάκαμψη αυτή φαίνεται να συνοδεύεται και από μια αύξηση της συμμετοχής των επιχειρηματικών κεφαλαίων στη συνολική αυτόνομη κεφαλαιακή εισροή (35% το 1989, 32% την περίοδο 1986-89, έναντι 31% την περίοδο 1982-85), αλλά και των άμεσων επενδύσεων ως ποσοστού των εισροών επιχειρηματικού κεφαλαίου (Τράπεζα της Ελλάδος 1990, σελ. 173).

Στο σημείο αυτό πρέπει επίσης να επισημάνουμε, ότι στο εσωτερικό της κατηγορίας «επιχειρηματικά κεφάλαια» την ουσιαστική οικονομική σημασία κατέχουν οι άμεσες επενδύσεις, που αποτελούν ακριβώς κεφαλαιακές-παραγωγικές δαπάνες, συσσώρευση κεφαλαίου, μέρος της συνολικής κεφαλαιακής συσσώρευσης που λαμβάνει χώρα στο εσωτερικό του κοινωνικού σχηματισμού. Οι άμεσες επενδύσεις καθορίζουν και το ύψος των έμμεσων επενδύσεων, που αποτελούν κατά κύριο λόγο εισροές κεφαλαίου για έξοδα κινήσεως των «ξένων» επιχειρήσεων (δηλαδή των επιχειρήσεων που έχουν δημιουργηθεί από άμεσες επενδύσεις ξένου κεφαλαίου). Αποτελούν, δηλαδή, οι έμμεσες επενδύσεις «παράγωγο» των άμεσων επενδύσεων. Από την άλλη, οι επενδύσεις σε τίτλους του χρηματιστηρίου και σε κρατικά χρεόγραφα δεν αποτελούν επένδυση με την αυστηρή οικονομική έννοια του όρου (κεφαλαιακή παραγωγική δαπάνη σε μέσα παραγωγής, συσσώρευση παραγωγικού κεφαλαίου).

1. Στο εξάμηνο Ιαν.-Ιουν. 1990, η αυτόνομη κεφαλαιακή εισροή έφθασε τα 1403 εκατ. δολάρια, έναντι 1260 εκατ. δολαρίων της αντίστοιχης περιόδου του 1989.

Αποτελούν ειδικές μορφές δανεισμού. Προς το κράτος, στην περίπτωση των κρατικών χρεογράφων, και προς μεμονωμένες επιχειρήσεις (για να χρησιμοποιηθεί από αυτές πλέον ως χρηματικό κεφάλαιο προς επένδυση), στην περίπτωση των μετοχών που γίνονται αντικείμενο διαπραγμάτευσης στο χρηματιστήριο[1]. Αν μάλιστα είναι το σε διεθνή σύγκριση ύψος του επιτοκίου και οι προσδοκίες σχετικά με τις συναλλαγματικές ισοτιμίες που ερμηνεύουν την εισροή κεφαλαίου για αγορά κρατικών χρεογράφων[2], η αγορά από αλλοδαπούς τίτλων του εγχώριου χρηματιστηρίου μπορεί να ερμηνευθεί, ως μακροπρόθεσμη διαδικασία, μόνο με βάση την (σε διεθνή και πάλι σύγκριση) προσδοκώμενη κερδοφορία των εγχώριων επιχειρήσεων (και συνακόλουθα των μετοχών που εκδίδουν), άρα από την προσδοκώμενη εξέλιξη της διαδικασίας κεφαλαιακής συσσώρευσης στη χώρα, συστατικό στοιχείο της οποίας είναι και οι άμεσες επενδύσεις από το εξωτερικό.

Όμως η οικονομική σημασία των άμεσων επενδύσεων δεν έγκειται μόνο στην «ποιοτική» πλευρά του ζητήματος, στο ότι, δηλαδή, αποτελούν συστατικό στοιχείο της εγχώριας διαδικασίας κεφαλαιακής συσσώρευσης, από την οποία σε τελευταία ανάλυση καθορίζεται η εξέλιξη όλων των μεγεθών που αφορούν την εγχώρια οικονομία, αλλά και οι διεθνείς οικονομικές αρθρώσεις της (διεθνείς εμπορικές συναλλαγές, κεφαλαιακές κινήσεις). Έγκειται και στην «ποσοτική» πλευρά του ζητήματος, στο μέγεθος της συμβολής των άμεσων επενδύσεων τόσο στη συνολική συσσώρευση που λαμβάνει χώρα στη διάρκεια μιας περιόδου, όσο και στην κάλυψη του ελλείμματος τρεχουσών συναλλαγών.

Η «ποσοτική» αυτή πλευρά γίνεται αντιληπτή στα στοιχεία για τις ακαθάριστες εισροές άμεσων επενδύσεων που δημοσιεύει ο ΟΟΣΑ, όπου στις ακαθάριστες άμεσες επενδύσεις ξένου

1. Για ζητήματα που αφορούν τις επενδύσεις στο χρηματιστήριο βλ. και Ιωακείμογλου/Μηλιός: «Καπιταλιστική κρίση και χρηματιστήριο», *Θέσεις* τ. 22, Ιανουάριος-Μάρτιος 1988.

2. Τα κρατικά χρεόγραφα εκδίδονται, βέβαια, στις συγκυρίες κατά τις οποίες οξύνεται το πρόβλημα των ταμειακών αναγκών του δημοσίου (δημόσια ελλείμματα).

κεφαλαίου κάθε περιόδου συνυπολογίζονται και τα επανεπενδυθέντα κέρδη των ξένων επιχειρήσεων. Σύμφωνα με τα στοιχεία αυτά που δημοσιεύει ο ΟΟΣΑ (OECD 1989, σελ. 61), οι ακαθάριστες άμεσες επενδύσεις (συμπεριλαμβανομένων των επανεπενδυθέντων κερδών) στην Ελλάδα έφθασαν αθροιστικά κατά την περίοδο 1981-1987 τα 3.481 εκατ. δολάρια (497,3 εκατ. δολάρια μέση ετήσια εισροή, βλ. πίνακα 2). Το ποσό αυτό (ακριβώς επειδή συμπεριλαμβάνει και τα επανεπενδυθέντα κέρδη) είναι μιάμισυ φορά μεγαλύτερο από τη συνολική εισροή επιχειρηματικού κεφαλαίου κατά την ίδια περίοδο (2.257 εκατ. δολάρια) και σχεδόν το 50% της συνολικής αυτόνομης κεφαλαιακής εισροής της ίδιας περιόδου (7.458 εκατ. δολάρια).

Εκείνο που έχει πάντως ενδιαφέρον να επισημάνουμε από τα στοιχεία σχετικά με τις διεθνείς εισροές άμεσων επενδύσεων κατά την περίοδο 1981-1987 (πίνακας 2), είναι ότι *με κριτήριο τη μέση ετήσια κεφαλαιακή εισροή, η Ελλάδα κατατάσσεται 11η μεταξύ 21 χωρών-μελών του ΟΟΣΑ, γινόμενη αποδέκτης μεγαλύτερου όγκου άμεσων επενδύσεων από ό,τι όλες οι χώρες-μέλη του ΟΟΣΑ συγκρίσιμου πληθυσμιακού μεγέθους (Αυστρία, Πορτογαλία, Σουηδία) με εξαίρεση το Βέλγιο και την Ελβετία, αλλά και χώρες πληθυσμιακά μεγαλύτερες και οικονομικά πολύ σημαντικότερες, όπως η Ιαπωνία και ο Καναδάς, που ανήκουν στις 7 σημαντικότερες βιομηχανικές δυνάμεις της Δύσης.* Η σε διεθνή σύγκριση κεφαλαιοεισαγωγική επίδοση της χώρας είναι, λοιπόν, ιδιαίτερα σημαντική, και το φαινόμενο αυτό καλούμαστε να ερμηνεύσουμε στα επόμενα.

Στο σημείο αυτό αξίζει μάλιστα να σημειώσουμε ότι οι άμεσες επενδύσεις αποτέλεσαν και κατά τις προηγούμενες δεκαετίες, του 1960 και 1970, σημαντικές συνιστώσες της συνολικής κεφαλαιακής συσσώρευσης στο εσωτερικό του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού. Ουσιαστικά, η απαρχή της διαδικασίας εισροής ξένου επενδυτικού κεφαλαίου στην Ελλάδα τοποθετείται στην περίοδο 1962-63: Σε ετήσια βάση η καθαρή κίνηση άμεσων επενδύσεων κεφαλαίου (εισαγωγές κεφαλαίων μείον εξαγωγές κεφαλαίων, τόκων, κερδών, κ.λπ.) ήταν κατά την περίοδο 1954-1961 3,1 εκατ. δολάρια (Ρουμελιώτης 1978, σελ. 107). Από το 1962, όμως, οι εισροές άμεσων επενδύσεων αυξάνουν με ταχύτατους ρυθμούς: 8 εκατ. δολάρια το 1962, 27 εκατ.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2
Εισροή άμεσων επενδύσεων
(συμπεριλαμβανομένων των επανεπενδυθέντων κερδών)
για 21 χώρες-μέλη του ΟΟΣΑ
(εκατ. δολάρια ΗΠΑ)

	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987[1]	1988[2]	81/88[3]
Αυστραλία	2254	2151	2893	410	2104	3300	2415	4802	20329
ε. μ. ο.									2541
Αυστρία	318	260	220	117	168	182	403	447	2061
ε. μ. ο.									258
Βέλγιο/									
Λουξεμ.	1352	1390	1271	360	957	631	2338	-	8299
ε. μ. ο.									1186
Καναδάς	-3670	-831	243	1313	-2050	1115	3581	3964	3665
ε. μ. ο.									458
Δανία	100	135	64	9	-	-	-	-	308
ε. μ. ο.									77
Φιλανδία	17	-14	16	54	63	321	98	199	754
ε. μ. ο.									94
Γαλλία	2426	1563	1631	2198	2210	2749	4621	6729	24127
ε. μ. ο.									3016
Γερμανία	340	819	1775	553	587	1086	1933	1623	8716
ε. μ. ο.									1089
Ελλάδα	520	436	439	485	447	471	683	-	3481
ε. μ. ο.									497
Ιρλανδία	204	241	168	0	127	161	18	-	919
ε. μ. ο.									131
Ιταλία	1146	636	1190	1290	1003	-15	4059	6839	16148
ε. μ. ο.									1330
Ιαπωνία	189	439	416	-10	642	226	1165	-485	2582
ε. μ. ο.									323
Ολλανδία	1770	1132	1428	1676	1363	4168	3054	3180	17771
ε. μ. ο.									2221
Νορβηγία	686	424	336	-210	-412	985	236	-	2045
ε. μ. ο.									292
Πορτογαλία	177	145	144	196	254	242	317	-	1475
ε. μ. ο.									211
Ισπανία	1714	1801	1647	1773	1945	3442	4548	-	16870
ε. μ. ο.									2410
Σουηδία	182	185	55	156	270	814	293	-	1955
ε. μ. ο.									279
Ελβετία			286	520	1050	1778	961	-	4595
ε. μ. ο.									919
Βρετανία	5891	5286	5132	-241	4856	7104	13258	12654	53940
ε. μ. ο.									6742
ΗΠΑ	25190	13800	11960	25390	19030	34090	42000	42230	213690
ε. μ. ο.									26711

ε. μ. ο.: ετήσιος μέσος όρος
1. Αναθεωρημένα στοιχεία
2. Προσωρινά στοιχεία
3. Για ορισμένες χώρες (μεταξύ των οποίων και η Ελλάδα) το αθροιστικό ποσό δεν αφορά ολόκληρη την περίοδο 1981-1988, καθώς απουσιάζουν τα στοιχεία ορισμένων ετών.

Πηγή: International Direct Investment and the New Economic Environment. OECD, Paris 1989.

δολάρια το 1963. Στο διάστημα 1963-1970 εισρέουν στη χώρα ξένα επενδυτικά κεφάλαια ύψους 336 εκατ. δολαρίων και εξάγονται 72 εκατ. δολάρια. Η μέση ετήσια ακαθάριστη εισροή είναι, επομένως, για την περίοδο αυτή 42 εκατ. δολάρια, ενώ η καθαρή εισροή 33 εκατ. δολάρια. Στη δεκαετία του 1970 η μέση ετήσια ακαθάριστη εισροή άμεσων επενδύσεων είναι 38 εκατ. δολάρια, ενώ η καθαρή εισροή περιορίζεται στα 12 εκατ. δολάρια (Γιαννίτσης 1985, σελ. 283).

Είναι σαφές ότι τα στοιχεία που μόλις παραθέσαμε σχετικά με τις άμεσες επενδύσεις κατά τις δεκαετίες του 1950, 1960 και 1970 δεν είναι συγκρίσιμα με τα στοιχεία που δημοσιεύει ο ΟΟΣΑ (βλ. παραπάνω) για τη δεκαετία του 1980 και στα οποία συνυπολογίζονται στις ακαθάριστες άμεσες επενδύσεις και τα επανεπενδυόμενα κέρδη των (εγχώριων) επιχειρήσεων οι οποίες δημιουργήθηκαν από εισροές κεφαλαίου από το εξωτερικό και παραμένουν υπό το διοικητικό έλεγχο των ξένων επενδυτών. Εδώ πρόκειται, βέβαια, για ένα γενικότερο πρόβλημα στατιστικού υλικού αναφορικά με τις εισροές επενδυτικού κεφαλαίου στην Ελλάδα: Για τη δεκαετία του 1980 τα στοιχεία που μπορέσαμε να προμηθευτούμε από εγχώριες πηγές (Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, Τράπεζα της Ελλάδος) αφορούν μόνο τις *εγκριθείσες* εισροές επενδυτικού κεφαλαίου (άμεσες επενδύσεις) και όχι τις *πραγματοποιηθείσες* (άμεσες) επενδύσεις. Τα στοιχεία αυτά μπορούν να χρησιμοποιηθούν, επομένως, για τη μελέτη όχι του ακριβούς ύψους, αλλά της κλαδικής κατανομής και των ρυθμών εξέλιξης των άμεσων επενδύσεων στην Ελλάδα, με δεδομένο ότι (όπως προκύπτει από στατιστικό δείγμα που έχουμε στη διάθεσή μας) οι πραγματοποιούμενες ξένες επενδύσεις αποτελούν ένα ψηλό και διαχρονικά σχετικά σταθερό ποσοστό των εγκρινόμενων εισροών ξένου επενδυτικού κεφαλαίου. Το ίδιο ισχύει και για τα στοιχεία που αναφέρονται στις εγκρίσεις εισαγωγής επενδυτικού κεφαλαίου προηγούμενων περιόδων (δεκαετίες 1950, 1960, 1970). Από την άλλη, τα στοιχεία του ΟΟΣΑ που συνοπτικά παρατίθενται στον πίνακα 2 είναι τα μόνα κατάλληλα για διεθνείς συγκρίσεις ανάμεσα στις διαδικασίες εισροής ξένου επενδυτικού κεφαλαίου στις βιομηχανικές χώρες της Δύσης.

Με βάση τώρα τις εγκρίσεις εισαγωγής επενδυτικού κεφαλαίου στην Ελλάδα προκύπτουν τα ακόλουθα:

Από το 1954 (δηλαδή από την πρώτη χρονιά μετά την ψήφιση του νόμου 2687/53, ο οποίος ρυθμίζει το καθεστώς των ξένων επενδύσεων στη χώρα) μέχρι τις 30.6.1981 εγκρίθηκαν για εισαγωγή στην Ελλάδα επενδυτικά κεφάλαια (άμεσες και έμμεσες επενδύσεις) ύψους 1.747 εκατ. δολαρίων, εκ των οποίων τα 1.108 εκατ. δολάρια (ποσοστό 63,4% του συνόλου) στη βιομηχανία. Παράλληλα, από τα συνολικά επενδυτικά κεφάλαια που εγκρίθηκαν για εισαγωγή την περίοδο αυτή στη βιομηχανία (1.108 εκατ. δολάρια), το 71% αφορούσε σε 5 μόνο κλάδους: Προϊόντα πετρελαίου-άνθρακα (30%), βασικές μεταλλουργικές (20%), χημικές βιομηχανίες(12%), ναυπηγεία (9%) ηλεκτρικές μηχανές και συσκευές (7%). (Γεωργαντά/Manos/Νότης/Ρομπόλης/Σακκάς 1986, σελ. 39 κ.ε.). Την περίοδο 1981-1989 εγκρίθηκε η εισαγωγή επενδυτικών κεφαλαίων ύψους 1.184 εκατ. δολαρίων[1]. Η εγκριθείσα μέση ετήσια εισροή της περιόδου είναι 131,5 εκατ. δολάρια, η οποία όμως δεν κατανέμεται ομοιόμορφα ολόκληρη την περίοδο: Πιο αναλυτικά, η (εγκριθείσα) μέση ετήσια εισροή ήταν 152 εκατ. δολάρια τη διετία 1981-82, 74 εκατ. δολάρια την τριετία 1983-1985, 154 εκατ. δολάρια τη διετία 1986-87 και 175 εκατ. δολάρια το 1988-89. Οι τάσεις εξέλιξης των εισροών επενδυτικού κεφαλαίου που προκύπτουν από τα στοιχεία των εγκρίσεων της περιόδου 1981-89 αντιστοιχούν με τις τάσεις που καταγράφουν τα στοιχεία του ΟΟΣΑ για την ίδια περίοδο: Μείωση των εισροών ξένου επενδυτικού κεφαλαίου μέχρι τα μέσα της δεκαετίας, ανάκαμψη της εξέλιξής τους στη συνέχεια. Βέβαια, θα πρέπει να λάβουμε υπόψη ότι ανάμεσα στην έγκριση και την πραγματοποίηση μιας επένδυσης μεσολαβεί πάντα ένα χρονικό διάστημα, γεγονός που σημαίνει ότι τα στοιχεία του ΟΟΣΑ θα πρέπει να θεωρηθούν ότι αντικατοπτρίζουν ακριβέστερα τις τάσεις εξέλιξης των άμεσων επενδύσεων της περιόδου.

Για να μπορέσουμε, όμως, να εκτιμήσουμε τη σημασία αλλά και τις «αιτίες» των εμπειρικά διαπιστώσιμων εξελίξεων ανα-

1. Υπολογισμοί των συγγραφέων με βάση στοιχεία του Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας. Οι εγκρίσεις των εισαγωγών επενδυτικού κεφαλαίου έγιναν βάσει των νόμων 1687/53 (για την περίοδο 1981-89), 170/86 (για μέρος των επενδύσεων του 1986) και 207/87 (για μέρος των επενδύσεων της περιόδου 1987-89).

φορικά με τις εισροές ξένου επενδυτικού κεφαλαίου, χρειάζεται προηγουμένως να διατυπώσουμε μια συνεκτική ερμηνεία σχετικά με την ανάπτυξη των κεφαλαιακών άμεσων επενδύσεων, που αποτελούν μεταπολεμικά σύμφωνα με όσα αναπτύξαμε παραπάνω τη σημαντικότερη διαδικασία διεθνοποίησης του κεφαλαίου, την «ατμομηχανή» για όλες τις άλλες μορφές (επιχειρηματικών και μη) κεφαλαιακών κινήσεων: Καλούμαστε, δηλαδή, στο σημείο αυτό να περιγράψουμε τους μηχανισμούς ή έστω τις προϋποθέσεις της θεαματικής ανάπτυξης των άμεσων επενδύσεων σε παγκόσμιο επίπεδο κατά τις τελευταίες δεκαετίες. Η ερμηνεία του φαινομένου των άμεσων επενδύσεων παρουσιάζει σήμερα μια σημαντική δυσκολία, από τη μια λόγω των πολλαπλών, κατά κανόνα αλληλοσυγκρουόμενων θεωρητικών ερμηνειών που έχουν διατυπωθεί, και από την άλλη, ειδικά στην Ελλάδα, γιατί το όλο ζήτημα έχει συσκοτισθεί ιδεολογικά από τους κάθε λογής οπαδούς των δοξασιών περί «εξάρτησης», οι οποίοι, στην επιδίωξή τους να διασφαλίσουν την «ανεξαρτησία» του ελληνικού καπιταλισμού, καταγγέλλουν εκ συστήματος τις ξένες άμεσες επενδύσεις, ως συνώνυμο της «ξένης εξάρτησης».

Είναι αναγκαίο, λοιπόν, να επιχειρήσουμε στο σημείο αυτό μια κριτική ανάγνωση των σημαντικότερων θεωρητικών προσεγγίσεων στο ζήτημα των διεθνών άμεσων επενδύσεων. Μέσα από τα συμπεράσματα που θα αποφέρει η θεωρητική αυτή παρέκβαση, θα μπορέσουμε κατόπιν να διατυπώσουμε μια συνεκτική ερμηνεία της εμπειρικής εικόνας, αναφορικά με την εισροή στην Ελλάδα ξένου επενδυτικού και μη κεφαλαίου, που μόλις σκιαγραφήσαμε.

3.2. *Ερμηνείες των εξαγωγών κεφαλαίου στη μορφή των άμεσων επενδύσεων: Μια κριτική ανάγνωση*

Η διεθνοποίηση του κεφαλαίου με τη μορφή των άμεσων παραγωγικών επενδύσεων στο εξωτερικό αποτελεί ένα φαινόμενο, που από τις αρχές του αιώνα απόκτησε τεράστια σημασία για την εξέλιξη της διεθνούς οικονομίας. Ιδίως μετά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο αναδείχθηκε σε έναν από τους βασικότερους πα-

ράγοντες που χαρακτηρίζουν τη διαδικασία συσσώρευσης του κεφαλαίου στις περισσότερες βιομηχανικές καπιταλιστικές χώρες: τόσο αυτές που κατά κύριο λόγο εξάγουν όλη αυτή την περίοδο κεφάλαια στο εξωτερικό, όσο και αυτές που κατά κύριο λόγο λειτουργούν ως οι βασικοί εισαγωγείς κεφαλαίου. Μάλιστα, όπως θα έχουμε την ευκαιρία να αναπτύξουμε στη συνέχεια, η διάκριση ανάμεσα στις βασικές κεφαλαιοεξαγωγικές και στις βασικές κεφαλαιοεισαγωγικές χώρες γίνεται κατά την τελευταία δεκαετία όλο και δυσκολότερη, καθώς οι μεγάλοι παγκόσμιοι εξαγωγείς κεφαλαίου είναι πλέον ταυτόχρονα και οι βασικοί εισαγωγείς κεφαλαίου (σταυροειδείς επενδύσεις - cross investment).

Η διαδικασία, λοιπόν, διεθνοποίησης του κεφαλαίου, με βάση τις άμεσες παραγωγικές επενδύσεις στο εξωτερικό, αποτέλεσε από πολύ νωρίς αντικείμενο μελέτης και θεωρητικής ανάλυσης. Η προσέγγιση του Hobson («Imperialism», 1902), αλλά και στη συνέχεια οι κλασικές μαρξιστικές αναλύσεις για τον ιμπεριαλισμό (με τη χρονολογική σειρά που γράφτηκαν: Hilferding 1909, Luxemburg 1912, Bucharin 1915, Λένιν 1916) αποτελούν αναμφίβολα τις γνωστότερες, αλλά και τις σημαντικότερες προσεγγίσεις στο ζήτημα της κεφαλαιακής διεθνοποίησης, κατά την προπολεμική περίοδο. Η θεωρητική συζήτηση προσέλαβε μετά τον Πόλεμο πολύ μεγαλύτερη έκταση, καθώς παράλληλα η διεθνοποίηση του κεφαλαίου απόκτησε μια έκταση και μια βαρύτητα που ξεπερνούσε κάθε άλλο ιστορικό προηγούμενο.

Εντούτοις, οι ερμηνείες που δόθηκαν τόσο από τις κλασικές θεωρίες όσο και από τις σύγχρονες προσεγγίσεις δεν είναι ούτε συγκλίνουσες, ούτε, τις περισσότερες φορές, επαληθεύονται με βάση τη μεταβαλλόμενη εμπειρική εικόνα της διεθνοποίησης του κεφαλαίου. Δεν καταφέρνουν δηλαδή να αποτελέσουν μια επιστημονικά τεκμηριωμένη θεωρητική ερμηνεία και ανάλυση.

Για τις ανάγκες της παρούσας έρευνας θα αναφερθούμε (αναγκαστικά με συνοπτικό τρόπο) στις βασικές θεωρητικές προσεγγίσεις στο ζήτημα της διεθνοποίησης του κεφαλαίου και θα τις ελέγξουμε ως προς τη δυνατότητά τους να ερμηνεύσουν τα σημερινά χαρακτηριστικά της κίνησης του κεφαλαίου στην παγκόσμια αγορά. Παράλληλα θα κάνουμε χρήση των θεωρητικών συμπερασμάτων που προέκυψαν στο προηγούμενο τμήμα της

ανάλυσής μας, σχετικά με τον κεφαλαιακό ανταγωνισμό στην παγκόσμια αγορά και το διεθνές εμπόριο.

3.2.1 Ερμηνείες με βάση την «περίσσεια κεφαλαίου» και το «κίνητρο του κόστους εργασίας»

Σύμφωνα με τις «παραδοσιακές» μαρξιστικές προσεγγίσεις, οι άμεσες παραγωγικές επενδύσεις στο εξωτερικό θα πρέπει να γίνουν αντιληπτές σαν αποτέλεσμα της συρρίκνωσης των περιθωρίων επικερδούς επένδυσης και συσσώρευσης κεφαλαίου στις χώρες που εξάγουν κεφάλαια, στις βιομηχανικές καπιταλιστικές (ιμπεριαλιστικές) χώρες. Υποστηρίζεται, δηλαδή, ότι στις χώρες αυτές υφίσταται πλέον, (λόγω του περάσματος του καπιταλισμού στο «μονοπωλιακό στάδιο» της ανάπτυξής του), μια μόνιμη «υπερσυσσώρευση» κεφαλαίου, μια *«περίσσεια κεφαλαίου»*, της οποίας μοναδική διέξοδος είναι η εξαγωγή κεφαλαίων στο εξωτερικό, οι άμεσες παραγωγικές επενδύσεις. Τη θεωρητική αυτή αντίληψη εισήγαγε για πρώτη φορά ο Rudolf Hilferding το 1909 (βλ. Hilferding 1973, σελ. 320), για να την υιοθετήσουν έκτοτε τόσο οι άλλοι «κλασικοί» των μαρξιστικών θεωριών για τον ιμπεριαλισμό (βλ. π.χ. Bucharin 1969 σελ. 105, Λένιν 1970 σελ. 59-60[1]), όσο και πολλοί από τους νεότερους μαρξιστές συγγραφείς (Mandel 1972, σελ. 559, Abalkin κ.ά. 1983, σελ. 164, Nehls 1970, σελ. 15-17, Αμίν 1976, σελ. 171-172).

Στις κλασικές μαρξιστικές προσεγγίσεις, η θέση για την «περίσσεια κεφαλαίου» συνδυαζόταν με μια αντίληψη για τις διεθνείς διαφορές στα ποσοστά κέρδους: Όπως στην εσωτερική αγορά, έτσι και στη διεθνή, οι κινήσεις κεφαλαίου εκκινούν α-

1. «Δημιουργήθηκε ένα τεράστιο "περίσσευμα κεφαλαίου" στις αναπτυγμένες χώρες (...) Η ανάγκη της εξαγωγής κεφαλαίου δημιουργείται από το γεγονός ότι σε μερικές χώρες ο καπιταλισμός έχει "παραωριμάσει" και για το κεφάλαιο δεν υπάρχει πεδίο για "επικερδή" τοποθέτηση». (Λένιν, *Ο ιμπεριαλισμός ανώτατο στάδιο του καπιταλισμού. Εκλαϊκευμένο σκιαγράφημα*, εκδ. «Ελεύθερη Ελλάδα», 1970, σελ. 59-60). Αναλυτικότερα για τις κλασικές και τις νεότερες σοβιετικές προσεγγίσεις στη διεθνοποίηση του κεφαλαίου βλ. Γ. Μηλιός, *Ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός. Από τον επεκτατισμό στην καπιταλιστική ανάπτυξη*, εκδ. «Εξάντας», Αθήνα 1988, σελ. 13-58 και 115-136.

πό τις περιοχές (χώρες) με συγκριτικά χαμηλότερο ποσοστό κέρδους και κατευθύνονται στις περιοχές (χώρες) με συγκριτικά ψηλότερο ποσοστό κέρδους. Στο πλαίσιο των νεότερων αντιλήψεων του σοβιετικού μαρξισμού, η θέση αυτή μετασχηματίσθηκε στην αντίληψη περί *«αποικιακών υπερ-κερδών»*. Σύμφωνα με την αντίληψη αυτή, οι εξαγωγές κεφαλαίου θα έπρεπε να κατευθύνονται προς τις «αναπτυσσόμενες» χώρες του Τρίτου Κόσμου, διότι ακριβώς σ' αυτές τις χώρες το ιμπεριαλιστικό κεφάλαιο μπορεί να αποκομίζει υπερκέρδη, λόγω των χαμηλών αμοιβών της εργασίας. Όπως εξηγεί ένας έγκυρος εκπρόσωπος των απόψεων του σοβιετικού μαρξισμού: «Είναι η φθηνή εργασιακή δύναμη η οποία αποτελεί το σημαντικότερο δέλεαρ για τα ξένα μονοπώλια, και αυτό εξηγεί το γιατί είναι οι γραμμές παραγωγής έντασης εργασίας που τείνουν κατά πρώτον να τοποθετηθούν στις αναπτυσσόμενες χώρες». (Popov 1984, σελ. 159. Βλ. επίσης Mandel 1972, σελ. 567).

Πάνω στην ίδια ακριβώς αντίληψη οικοδομήθηκε η προσέγγιση περί του *«νέου διεθνούς καταμερισμού εργασίας»*, προσέγγιση που έγινε δημοφιλής στη Δυτική Ευρώπη στις αρχές της δεκαετίας του 1980. Όπως υποστηρίζουν οι Fröbel, Heinrichs και Kreye (1983, σελ. 30-31): «Για πρώτη φορά στην ιστορία της παγκόσμιας οικονομίας εδώ και 500 χρόνια, μπορεί σήμερα να αναπτυχθεί και στις αναπτυσσόμενες χώρες, σε μεγάλη και διευρυνόμενη κλίμακα, μια κερδοφόρα μεταποιητική βιομηχανία για την παγκόσμια αγορά (...) Ονομάζουμε αυτή την ποιοτικά νέα εξέλιξη της παγκόσμιας οικονομίας νέο διεθνή καταμερισμό εργασίας». Σύμφωνα με τη θεωρία του *«νέου διεθνούς καταμερισμού εργασίας»* είναι και πάλι οι «ανεξάντλητες εφεδρείες» φθηνής εργασιακής δύναμης, που αποτελούν τη βασική αιτία για τη *μετατόπιση* (των κλάδων έντασης εργασίας) *της παγκόσμιας καπιταλιστικής παραγωγής* στις αναπτυσσόμενες χώρες. Ο «νέος διεθνής καταμερισμός εργασίας» θεωρείται σαν μια διαδικασία μέσα από την οποία ο «παγκόσμιος καπιταλισμός» επιχειρεί να ξεπεράσει τη σημερινή κρίση του: Με τη μετάθεση ορισμένων τομέων της παραγωγής στον Τρίτο Κόσμο μειώνεται το κόστος παραγωγής του «παγκόσμιου καπιταλισμού», ακριβώς γιατί οι μισθοί στον Τρίτο Κόσμο παραμένουν εξαιρετικά χαμηλοί. Την τάση αυτή θεωρείται ότι ενισχύουν οι

νέες τεχνολογίες, που τείνουν να κατακερματίσουν την παραγωγική διαδικασία σε επιμέρους διαδικασίες, (πολλές από τις οποίες μπορούν να εκτελεσθούν από εργασιακές δυνάμεις χαμηλής ειδίκευσης), αλλά και η ανάπτυξη των μεταφορών και επικοινωνιών, (που επιτρέπουν τη διασπορά των επιμέρους μερών μιας διαδικασίας παραγωγής σε περισσότερες χώρες).

Βασική υπόθεση τόσο της αντίληψης περί «αποικιακών υπερκερδών», όσο και της αντίληψης περί «νέου διεθνούς καταμερισμού εργασίας» είναι ότι το *κόστος παραγωγής* και ιδίως η (χαμηλή) τιμή της εργασιακής δύναμης αποτελεί τον παράγοντα που καθορίζει τις διεθνείς κεφαλαιακές κινήσεις. Η αντίληψη αυτή παρότι υιοθετείται, όπως είπαμε, συχνά από συγγραφείς που αναφέρονται στο μαρξισμό, εντούτοις είναι εξίσου κοινός τόπος για τους περισσότερους μη μαρξιστές συγγραφείς. Όπως παρατηρούν οι Πουρναράκης και Χασσίδ (1988, σελ. 306): «Στις περιπτώσεις προϊόντων εντάσεως εργασίας, το κίνητρο μετατοπίσεως της παραγωγής τους σε χώρες χαμηλού εργατικού κόστους εμφανίζεται σαν πολύ ισχυρός λόγος αναλήψεως άμεσων επενδύσεων στο εξωτερικό».

Τόσο οι προσεγγίσεις περί «περίσσειας κεφαλαίου», όσο και οι διάφορες παραλλαγές της αντίληψης που συναρτά τις άμεσες επενδύσεις με το κόστος εργασίας αποδεικνύονται θεωρητικά ασυνεπείς, αλλά και, προπαντός, έρχονται σε ανοικτή ρήξη με την εμπειρική εικόνα της μεταπολεμικής διεθνοποίησης του κεφαλαίου.

Στο πλαίσιο αυτού του βιβλίου δεν θεωρούμε απαραίτητο να ασχοληθούμε συστηματικά με τη θεωρητική κριτική των θεωριών διεθνοποίησης του κεφαλαίου που αναφέραμε. Θα αρκεστούμε κυρίως στην κατάδειξη της ανικανότητάς τους να περιγράψουν και να αναλύσουν την εμπειρικά διαπιστώσιμη πραγματικότητα. Εντούτοις, στο σημείο αυτό θεωρούμε χρήσιμο να κάνουμε δυο σύντομες παρατηρήσεις θεωρητικού χαρακτήρα:

α) Ο ισχυρισμός των θεωριών περί «περίσσειας κεφαλαίου» ότι στις κεφαλαιοεξαγωγικές χώρες παρατηρείται μια υπερσυσσώρευση σε μόνιμη βάση, αποτελεί μια θέση, η οποία μπορεί να θεμελιωθεί μόνο με βάση τη «θεωρία της υποκατανάλωσης», θεωρία που έχει γίνει επανειλημμένα αντικείμενο συστηματικής κριτικής από τη μαρξιστική θεωρία (βλ. Μηλιός 1988, σελ.

44-53). Εξάλλου, ακόμα και αν ήταν δυνατή μια «υπερπαραγωγή σε μόνιμη βάση», αυτή θα μπορούσε να αντιμετωπισθεί και με αύξηση των εξαγωγών εμπορευμάτων, χωρίς να είναι, δηλαδή, και πάλι απαραίτητες οι εξαγωγές κεφαλαίου (όπ. π. σελ. 118).

β) Η κίνηση του κεφαλαίου (δηλαδή η διευρυμένη αναπαραγωγή της καπιταλιστικής διαδικασίας παραγωγής, η παραγωγή σε διαρκώς ευρυνόμενη κλίμακα) δεν καθορίζεται από το κόστος αλλά από το κέρδος και το ποσοστό του κέρδους. Το κέρδος, πάλι, είναι συνάρτηση του συνολικού κόστους (όχι μόνο του εργασιακού κόστους) και της *παραγωγικότητας της εργασίας*. Στις χώρες με χαμηλή παραγωγικότητα της εργασίας, η μείωση των συνολικών κοστών που προκύπτει από τα μειωμένα κόστη εργασίας δεν αρκεί για να αντισταθμίσει το χαμηλό επίπεδο κερδοφορίας λόγω αυτής ακριβώς της χαμηλής παραγωγικότητας της εργασίας. Η παραγωγικότητα της εργασίας δεν εξαρτάται πάλι τόσο από την ποιότητα των μέσων παραγωγής, ώστε να μπορεί να «ρυθμισθεί» με εισαγωγές από το εξωτερικό μέσων παραγωγής ψηλής τεχνολογίας, όσο από την «ποιότητα» του «συλλογικού εργάτη», από τις συνολικές κοινωνικές σχέσεις και παραγωγικές δομές που συνέχουν κάθε συγκεκριμένη χώρα (Ιωακείμογλου 1984 και Milios 1989). Αυτός είναι και ο λόγος που εξηγεί γιατί, όπως θα δούμε στη συνέχεια, οι χώρες χαμηλού κόστους εργασίας (χαμηλοί μισθοί) κάθε άλλο παρά αποτελούν σημαντικούς εισαγωγείς κεφαλαίου στο πλαίσιο της διεθνούς οικονομίας.

Εκείνο, πάντως, που είναι αναγκαίο να έχουμε κατά κύριο λόγο υπόψη μας στο πλαίσιο αυτής της ανάλυσης είναι, όπως ήδη είπαμε, το γεγονός ότι οι θεωρίες που σύντομα περιγράψαμε έρχονται σε ανοικτή ρήξη με την εμπειρική εικόνα της μεταπολεμικής διεθνοποίησης του κεφαλαίου:

Πραγματικά, οι άμεσες παραγωγικές επενδύσεις των βιομηχανικών καπιταλιστικών χωρών στο εξωτερικό έχουν ως προορισμό κατά κύριο λόγο τις άλλες βιομηχανικές καπιταλιστικές χώρες, δηλαδή τις χώρες υψηλού κόστους εργασίας και, σύμφωνα με τους ισχυρισμούς των παραδοσιακών μαρξιστικών αναλύσεων, «περίσσειας κεφαλαίου». Μάλιστα, σε πλήρη αντίθεση με τις «προβλέψεις» των προσεγγίσεων που θεωρούν το

κόστος εργασίας ως βασικό κίνητρο για τις εξαγωγές κεφαλαίου (θεωρίες περί «αποικιακών υπερκερδών», περί «νέου διεθνούς καταμερισμού εργασίας» κ.λπ.), το μερίδιο των άμεσων επενδύσεων που κατευθύνεται στις χώρες του Τρίτου Κόσμου μειώνεται *συνεχώς* καθόλη τη μεταπολεμική περίοδο, προς όφελος του αντίστοιχου μεριδίου των βιομηχανικών (και ειδικότερα, μάλιστα, των κεφαλαιοεξαγωγικών) χωρών. Επιπλέον, σε αντίθεση με τη βασική υπόθεση της παραδοσιακής προσέγγισης περί «περίσσειας κεφαλαίου», οι άμεσες παραγωγικές επενδύσεις *στις αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες* γνωρίζουν τους ψηλότερους ρυθμούς αύξησης της μεταπολεμικής ιστορίας τους στη διάρκεια της δεκαετίας του 1980, στη διάρκεια δηλαδή μιας ιστορικής περιόδου κατά την οποία σ' όλες τις βιομηχανικές καπιταλιστικές χώρες συνεχίζεται η καπιταλιστική *κρίση υπερσυσσώρευσης*, που ξεκίνησε ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1970. Ας δούμε όμως στο σημείο αυτό συνοπτικά την εμπειρική εικόνα των μεταπολεμικών κινήσεων κεφαλαίου, που προκύπτουν από τις άμεσες επενδύσεις στο εξωτερικό των σημαντικότερων κεφαλαιοεξαγωγικών χωρών:

Από τις συνολικές άμεσες επενδύσεις των Η.Π.Α. στο εξωτερικό κατά το 1960, μόνο 37% κατευθυνόταν στις χώρες του Τρίτου Κόσμου. Το ποσοστό αυτό μειώθηκε στο 27% το 1970, 25% το 1980 και 23% το 1985. Αντίστοιχα, το ποσοστό στο σύνολο των άμεσων επενδύσεων της Ο.Δ.Γ., που κατευθύνθηκε στον Τρίτο Κόσμο μειώθηκε από 39% το 1960 σε 29% το 1970, 26% το 1980 και 24% το 1985. Συνεχή μείωση παρουσίασε καθόλη τη μεταπολεμική περίοδο και το ποσοστό (από το σύνολο) των βρετανικών άμεσων επενδύσεων που κατευθύνθηκε στον Τρίτο Κόσμο: 37% το 1960, 29% το 1970, 22% το 1980 και 18% το 1985.

Οι ένδεκα σημαντικότεροι εξαγωγείς κεφαλαίου (Η.Π.Α., Καναδάς, Ην. Βασίλειο, Βέλγιο-Λουξεμβούργο, Ολλανδία, Γαλλία, Ο.Δ.Γερμανίας, Ιταλία, Ελβετία, Σουηδία, Ιαπωνία) συγκέντρωναν στα μέσα της δεκαετίας του 1980 το 85% περίπου των παγκόσμιων εξαγωγών κεφαλαίου. Ταυτόχρονα όμως, οι *εισαγωγές κεφαλαίου* στις ένδεκα αυτές χώρες ξεπερνούσε το 70% των συνολικών κεφαλαιακών εξαγωγών τους. Σχεδόν 60% των αποθεμάτων παγίου κεφαλαίου που είχαν δημιουργηθεί

μέχρι το τέλος του 1985 (465 δις $ το 1981, 820 δις $ το 1985) από τις άμεσες επενδύσεις των ενλόγω ένδεκα χωρών, σχηματίσθηκαν στο διάστημα 1976-1985, την περίοδο ακριβώς που τις χώρες αυτές πλήττει η καπιταλιστική κρίση υπερσυσσώρευσης (Busch 1989, σελ. 122). Η αναδιάρθρωση της καπιταλιστικής παραγωγής κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1980 προς όφελος των υπηρεσιών είχε σαν αποτέλεσμα την αύξηση του ποσοστού των διεθνών άμεσων επενδύσεων που κατευθύνονται προς τον τομέα των υπηρεσιών, ιδιαίτερα των αναπτυγμένων καπιταλιστικών χωρών. Σύμφωνα με τις εκτιμήσεις του ΟΟΣΑ, οι υπηρεσίες συγκέντρωναν στα μέσα της δεκαετίας του 1980 το 40% των συνολικών αποθεμάτων των διεθνών άμεσων επενδύσεων (OECD 1989, σελ. 24).

Επιπλέον, από τις συνολικές άμεσες επενδύσεις στις χώρες του Τρίτου Κόσμου, μόνο 20%-30% κατευθύνονται στους κλάδους έντασης εργασίας. Πολύ σημαντικότερες από τις επενδύσεις στους κλάδους έντασης εργασίας είναι, δηλαδή, οι επενδύσεις στους τομείς πρώτων υλών, αλλά και οι επενδύσεις που προκαλούνται από τα μέτρα προστασίας της εγχώριας αγοράς («επενδύσεις υποκατάστασης των εισαγωγών»), που υιοθετούν πολλές από τις χώρες του Τρίτου Κόσμου.

Τέλος, και όχι λιγότερο σημαντικό, οι άμεσες επενδύσεις των βασικών κεφαλαιοεξαγωγικών βιομηχανικών χωρών προς τον Τρίτο Κόσμο τείνουν να συγκεντρωθούν όλο και περισσότερο, α) σε ό,τι αφορά τη μεταποίηση, στις *νέες βιομηχανικές χώρες* («Newly Industrialized Countries» - NICs), οι οποίες όμως κατέχουν το συγκριτικά ψηλότερο κόστος εργασίας ανάμεσα στις χώρες του Τρίτου Κόσμου, και β) σε ό,τι αφορά τις υπηρεσίες, στις χώρες που προσφέρουν νηολόγια ευκαιρίας («ανοικτά νηολόγια»), ή διατηρούν ναυτιλιακά τραπεζιτικά κέντρα (offshore banking centres). Όπως αναφέρεται σε μια πρόσφατη μελέτη του ΟΟΣΑ , «κατά την περίοδο 1980-86 18 αναπτυσσόμενες χώρες έγιναν αποδέκτες του 86% των άμεσων επενδύσεων (που κατευθύνθηκαν στον Τρίτο Κόσμο, Γ.Μ/Η.Ι). Οι χώρες αυτές ήταν, στην Αφρική, η Αίγυπτος, η Νιγηρία, το Ομάν και η Τυνησία. Στη Λατινική Αμερική και την Καραϊβική, η Αργεντινή, η Βραζιλία, η Χιλή, η Κολομβία, το Μεξικό, η Τρίνιναντ και το Τομπάγκο, η Βενεζουέλα. Τέλος στην Ασία, η

Κίνα, το Χόνγκ Κονγκ, η Ινδονησία, η Μαλαισία, η Σιγκαπούρη, η Ταϊβάν και η Ταϊλάνδη (...) Οι άμεσες επενδύσεις στις υπηρεσίες των αναπτυσσόμενων χωρών προσανατολίζονται σε εκείνες τις χώρες που κατέχουν ναυτιλιακά τραπεζιτικά κέντρα ή προσφέρουν σημαίες ευκαιρίας. Οι χώρες αυτές δέχθηκαν το 70% των επενδύσεων που έγιναν στο διάστημα 1977-1985 από τις ΗΠΑ και την Ιαπωνία με προορισμό τις υπηρεσίες των αναπτυσσόμενων χωρών» (OECD 1989, σελ. 39-40).

Από τα στοιχεία που παρατέθηκαν πιο πάνω γίνεται φανερό ότι δεν είναι το κόστος εργασίας, αλλά η συνολική διαδικασία καπιταλιστικής ανάπτυξης (κεφαλαιακής συσσώρευσης) που εγγυάται την αποδοτικότητα της επένδυσης και λειτουργεί ως κίνητρο για τις άμεσες επενδύσεις από το εξωτερικό. Αυτή μάλιστα η καπιταλιστική ανάπτυξη, σε όποιες χώρες του Τρίτου Κόσμου και σε όποιο βαθμό και αν συντελέσθηκε, δεν υπήρξε μια «επιλογή των κέντρων του παγκόσμιου καπιταλισμού», αλλά το αποτέλεσμα της ιστορικής διαδικασίας της πάλης των τάξεων σε κάθε μια από αυτές τις χώρες: Πρόκειται για την κάθε φορά συγκεκριμένη ιστορική διαδικασία διάλυσης των προκαπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής και εξουσίας, η οποία (κατ' αναλογία με ό,τι συνέβη στα τέλη του 19ου και στο πρώτο μισό του 20ου αιώνα στις περισσότερες «αγροτικές» ευρωπαϊκές χώρες της εποχής εκείνης) οδηγεί στο ριζικό μετασχηματισμό των παραγωγικών και κοινωνικών δομών των ενλόγω χωρών και τείνει να μεταβάλλει τον τρόπο ένταξής τους στο διεθνή οικονομικό «χώρο» (Senghaas 1982, Menzel 1986, Menzel 1988, Μηλιός 1988 σελ. 137-160, Milios 1989).

Βέβαια, το κύριο χαρακτηριστικό της διεθνοποίησης του κεφαλαίου κατά τη δεκαετία του 1980 δεν είναι οι άμεσες επενδύσεις στις NICs, ή σε όποιες άλλες από τις χώρες του Τρίτου Κόσμου, αλλά, όπως θα δούμε στα επόμενα, η ανάδειξη των ΗΠΑ σε βασική κεφαλαιοεισαγωγική χώρα. Το γεγονός ότι οι ΗΠΑ είναι η χώρα με το ψηλότερο, ίσως, κόστος εργασίας στον κόσμο δείχνει για άλλη μια φορά το σαθρό υπόβαθρο της επιχειρηματολογίας των αντιλήψεων περί του «νέου διεθνούς καταμερισμού εργασίας» κ.λπ.

Από όλα τα παραπάνω γίνεται, λοιπόν, προφανές ότι ούτε η παραδοσιακή θεωρία περί «περίσσειας κεφαλαίου», ούτε, πολύ

περισσότερο, οι θεωρήσεις με βάση το «κόστος εργασίας» μπορούν να προσεγγίσουν με επαρκή τρόπο το ζήτημα των άμεσων επενδύσεων και της διεθνοποίησης του κεφαλαίου.

3.2.2 Ερμηνείες με βάση τις διεθνείς διαφορές του ποσοστού κέρδους

Είδαμε στην προηγούμενη παράγραφο ότι οι διεθνείς διαφορές στο ποσοστό κέρδους θεωρούνται από πολλούς συγγραφείς, και ιδιαίτερα από τους κλασικούς μαρξιστές θεωρητικούς του ιμπεριαλισμού, ως αιτία των εξαγωγών κεφαλαίου από τη μια χώρα στην άλλη. Εντούτοις, η θέση αυτή εντάσσεται και υποτάσσεται σε κάποιες άλλες θέσεις, που αποτελούν και την κύρια ερμηνευτική πρόταση των θεωριών που αναφερόμαστε, σε ό,τι αφορά το φαινόμενο των άμεσων επενδύσεων: την «περίσσεια κεφαλαίου» στις κεφαλαιοεξαγωγικές χώρες, τα χαμηλά κόστη εργασίας στις χώρες που εισάγουν κεφάλαια κ.λπ. Από τον «κανόνα» αυτόν υπάρχουν όμως και οι εξαιρέσεις, και με ορισμένες από αυτές θα ασχοληθούμε σε τούτη την παράγραφο. Πρόκειται για αναλύσεις που θεωρούν τις διεθνείς διαφορές στο ποσοστό κέρδους ως τη βασική αιτία από την οποία απορρέουν οι άμεσες επενδύσεις, χωρίς παράλληλα να αντιλαμβάνονται αυτές τις διεθνείς διαφορές ανάμεσα στα (εθνικά) ποσοστά κέρδους ως δευτερογενείς όψεις άλλων αιτίων, όπως της «περίσσειας κεφαλαίου», του χαμηλού κόστους εργασίας, της «εξάρτησης» των χωρών του Τρίτου Κόσμου από τις μητροπόλεις του καπιταλισμού, κ.λπ.

Για τις ανάγκες αυτού του βιβλίου θεωρούμε σκόπιμο να αναφερθούμε σε τρεις από αυτές τις προσεγγίσεις, που ερμηνεύουν τις διεθνείς κεφαλαιακές κινήσεις με βάση τις διεθνείς διαφορές του ποσοστού κέρδους, οι οποίες αν και γράφτηκαν σε πολύ διαφορετικές εποχές και συγκυρίες, διατηρούν κατά τη γνώμη μας ένα σημαντικό θεωρητικό ενδιαφέρον μέχρι και σήμερα: Πρόκειται, α) για την ανάλυση του Bucharin που περιέχεται στην πολεμική μπροσούρα του ενάντια στη R. Luxemburg σχετικά με τη θεωρία του ιμπεριαλισμού και η οποία δημοσιεύθηκε για πρώτη φορά το 1925, β) για την ανάλυση του Sweezy που δημοσιεύθηκε για πρώτη φορά το 1945 στο πλαίσιο της

πραγματείας του για τη «θεωρία της καπιταλιστικής ανάπτυξης», και τέλος, γ) για τη «θεωρία των άμεσων επενδύσεων» του Charles P. Kindleberger, που κυκλοφόρησε για πρώτη φορά το 1969.

Ο Bucharin, ασκώντας κριτική στην «υποκαταναλωτική» θεωρία της Luxemburg σχετικά με την κρίση και την κατάρρευση του καπιταλισμού, οδηγείται στο να απορρίψει και τη θεωρία της «περίσσειας κεφαλαίου», την οποία λίγα χρόνια πριν, το 1915, είχε και ο ίδιος υιοθετήσει από τον Rudolf Hilferding (βλ. αναλυτικότερα Μηλιός 1988, σελ. 48-53). Στη συνέχεια ο Bucharin ξεκινάει από τις παρατηρήσεις του Marx (στον 3ο τόμο του *Κεφαλαίου*, βλ. & κεφ. 1.2) σχετικά με τα *πρόσθετα κέρδη* που προκύπτουν από το διεθνές εμπόριο, για τις χώρες που κατέχουν μια συγκριτικά ψηλότερη παραγωγικότητα της εργασίας από ό,τι οι διεθνείς ανταγωνιστές τους, για να διατυπώσει τελικά μια θέση σχετικά με τη *διεθνή επέκταση* του κεφαλαίου: Η κίνηση του κεφαλαίου στην παγκόσμια αγορά καθορίζεται από την αναζήτηση ενός πρόσθετου (σε σύγκριση με την εσωτερική αγορά) κέρδους. Το κεφάλαιο μιας χώρας κινείται έξω από τα σύνορα αυτής της χώρας προς κάθε κατεύθυνση, που σε ευκαιριακή ή μόνιμη βάση του εξασφαλίζει ένα πρόσθετο κέρδος. Μέσα γι' αυτή τη διεθνή επέκταση του κεφαλαίου μπορεί να είναι από τη μια η άσκηση πολιτικής και στρατιωτικής βίας (πόλεμοι, προσάρτηση αποικιών κ.λπ.) και από την άλλη η κατάκτηση των ξένων αγορών με εξαγωγές εμπορευμάτων και εξαγωγές κεφαλαίου.

Ο Bucharin συνοψίζει ως εξής την επιχειρηματολογία του: «1. Εάν πρόκειται για μια ευκαιριακή ανταλλαγή, τότε αποκομίζει το εμπορικό κεφάλαιο με όλους τους τρόπους, συμπεριλαμβανομένης της απάτης, της βίας και της ληστείας, ένα πρόσθετο κέρδος. 2. Εάν η εξωτερική ανταλλαγή γίνει ένα μόνιμο φαινόμενο, τότε αποκομίζει αναπόφευκτα η χώρα με την ανώτερη δομή ένα πρόσθετο κέρδος. 3. Εάν εξάγεται κεφάλαιο τότε αυτό συμβαίνει για την απόκτηση ενός πρόσθετου κέρδους» (Bucharin 1970, σελ. 81).

Η επιχειρηματολογία αυτή του Bucharin, όπως και των άλλων συγγραφέων που ερμηνεύουν τις άμεσες επενδύσεις με βάση τις διεθνείς διαφορές του ποσοστού κέρδους, είναι κατά τη

γνώμη μας κατ' αρχήν ορθή: Πράγματι, το ποσοστό κέρδους και η «κίνηση του κέρδους» αποτελεί τον καθοριστικό «δείκτη» (την κοινωνική σχέση) με βάση τον οποίο μπορεί να ερμηνευθεί η κίνηση του κεφαλαίου. Επιπλέον, η εμπειρική εικόνα των διεθνών κινήσεων κεφαλαίου επιβεβαιώνουν αυτή τη θέση: Οι κινήσεις κεφαλαίων μετά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο ακολουθούν (σε ό,τι αφορά τον κύριο όγκο τους) μια γεωγραφικά και οικονομικά καθορισμένη τροχιά: Από τις βιομηχανικές χώρες με συγκριτικά ψηλότερη παραγωγικότητα της εργασίας (άρα, κατά κανόνα, συγκριτικά ψηλότερη οργανική και τεχνική σύνθεση του κεφαλαίου και συνακόλουθα συγκριτικά χαμηλότερο ποσοστό κέρδους) προς τις βιομηχανικές χώρες με συγκριτικά χαμηλότερη (αν και συγκρίσιμη με αυτήν των άλλων βιομηχανικών χωρών) παραγωγικότητα της εργασίας (άρα, κατά κανόνα συγκριτικά χαμηλότερη οργανική και τεχνική σύνθεση του κεφαλαίου και συνακόλουθα συγκριτικά ψηλότερο ποσοστό κέρδους). Ακόμα, (μέσω του επαναπατρισμού των κερδών, τόκων κ.λπ.) από τις χώρες του Τρίτου Κόσμου (που η περιορισμένη ανάπτυξη των κεφαλαιακών σχέσεων και η χαμηλή παραγωγικότητα της εργασίας αντανακλώνται σε ένα χαμηλό, σε διεθνή σύγκριση, ποσοστό κέρδους) προς τις βιομηχανικές χώρες. Στα ζητήματα όμως αυτά θα αναφερθούμε σε επόμενο εδάφιο αυτού του κεφαλαίου.

Εκείνο που έχει περισσότερη σημασία στο σημείο αυτό είναι να σημειώσουμε ότι μια επιχειρηματολογία που περιορίζεται στη διαπίστωση ότι οι εξαγωγές κεφαλαίων πηγάζουν από τις διεθνείς διαφορές του ποσοστού κέρδους και στοχεύουν στην απόκτηση ενός πρόσθετου (σε σύγκριση με την εσωτερική αγορά) κέρδους, αν και κατ' αρχήν ορθή, είναι εντούτοις ελλειπής. Ο Bucharin το δείχνει αυτό με τον καλύτερο τρόπο, όταν υποστηρίζει ότι και οι άλλες μορφές των διεθνών οικονομικών συναλλαγών και ιδιαίτερα οι εξαγωγές εμπορευμάτων στοχεύουν στην απόσπαση ενός πρόσθετου κέρδους.

Το ερώτημα που ευθέως προκύπτει από τη θέση αυτή είναι το ακόλουθο: Ποια σχέση υφίσταται ανάμεσα στη διαδικασία απόσπασης ενός πρόσθετου κέρδους μέσω του εξωτερικού εμπορίου (σε βάρος μιας χώρας με χαμηλότερη παραγωγικότητα της εργασίας) και στις εξαγωγές κεφαλαίου (προς αυτή τη χώρα);

Ή για να το διατυπώσουμε διαφορετικά: Γιατί δεν επαρκεί στα κεφάλαια της παγκόσμιας αγοράς, που κατέχουν μια συγκριτικά ψηλότερη παραγωγικότητα της εργασίας, η κυριαρχική θέση τους στο διεθνές εμπόριο (απόσπαση πρόσθετων κερδών, δυνατότητα μείωσης των τιμών και πιθανός εκτοπισμός από την παγκόσμια αγορά των ανταγωνιστών τους) και καταφεύγουν και στην πρακτική της εξαγωγής κεφαλαίου;

Η απάντηση στο ερώτημα αυτό δεν δόθηκε από κανένα από τους συγγραφείς που αναφέρουμε εδώ. Εμπεριέχεται όμως στην ανάλυση που παρουσιάσαμε στο εδάφιο 1.2.2 του πρώτου κεφαλαίου του βιβλίου σχετικά με την *τροποποίηση του νόμου της αξίας στην παγκόσμια αγορά: Τα κεφάλαια που υπερέχουν στην παραγωγικότητα της εργασίας στην παγκόσμια αγορά στρέφονται προς τις άμεσες επενδύσεις στις χώρες όπου σε μια πρώτη φάση απλώς εξήγαγαν τα εμπορεύματά τους, ακριβώς για να προστατεύσουν και να διαιωνίσουν τα πρόσθετα κέρδη τους*. Κι αυτό γιατί μέσα από τους συναλλαγματικούς μηχανισμούς που τροποποιούν τη λειτουργία του νόμου της αξίας στην παγκόσμια αγορά, τα πρόσθετα κέρδη που αρχικά δημιουργούνται από το διεθνές εμπόριο δεν μπορούν να διατηρηθούν σε μακροπρόθεσμη βάση. Αυτά τα πρόσθετα κέρδη των χωρών με τη διεθνώς ψηλότερη παραγωγικότητα σύντομα εξανεμίζονται, αντίθετα, μέσα από τις αναπροσαρμογές των συναλλαγματικών ισοτιμιών, που δημιουργούν τα εμπορικά ελλείμματα και, αντίστοιχα, πλεονάσματα των ανταγωνιζόμενων χωρών.

Την αιτιακή αυτή διαπλοκή ανάμεσα στις εξαγωγές εμπορευμάτων και τις εξαγωγές κεφαλαίων δεν αντιλήφθηκαν ούτε οι άλλοι δύο συγγραφείς στους οποίους θα αναφερθούμε εδώ. Εντούτοις, αξίζει να παρουσιάσουμε κάποιες ενδιαφέρουσες επισημάνσεις τους, πέρα, φυσικά, από την κοινή τους θέση ότι οι εξαγωγές κεφαλαίου εκκινούν πάντα από μια χώρα με συγκριτικά χαμηλότερο ποσοστό κέρδους και έχουν ως προορισμό χώρες με συγκριτικά ψηλότερο ποσοστό κέρδους.

Ο Sweezy (χωρίς χρονολογία έκδ., σελ. 318-319) υποστηρίζει, λοιπόν, ότι οι διεθνείς κινήσεις κεφαλαίου από τις περιοχές συγκριτικά ψηλού στις περιοχές συγκριτικά χαμηλού ποσοστού κέρδους τείνουν να οδηγήσουν σε μια εξίσωση του ποσοστού

κέρδους στην παγκόσμια αγορά. Η θέση αυτή δεν ισχύει, βέβαια, για την «παγκόσμια οικονομία», όπως ισχυρίζεται ο Sweezy, αλλά μόνο για το χώρο των βιομηχανικών καπιταλιστικών χωρών. Κι αυτό γιατί, όπως ήδη είπαμε, οι κινήσεις κεφαλαίου λαμβάνουν χώρα κυρίως στη γεωγραφική και κοινωνικοοικονομική «ζώνη» της «παγκόσμιας καπιταλιστικής οικονομίας» που οριοθετείται από τις χώρες του βιομηχανικού καπιταλισμού.

Εκείνο, όμως, που έχει μεγαλύτερη σημασία στην επιχειρηματολογία του Sweezy είναι το γεγονός ότι, έστω και έμμεσα, δείχνει ότι το κεφάλαιο που εισάγεται από το εξωτερικό και επενδύεται σε μια χώρα, ενσωματώνεται πλέον στη συνολική παραγωγική διαδικασία που εξελίσσεται στο εσωτερικό αυτής της χώρας, καθίσταται τμήμα του συνολικού-κοινωνικού κεφαλαίου αυτής της χώρας (και επηρεάζει έτσι την εξέλιξη του ποσοστού κέρδους), κι αυτό ανεξάρτητα από τις νομικές μορφές ιδιοκτησίας που το συνοδεύουν. Η θέση αυτή είχε διατυπωθεί από τον ίδιο τον Marx[1], αλλά είχε συσκοτιστεί από τη φιλολογία περί αποικιακών υπερκερδών και «εξάρτησης», με βάση την οποία ερμηνευόταν από τους θεωρητικούς του σοβιετικού μαρξισμού, ήδη από την περίοδο του Μεσοπολέμου, η διεθνοποίηση του κεφαλαίου.

Η περίπτωση του Kindleberger (1969) παρουσιάζει ιδιαίτερο

1. Ο Marx έγραφε σον 2ο τόμο του *Κεφαλαίου*: «Κάθε κεφάλαιο, όσο καιρό λειτουργεί σαν παραγωγικό κεφάλαιο, είναι παγιωμένο στο προτσές παραγωγής, επομένως στο προτσές παραγωγής είναι παγιωμένα και όλα τα στοιχεία του παραγωγικού κεφαλαίου, όποια κι αν είναι η παραγωγική τους μορφή, η λειτουργία τους και ο τρόπος κυκλοφορίας της αξίας τους. (...) Το γεγονός ωστόσο ότι υπάρχουν μέσα εργασίας που είναι δεμένα τοπικά, ριζωμένα στη γη, αναθέτει σ' αυτό το μέρος του παγίου κεφαλαίου έναν ειδικό ρόλο στην οικονομία των εθνών. Δεν μπορούν να σταλούν στο εξωτερικό, δεν μπορούν να κυκλοφορήσουν σαν εμπόρευμα στην παγκόσμια αγορά. Μπορεί ν' αλλάξουν χέρια οι τίτλοι ιδιοκτησίας πάνω σ' αυτό το πάγιο κεφάλαιο, μπορεί το πάγιο κεφάλαιο να αγοράζεται και να πουλιέται και έτσι να κυκλοφορεί ιδεατά. Αυτοί οι τίτλοι ιδιοκτησίας μπορούν μάλιστα να κυκλοφορούν και σε ξένες αγορές λ.χ. με τη μορφή μετοχών. *Όμως, η αλλαγή των προσώπων, που είναι ιδιοκτήτες αυτού του είδους του παγίου κεφαλαίου, δεν αλλάζει τη σχέση του στάσιμου, του υλικά δεμένου πλούτου μιας χώρας προς το κινητό μέρος του*». (*Το Κεφάλαιο*, τ. 2ος, σελ. 158-159, οι υπογρ. δικές μας, Γ.Μ./Η.Ι.).

ενδιαφέρον γιατί αναδεικνύει με καθαρότητα το στοιχείο του *πρόσθετου κέρδους*, που αποτελεί και την κινητήρια δύναμη των άμεσων επενδύσεων. Συγκεκριμένα, ο συγγραφέας εμμένει στο γεγονός ότι, από τη μια, το ποσοστό κέρδους στη χώρα υποδοχής της άμεσης επένδυσης πρέπει να είναι ψηλότερο από ό,τι στη χώρα από την οποία εξάγεται το κεφάλαιο, αλλά και ότι, παράλληλα, από την άλλη, το ποσοστό κέρδους της επιχείρησης που δημιουργείται στη χώρα υποδοχής πρέπει να είναι επίσης ψηλότερο από το μέσο όρο των εγχώριων επιχειρήσεων (λόγω υπεροχής στην τεχνολογία, τις μεθόδους του marketing και του management, κ.λπ.). Γράφει ο Kindleberger (1969, σελ. 11): «Η επιχείρηση που πραγματοποιεί την επένδυση μπορεί να αποκομίσει ένα ψηλότερο ποσοστό κέρδους στο εξωτερικό από ό,τι στο εσωτερικό - πράγμα που πρέπει να ισχύει για να αναλάβει τους κινδύνους και να ξεπεράσει τα κόστη της λειτουργίας σε ένα διαφορετικό πολιτικό και νομικό περιβάλλον, σε απόσταση από το κέντρο λήψης των αποφάσεων. Δεν είναι αρκετό για το κέρδος να είναι ψηλότερο στο εξωτερικό από ό,τι στο εσωτερικό (...) Επιπλέον (...) η επιχείρηση που πραγματοποιεί την επένδυση πρέπει να είναι σε θέση να αποκομίζει ένα ψηλότερο κέρδος στην αγορά όπου επενδύει, από ό,τι αποκομίζουν οι εγχώριες επιχειρήσεις (...). Για να αναλάβει μια επιχείρηση άμεσες επενδύσεις σε μια ξένη χώρα πρέπει να πλεονεκτεί έναντι των υπαρχουσών, ή δυνάμενων να υπάρξουν, επιχειρήσεων σ' αυτή τη χώρα. Εάν όχι, οι επιχειρήσεις αυτές θα εκτοπίσουν τον εισβολέα, γιατί λειτουργούν φθηνότερα σε άλλα ζητήματα, επειδή βρίσκονται πλησιέστερα στον τόπο λήψης των αποφάσεων και οι επικοινωνίες τους δεν διαταράσσονται από τις μακρινές αποστάσεις».

Τόσο για την προσέγγιση του Sweezy, όσο και για την προσέγγιση του Kindleberger μπορούμε να επαναλάβουμε την κριτική που διατυπώσαμε στην ανάλυση του Bucharin: Ότι ενώ σωστά εντοπίζουν τις διεθνείς διαφορές του ποσοστού κέρδους ως προϋπόθεση των εξαγωγών κεφαλαίου, δεν αντιλαμβάνονται την ειδοποιό διαφορά του κεφαλαιακού ανταγωνισμού στην παγκόσμια αγορά, δηλαδή την εξάλειψη των πρόσθετων κερδών που καταρχήν τείνει να διαμορφώσει το διεθνές εμπόριο (για τα κεφάλαια που «παράγουν» με τη συγκριτικά ψηλό-

τερη παραγωγικότητα της εργασίας). Είναι η εξάλειψη αυτών ακριβώς των πρόσθετων κερδών (με άλλα λόγια η αδυναμία των περισσότερο «παραγωγικών» κεφαλαίων να εκτοπίσουν από την παγκόσμια αγορά - κατ' αναλογία με ό,τι συμβαίνει στην εσωτερική αγορά - τα λιγότερο «παραγωγικά» κεφάλαια), που ωθεί τα περισσότερο «παραγωγικά» κεφάλαια να αναζητήσουν τα πρόσθετα κέρδη στις άμεσες επενδύσεις.

Δεν είναι, λοιπόν, απλώς οι διεθνείς διαφορές του ποσοστού κέρδους, αλλά και οι οικονομικοί νόμοι του διεθνούς ανταγωνισμού των εμπορευματικών κεφαλαίων, που καθιστούν δυνατή και «αναγκαία» την εξαγωγή κεφαλαίου με τη μορφή των άμεσων επενδύσεων. Στα ζητήματα όμως αυτά θα αναφερθούμε με περισσότερο συστηματικό τρόπο στην παράγραφο 3.2.4 αυτού του κεφαλαίου.

3.2.3 Ερμηνείες με βάση τη δομή της αγοράς και το χαρακτήρα του διεθνούς εμπορευματικού ανταγωνισμού

Μια άλλη κατηγορία προσεγγίσεων στο ζήτημα των άμεσων επενδύσεων υιοθετεί πράγματι τη θέση ότι οι εξαγωγές κεφαλαίων συνδέονται άμεσα με τις εξαγωγές εμπορευμάτων, καθώς θεωρεί ότι η κύρια λειτουργία των άμεσων επενδύσεων είναι η κατοχύρωση και επέκταση των ήδη υφιστάμενων αγορών διάθεσης των εμπορευμάτων της κεφαλαιοεξαγωγικής χώρας στο εξωτερικό. Με άλλα λόγια, τόσο οι εξαγωγές εμπορευμάτων, όσο και οι άμεσες επενδύσεις θεωρούνται εναλλακτικές πρακτικές για την «κατάκτηση» των αγορών του εξωτερικού. Η ερμηνεία έτσι των άμεσων επενδύσεων θα πρέπει να αναζητηθεί, σύμφωνα με τις προσεγγίσεις αυτές, στη δομή του εξωτερικού εμπορίου και κυρίως των εξαγωγών (εμπορευμάτων) των χωρών που πραγματοποιούν άμεσες επενδύσεις στο εξωτερικό.

Η αφετηριακή αυτή θέση δεν θεμελιώνεται, όμως, και πάλι με βάση μια συνεκτική θεωρία που να αναλύει τις δομικές αιτιότητες και τάσεις που διέπουν το διεθνές εμπόριο και τις άμεσες επενδύσεις (τους «νόμους κίνησης» του κεφαλαίου στη διεθνή αγορά). Τις περισσότερες φορές η επιχειρηματολογία περιορίζεται στην απαρίθμηση λογικοφανών «παραγόντων» και αιτίων που καθιστούν αναγκαία, ή έστω περισσότερο συμφέ-

ρουσα, την υποκατάσταση των εξαγωγών εμπορευμάτων από εξαγωγές κεφαλαίων. Ως τέτοιοι «παράγοντες» μνημονεύονται συνήθως οι ακόλουθοι (βλ. π.χ. Γιαννίτσης 1985, σελ. 294-300):

α) Το ξεπέρασμα (μέσω των άμεσων επενδύσεων) των «εμποδίων» που τίθενται για τις εξαγωγές εμπορευμάτων από τα δασμολογικά και μη δασμολογικά μέτρα προστασίας που υιοθετούν οι κυβερνήσεις των ξένων χωρών, καθώς και το ξεπέρασμα των κοστών μεταφοράς.

Η σημασία του παράγοντα αυτού θα πρέπει να θεωρηθεί, βέβαια, σχετικά περιορισμένη, αν λάβουμε υπόψη το εμπειρικό δεδομένο ότι οι άμεσες επενδύσεις αναπτύσσονται κυρίως σε μια ιστορική περίοδο φιλελευθεροποίησης του διεθνούς εμπορίου, και ευνοούνται μάλλον παρά εξασθενούν από διαδικασίες διεθνούς ολοκλήρωσης όπως αυτή της Ε.Ο.Κ. Όπως θα δούμε στη συνέχεια, ο παράγοντας αυτός αποδεικνύεται σημαντικός μόνο στην περίπτωση ορισμένων από τις νεο-εκβιομηχανιζόμενες χώρες του Τρίτου Κόσμου.

β) Τα νομοθετικά, θεσμικά και οικονομικά μέτρα προσέλκυσης των ξένων επενδύσεων που υιοθετούν διάφορες χώρες.

Και ο παράγοντας, όμως, αυτός θα πρέπει να θεωρηθεί ότι έχει μικρή σημασία, όπως προκύπτει από το εμπειρικό και πάλι δεδομένο ότι τα κρατικά μέτρα προσέλκυσης του ξένου κεφαλαίου δεν επαρκούν για να ερμηνεύσουν τις τάσεις εξέλιξης των άμεσων επενδύσεων. Πιο συγκεκριμένα, στην περίπτωση των χωρών του Τρίτου Κόσμου, τα κρατικά μέτρα προσέλκυσης ξένου κεφαλαίου δεν μπόρεσαν να αντιστρέψουν την ιστορική τάση μείωσης του ειδικού βάρους των χωρών αυτών στις διεθνείς κεφαλαιακές κινήσεις της μεταπολεμικής περιόδου (βλ. όσα αναπτύξαμε στα προηγούμενα).

γ) Η ανάγκη προσαρμογής στις ιδιαιτερότητες της (κάθε συγκεκριμένης) εσωτερικής αγοράς και η ανάγκη διαφοροποίησης των προϊόντων ανάλογα με αυτές τις ιδιαιτερότητες, τα «καταναλωτικά πρότυπα», τις μεταβολές των συνθηκών κ.λπ., προκρίνει τη μεταφορά των παραγωγικών δραστηριοτήτων στο εσωτερικό των αγορών διάθεσης των προϊόντων. Στην περίπτωση μάλιστα εμπορευμάτων με ψηλές απαιτήσεις συντήρησης, service, επισκευών κ.λπ., η ύπαρξη των εγκαταστάσεων παραγωγής στο εσωτερικό της χώρας όπου διατίθενται αυτά τα ε-

μπορεύματα προσφέρει σημαντικά πλεονεκτήματα. Οι χώρες που πραγματοποιούν σημαντικές εξαγωγές στο εξωτερικό ωθούνται έτσι να τις υποκαταστήσουν με άμεσες επενδύσεις.

Και στην περίπτωση όμως αυτή, η αναλυτική και ερμηνευτική δυνατότητα μιας επιχειρηματολογίας σχετικά με τα εν γένει πλεονεκτήματα που προσφέρουν οι άμεσες επενδύσεις για την «κατάκτηση» μιας ξένης αγοράς - σε σύγκριση πάντα με τις εξαγωγές εμπορευμάτων - καθίσταται σχετική και περιορισμένη, από το γεγονός ότι δεν λαμβάνονται υπόψη οι διαφορετικές συνθήκες και σχέσεις παραγωγής στις διαφορετικές χώρες. Αν για παράδειγμα η παραγωγικότητα της εργασίας στη χώρα που εξάγει εμπορεύματα είναι σημαντικά ψηλότερη από ό,τι στη χώρα που εισάγει, τότε οι μειώσεις κόστους που είναι δυνατόν να προκύψουν από την ύπαρξη της παραγωγής δίπλα στην αγορά, από το εγχώριο marketing κ.λπ. (όπως άλλωστε και από το μειωμένο κόστος εργασίας, την ύπαρξη εγχώριων πρώτων υλών κ.ά.) δεν επαρκούν για να καταστήσουν (για τον κεφαλαιούχο που «παράγει» τα εμπορεύματα αυτά) την άμεση επένδυση στη χώρα με τη χαμηλότερη παραγωγικότητα της εργασίας περισσότερο συμφέρουσα από τις εξαγωγές στη χώρα αυτή, εμπορευμάτων που παράγονται στη χώρα με την ψηλή παραγωγικότητα της εργασίας (και είναι ως εκ τούτου όχι μόνο ψηλής ποιότητας αλλά και συγκριτικά χαμηλής τιμής). Αλλά και στην περίπτωση χωρών με συγκρίσιμα επίπεδα παραγωγικότητας της εργασίας, τα θεωρούμενα ως εν γένει πλεονεκτήματα της εξαγωγής κεφαλαίων έναντι της εξαγωγής εμπορευμάτων δεν μπορούν παρά να θεωρηθούν ότι έχουν σχετική και πάλι σημασία, εφόσον είναι μόνο ορισμένες χώρες και ορισμένοι κλάδοι παραγωγής που είναι σε θέση να κάνουν, σε κάθε ιστορική συγκυρία, χρήση αυτών των πλεονεκτημάτων.

Αυτό που πρέπει, επομένως, να διερευνηθεί είναι τα δομικά χαρακτηριστικά του κεφαλαιακού ανταγωνισμού στην παγκόσμια αγορά, από τα οποία προκύπτει η «διαλεκτική» ανάμεσα στις εξαγωγές εμπορευμάτων και στις εξαγωγές κεφαλαίων.

Μια κατηγορία προσεγγίσεων θέτει πράγματι το ζήτημα του χαρακτήρα του διεθνούς κεφαλαιακού ανταγωνισμού, ξεκινώντας όμως όχι από μια θεωρία του διεθνούς εμπορίου (όλ. π.χ. το εδάφιο 1.2 του πρώτου κεφαλαίου), αλλά περισσότερο από

τους μεμονωμένους επιχειρηματίες, από το «ατομικό κεφάλαιο» και τα μέσα, τους όρους και τις προϋποθέσεις που αυτό το ατομικό κεφάλαιο πρέπει να διαθέτει (ή έστω που πρέπει να ισχύουν) για να μπορέσει να επεκταθεί στην παγκόσμια αγορά με όπλο τις άμεσες επενδύσεις. Για την παραπέρα ανάπτυξη της επιχειρηματολογίας μας είναι χρήσιμο να αναφερθούμε σε δύο από τις προσεγγίσεις αυτές, και συγκεκριμένα τη θεωρία του *κύκλου του προϊόντος* (Product-Cycle Model) του Raymond Vernon, και τη θεωρία των *άμεσων επενδύσεων* του John H. Dunning.

Η βασική επιδίωξη του Vernon (1966 και 1971) ήταν να ερμηνεύσει το κύμα των αμερικανικών άμεσων επενδύσεων στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης μετά τον Πόλεμο και ιδίως κατά τη δεκαετία του 1960. Ξεκινώντας έτσι από την υπόθεση (διαπίστωση) ότι οι ΗΠΑ κατέχουν το προβάδισμα στην τεχνολογία και στις καινοτομίες και επομένως τη δυνατότητα να παράγουν εμπορεύματα που υποκαθιστούν την ανθρώπινη εργασία (λόγω ακριβώς των σε διεθνή σύγκριση ψηλών κοστών εργασίας και αντίστοιχα χαμηλών «κοστών κεφαλαίου» των ΗΠΑ), κατάληξε στο συμπέρασμα ότι οι ΗΠΑ κυριαρχούν αρχικά στη διεθνή αγορά με βάση τις εξαγωγές των εμπορευμάτων. Αυτή η αρχική φάση θεωρείται ότι αντιστοιχεί στην πρώτη φάση της ζωής του (κάθε) εμπορεύματος. Στη δεύτερη φάση της ζωής του εμπορεύματος, οι ΗΠΑ έχουν, από τη μια, επιτύχει τη μαζική παραγωγή του, ενώ παράλληλα, από την άλλη, η αυξημένη ζήτηση για το εμπόρευμα αυτό στις άλλες βιομηχανικές χώρες έχει ήδη δημιουργήσει τον κίνδυνο να αναλάβουν εκεί την παραγωγή του ντόπιοι επιχειρηματίες, εκμεταλλευόμενοι μάλιστα τα χαμηλότερα κόστη παραγωγής στις χώρες αυτές (Vernon 1966, σελ. 309-314). Στο στάδιο αυτό η άμεση επένδυση του (αμερικανού) εξαγωγέα στη χώρα όπου βρίσκεται η αγορά διάθεσης του προϊόντος του αποτελεί το μόνο μέσο για να διατηρήσει τον έλεγχο της αγοράς αυτής, για να αποφύγει τον κίνδυνο να εκτοπιστεί από τους εγχώριους επιχειρηματίες. Στην τρίτη φάση της ζωής του εμπορεύματος, θα έχει πλέον επιτευχθεί η μαζική παραγωγή του στις εκτός ΗΠΑ βιομηχανικές χώρες, τόσο από τις θυγατρικές των αμερικάνικων εταιριών, όσο ίσως και από εγχώριους επιχειρηματίες. Επιπλέον, στη φάση αυτή, τα πλεονε-

κτήματα κόστους που διαθέτουν οι επιχειρήσεις αυτές στις ξένες χώρες θα τους επιτρέψουν όχι μόνο να διατηρήσουν τον έλεγχο της εσωτερικής αγοράς, αλλά και να πραγματοποιήσουν εξαγωγές στις ΗΠΑ. Έτσι, όταν ολοκληρωθεί ο κύκλος του προϊόντος, οι ΗΠΑ θα έχουν μεταβληθεί από εξαγωγέας αυτού του προϊόντος σε εισαγωγέα του.

Η θεώρηση αυτή, αν και με μια πρώτη, επιφανειακή ματιά μοιάζει να περιγράφει τις μαζικές εξαγωγές αμερικανικού κεφαλαίου στη Δυτ. Ευρώπη κατά τη δεκαετία του 1960, εντούτοις αποτυγχάνει εμφανώς να ερμηνεύσει την αναστροφή αυτής της διαδικασίας από τα τέλη της δεκαετίας του 1970, και την ανάδειξη της Ιαπωνίας, της Δυτ. Γερμανίας, της Ολλανδίας σε βασικές κεφαλαιοεξαγωγικές χώρες, ακόμα και προς τις ΗΠΑ, καθώς οι άμεσες επενδύσεις κεφαλαίου παίρνουν, στη δεκαετία του 1980, τη μορφή των σταυροειδών επενδύσεων (cross investment). Πραγματικά, στο πλαίσιο της κατά Vernon δεύτερης φάσης του «κύκλου του προϊόντος» (μαζική παραγωγή του στις ανταγωνίστριες χώρες των ΗΠΑ) η διεθνής οικονομία μπήκε στη «φάση» των σταυροειδών επενδύσεων (με τις μαζικές ιαπωνικές και δυτικοευρωπαϊκές - κυρίως δυτικογερμανικές - άμεσες επενδύσεις στις ΗΠΑ), χωρίς να έχει υπάρξει ούτε η προβλεπόμενη «τρίτη φάση» (εκτόπιση από τη διεθνή αγορά, αλλά και από την εσωτερική αγορά των ΗΠΑ, των μητρικών αμερικανικών επιχειρήσεων από τις θυγατρικές τους της Ευρώπης), αλλά ούτε και μια τυπική «αντίστροφη» πρώτη και δεύτερη «φάση», δηλαδή ένας νέος «κύκλος προϊόντων» που τη δυνατότητα παραγωγής και εξαγωγής τους κατέχει αρχικά μόνο η Ιαπωνία ή η Δυτ. Ευρώπη, που στη συνέχεια η παραγωγή τους τείνει να γενικευθεί και στις ΗΠΑ, κ.λπ.

Για να το διατυπώσουμε διαφορετικά, η διαπίστωση ότι οι άμεσες επενδύσεις πραγματοποιούνται σε συνάρτηση με το διεθνή εμπορικό ανταγωνισμό, και πιο συγκεκριμένα σε μια φάση που απειλούνται τα μερίδια και η θέση μιας εξάγουσας χώρας σε μια ξένη αγορά (θέση που επαληθεύεται και από όσα αναπτύξαμε σχετικά την *τροποποίηση του νόμου της αξίας στην παγκόσμια αγορά*, στις παραγράφους 1.2.1 έως 1.2.3 του πρώτου κεφαλαίου), κατά κανένα τρόπο δεν παραπέμπει στη σχηματική αντίληψη του Vernon περί «κύκλου του προϊόντος».

Άλλωστε, αν εξαιρέσει κανείς ορισμένους κλάδους τεχνολογικής αιχμής, ακόμα και στη δεκαετία του 1960, οι αμερικανικές επενδύσεις στη Δυτική Ευρώπη αφορούσαν κλάδους και προϊόντα με μαζική παραγωγική βάση στην Ευρώπη ήδη από τις αρχές του αιώνα: αυτοκινητοβιομηχανία, μηχανοκατασκευές, Χημεία, πλαστικό-ελαστικό, βασική μεταλλουργία, τρόφιμα, χαρτί κ.λπ. (Busch 1974, σελ. 149). Ο «κύκλος» δηλαδή όλων αυτών των προϊόντων δεν αρχίζει από την «πρώτη φάση» του Vernon, αλλά από αυτό που θα ονομαζόταν «δεύτερη φάση», αν το μοντέλο του Vernon είχε κάποια σχέση με την πραγματικότητα. Η θέση αυτή προκύπτει και από την εφαρμογή της μεθόδου Spearman-Rank-Correlation που έκανε ο Busch (1974, σελ. 152-156), για να διαπιστωθεί αν σχετίζονται (συμπίπτουν) οι κλάδοι των ΗΠΑ με ψηλές δαπάνες έρευνας με τους κεφαλαιοεξαγωγικούς κλάδους της χώρας αυτής. Η ανάλυση του Busch έδειξε ότι στην πραγματικότητα είναι ανύπαρκτη η συσχέτιση ανάμεσα στις δυο αυτές κατηγορίες κλάδων.

Τέλος, ήδη στη δεκαετία του 1950, αλλά με πολύ πιο έντονους ρυθμούς στη δεκαετία του 1960, πραγματοποιούνται άμεσες επενδύσεις της Ιαπωνίας, του Καναδά και των δυτικοευρωπαϊκών χωρών (κυρίως της Μ. Βρετανίας, της Ολλανδίας, της Ελβετίας, της Δυτ. Γερμανίας της Γαλλίας και του Βελγίου, βλ. Busch 1974, σελ. 130) στις ΗΠΑ, παρότι, βέβαια, το ισοζύγιο των άμεσων επενδύσεων όλων αυτών των χωρών με τις ΗΠΑ ήταν αρνητικό, δηλαδή εισήγαγαν περισσότερα κεφάλαια από όσα εξήγαγαν. Όμως και μόνο το γεγονός ότι στη φάση της αδιαμφισβήτητης τεχνολογικής και οικονομικής υπεροχής των ΗΠΑ στην παγκόσμια αγορά πραγματοποιούνται στη χώρα αυτή άμεσες επενδύσεις από τους διεθνείς ανταγωνιστές της, αντιβαίνει προφανώς στο μοντέλο του Vernon.

Σε πολύ μεγαλύτερη αντιστοιχία με την εμπειρική πραγματικότητα, από ό,τι το μοντέλο του Vernon βρίσκονται οι εργασίες του John H. Dunning (βλ. Dunning 1981 και 1985). Ο Dunning έθεσε το ζήτημα των όρων του διεθνούς κεφαλαιακού ανταγωνισμού που ωθούν στην υποκατάσταση των εξαγωγών εμπορευμάτων από εξαγωγές κεφαλαίων, παραμένοντας, όμως, και αυτός στο επίπεδο της μεμονωμένης επιχείρησης. Συγκεκριμένα ο Dunning αναζήτησε τα πλεονεκτήματα που πρέπει να κατέχουν

οι εξαγωγικές επιχειρήσεις έναντι των διεθνών ανταγωνιστών τους, για να είναι συμφέρουσα για αυτές η υποκατάσταση των εξαγωγών εμπορευμάτων από εξαγωγές κεφαλαίου και τα κατέταξε σε τρεις βασικές κατηγορίες: ownership specific advantages, δηλαδή πλεονεκτήματα στην παραγωγικότητα της εργασίας (προβάδισμα π.χ. στις καινοτομίες, στο μάρκετινγκ, στο μάνατζμεντ), internationalization advantages, δηλαδή πλεονεκτήματα που κάνουν επικερδέστερη την άμεση επένδυση από την εκχώρηση π.χ. της πατέντας σ' έναν αλλοδαπό ανταγωνιστή και location specific advantages, δηλαδή μειωμένα κόστη (εργασίας, πρώτων υλών κ.λπ.) στη χώρα όπου θα πραγματοποιηθεί η άμεση επένδυση.

Η όλη ανάλυση του Dunning παρουσιάζει ομοιότητες, αν και ξεκινάει από μια διαφορετική αφετηρία, με την ανάλυση του Kindleberger (βλ. παράγραφο 3.2.2): Μέσα από την περιγραφή των διαφορετικών «πλεονεκτημάτων» της επιχείρησης που πραγματοποιεί την άμεση επένδυση ο Dunning υποδηλώνει ότι η χώρα (και η επιχείρηση) που εξάγει κεφάλαια κατέχει μια ψηλότερη παραγωγικότητα της εργασίας από τη μια, και ένα χαμηλότερο ποσοστό κέρδους από την άλλη, σε σχέση με την κεφαλαιοεισαγωγική χώρα. Ακόμα, ότι η ψηλότερη παραγωγικότητα της εργασίας της μητρικής εταιρίας (ownership specific advantages) πρέπει να εξασφαλίσει την υπεροχή (ένα ψηλότερο ποσοστό κέρδους) της θυγατρικής της στη χώρα όπου πραγματοποιείται η άμεση επένδυση, έναντι των ανταγωνιστικών εγχώριων εταιριών σ' αυτή τη χώρα (internationalization advantages). Βέβαια, η ανάλυση του Kindleberger είναι περισσότερο διαυγής, γιατί βασίζεται στην έννοια του ποσοστού κέρδους, ενώ στην ανάλυση του Dunning, έννοιες όπως παραγωγικότητα της εργασίας και ποσοστό κέρδους υπάρχουν μόνο μ̆ έμμεσο τρόπο, διαχεόμενες στην περιγραφή των διαφορετικών κατηγοριών «πλεονεκτημάτων». Σε κάθε περίπτωση πάντως, η κριτική την οποία ασκήσαμε στον Kindleberger, για έλλειψη κατανόησης της διαπλοκής ανάμεσα στο διεθνές εμπόριο και τις άμεσες επενδύσεις, έχει εφαρμογή και για την προσέγγιση του Dunning.

3.2.4 Από την «αμερικάνικη πρόκληση» στις «σταυροειδείς επενδύσεις»: Κωδικοποίηση μιας ερμηνείας των άμεσων επενδύσεων κεφαλαίου

Από την ανάλυση που διατυπώσαμε στις προηγούμενες παραγράφους αυτού του κεφαλαίου συνάγονται ήδη ορισμένα συμπεράσματα σχετικά με τις εξαγωγές κεφαλαίου στη μορφή των άμεσων επενδύσεων, τα οποία με συνοπτικό τρόπο θα συμπυκνώσουμε εδώ. Στη συνέχεια θα ελέγξουμε τη δυνατότητα των θεωρητικών αυτών θέσεων να ερμηνεύσουν τη μεταβαλλόμενη εμπειρική εικόνα της διεθνοποίησης του κεφαλαίου κατά τη μεταπολεμική περίοδο.

* Η σχέση ανάμεσα στο διεθνές εμπόριο και στις άμεσες επενδύσεις κεφαλαίου στο εξωτερικό εδράζεται στο κύριο αποτέλεσμα που προκύπτει από την τροποποίηση του νόμου της αξίας στην παγκόσμια αγορά: Τη μείωση ή και κατάργηση των πρόσθετων κερδών που κατ' αρχήν αποκομίζουν τα κεφάλαια με την ψηλότερη παραγωγικότητα της εργασίας στην παγκόσμια αγορά μέσα από τις διεθνείς εμπορικές ανταλλαγές.

Οι εξαγωγές κεφαλαίου από μια χώρα (ή, ακριβέστερα, έναν εθνικό βιομηχανικό κλάδο) με χαμηλότερο ποσοστό κέρδους σε μια χώρα με ψηλότερο ποσοστό κέρδους έχει ως βασική προϋπόθεσή της αυτή την κατάργηση των πρόσθετων κερδών, που κατ' αρχήν αποκόμιζε, μέσω του διεθνούς εμπορίου, η περισσότερο αναπτυγμένη χώρα (με την ψηλότερη παραγωγικότητα της εργασίας, αλλά και την ψηλότερη οργανική σύνθεση του κεφαλαίου, άρα και το συγκριτικά χαμηλότερο ποσοστό κέρδους). Πρόκειται στην πραγματικότητα για μια επιθετική κίνηση του κεφαλαίου με την ψηλότερη ανάπτυξη, για να ξεπεράσει τα εμπόδια που τίθενται από την κρατική συγκρότηση των ανταγωνιστών του στην παγκόσμια αγορά (συναλλαγματικοί μηχανισμοί, αλλά επίσης δασμολογικά και μη-δασμολογικά προστατευτικά μέτρα) και να οικειοποιηθεί εκ νέου ένα πρόσθετο κέρδος.

* Οι θέσεις αυτές σχετικά με τις εξαγωγές κεφαλαίων, που προκύπτουν από την τροποποίηση του νόμου της αξίας στην παγκόσμια αγορά, αναφέρονται *αποκλειστικά* στο διεθνή οικονομικό χώρο του αναπτυγμένου καπιταλισμού και των λεγόμε-

νων «νέων βιομηχανικών χωρών» («newly industrialized countries»). Πρόκειται για χώρες ανάμεσα στις οποίες αναπτύσσεται σε μια λίγο-πολύ ολοκληρωμένη μορφή ο ανταγωνισμός των (εθνικών) εμπορευματικών κεφαλαίων, ενώ παράλληλα διαμορφώνεται μια πυραμίδα των μέσων εθνικών ποσοστών κέρδους, στην κορυφή της οποίας βρίσκονται κατά κανόνα οι συγκριτικά λιγότερο αναπτυγμένες (βιομηχανικές) καπιταλιστικές χώρες (οι χώρες με τη συγκριτικά χαμηλότερη παραγωγικότητα της εργασίας), λόγω ακριβώς της χαμηλότερης οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου τους.

Οι συνθήκες αυτές δεν εξασφαλίζονται στις σχέσεις των βιομηχανικών καπιταλιστικών χωρών με τις περισσότερες χώρες του Τρίτου Κόσμου: η χαμηλή ή χωρικά περιορισμένη ανάπτυξη της κεφαλαιακής σχέσης στις τελευταίες έχει σαν αποτέλεσμα ένα σε διεθνή σύγκριση πολύ χαμηλό ποσοστό κέρδους (παρά τη χαμηλή οργανική σύνθεση του κεφαλαίου), ενώ παράλληλα το εξωτερικό τους εμπόριο με τις βιομηχανικές χώρες τείνει να πάρει τη μορφή ενός κατά βάση διαφοροποιημένου εμπορίου (π.χ. βιομηχανικά προϊόντα έναντι πρώτων υλών ή αγροτικών προϊόντων). Όπως έδειξε ο Schweers (1980, σελ. 128-210), οι βιομηχανικές άμεσες επενδύσεις στις χώρες αυτές διέπονται από διαφορετικές κινητήριες δυνάμεις: την *εκμετάλλευση των πρώτων υλών, ή την εκμετάλλευση της φθηνής εργασιακής δύναμης σε κλάδους έντασης εργασίας*, ή ακόμα την αντιμετώπιση των *δασμολογικών φραγμών*, δηλαδή το ξεπέρασμα των εμποδίων που τίθενται για τα εμπορεύματα των βιομηχανικών χωρών από τα μέτρα προστατευτισμού της εσωτερικής αγοράς των χωρών του Τρίτου Κόσμου.[1]

1. Όπως έδειξε ο Schweers (1980), σημαντικό ρόλο για τις επενδύσεις *εκμετάλλευσης πρώτων υλών* στον Τρίτο Κόσμο παίζει όχι μόνο η ύπαρξη των φυσικών αποθεμάτων, ή οι ευνοϊκές συνθήκες εξόρυξης από φυσική άποψη, αλλά και οι συνθήκες εξόρυξης από κοινωνική άποψη: Ο συσχετισμός δύναμης ανάμεσα στο κεφάλαιο και την έγγεια ιδιοκτησία, που έχει σαν αποτέλεσμα τη συμπίεση της γαιοπροσόδου. Οι διεθνείς εμπορικές σχέσεις, αλλά και η ανάπτυξη της εγχώριας παραγωγικότητας της εργασίας δεν παίζουν για αυτόν τον τύπο άμεσων επενδύσεων παρά μόνο έναν περιθωριακό ρόλο. Αντίθετα, τόσο οι άμεσες επενδύσεις που έχουν ως κίνητρο την *εκμετάλλευση της φθηνής εργασιακής δύναμης* όσο και εκείνες που είναι συνέπεια των *δασμολογικών φραγμών*, πραγματοποιούνται σε

* Από τη θεωρία της τροποποίησης του νόμου της αξίας στην παγκόσμια αγορά προκύπτουν τρία πορίσματα, τα οποία θα πρέπει να επαληθεύονται από την εμπειρική εικόνα της μεταπολεμικής διεθνοποίησης του κεφαλαίου:

α) Οι βιομηχανικές χώρες που σε διεθνή σύγκριση παρουσιάζουν την ψηλότερη καπιταλιστική ανάπτυξη (παραγωγικότητα της εργασίας, οργανική και τεχνική σύνθεση του κεφαλαίου) θα πρέπει να λειτουργούν και ως καθαροί εξαγωγείς κεφαλαίου, επειδή αυτές ακριβώς οι χώρες είναι που χάνουν τα κατ' αρχήν πρόσθετα κέρδη τους από το διεθνές εμπόριο.

β) Οι βασικοί κεφαλαιοεξαγωγικοί κλάδοι μιας βιομηχανικής χώρας θα πρέπει να είναι εκείνοι που στο εσωτερικό της χώρας αυτής κατέχουν τη συγκριτικά ψηλότερη παραγωγικότητα της εργασίας και επιτυγχάνουν ταυτόχρονα ψηλά μερίδια εξαγωγών. Από αυτή την τελευταία παρατήρηση συνάγεται ακόμα το συμπέρασμα ότι είναι δυνατόν να εξάγονται κεφάλαια από μια συγκριτικά λιγότερο αναπτυγμένη προς μια συγκριτικά περισσότερο αναπτυγμένη χώρα (χώρα με ψηλότερη παραγωγικότητα της εργασίας και οργανική σύνθεση του κεφαλαίου). Όπως αναπτύξαμε στο κεφάλαιο 1.3, επειδή ο μηχανισμός των συναλλαγματικών ισοτιμιών προστατεύει «κατά μέσο όρο» και ως σύνολο τη βιομηχανία της λιγότερο αναπτυγμένης χώρας, «υπερπροστατεύει» τους συγκριτικά περισσότερο αναπτυγμένους κλάδους αυτής της χώρας, και τους επιτρέπει έτσι, σε ορισμένες περιπτώσεις (όταν π.χ. κατέχουν μια παραγωγικότητα της εργασίας ψηλότερη από το διεθνή μέσο όρο του ενλόγω κλάδου), να αποκομίζουν πρόσθετα κέρδη ακόμα και από το εμπόριο με

χώρες που έχει συντελεστεί ήδη μια σχετική καπιταλιστική ανάπτυξη, όπως στις «νέες βιομηχανικές χώρες» της N. A. Ασίας, οι πρώτες, (όπου η παραγωγικότητα της εργασίας έχει αναπτυχθεί τόσο, ώστε το χαμηλό κόστος εργασίας να υπεισέρχεται ως παράγων που επιτρέπει τη διαμόρφωση ενός ψηλού ποσοστού κέρδους), ή σε ορισμένες λατινοαμερικανικές χώρες, οι δεύτερες, (όπου η καπιταλιστική ανάπτυξη συνεπάγεται μια διεύρυνση της εσωτερικής αγοράς και κατανάλωσης). Το εξωτερικό εμπόριο των χωρών αυτών με τις βιομηχανικές χώρες τείνει όλο και περισσότερο να αποκτήσει χαρακτηριστικά ολοκληρωμένου εμπορίου, που σημαίνει ότι οι άμεσες επενδύσεις στις χώρες αυτές καθορίζονται όλο και περισσότερο από τις νομοτέλειες που διέπουν αυτόν ακριβώς τον διεθνή εμπορικό ανταγωνισμό (όπως συμβαίνει και με τις βιομηχανικές χώρες, βλ. και Hirsch 1977).

την (ως σύνολο) περισσότερο αναπτυγμένη χώρα. Η μείωση αυτών των πρόσθετων κερδών, μέσα από την εφαρμογή π.χ. επιλεκτικών μέτρων προστασίας του απειλούμενου κλάδου από τη μεριά της περισσότερο αναπτυγμένης χώρας, θα προκαλέσει τότε εξαγωγές κεφαλαίων από τη λιγότερο αναπτυγμένη προς την περισσότερο αναπτυγμένη βιομηχανική χώρα.

γ) Οι βασικοί κεφαλαιοεισαγωγικοί κλάδοι μιας χώρας θα πρέπει να χαρακτηρίζονται τόσο από μια έντονη διεθνή εμπορική διαπλοκή, όσο και από μια υπολογίσιμη τάση αύξησης της εγχώριας παραγωγικότητας της εργασίας, ή αντίστοιχα ενίσχυσης του μεριδίου (ή της ανταγωνιστικότητας) της εγχώριας παραγωγής στην εσωτερική αγορά. Με αυτούς τους δυο όρους (εμπορική διαπλοκή, ενίσχυση της εγχώριας παραγωγής με τη διαμεσολάβηση των συναλλαγματικών μηχανισμών) συναρτώνται, όπως είπαμε, οι άμεσες επενδύσεις, από μια χώρα (εθνικό βιομηχανικό κλάδο) με συγκριτικά χαμηλότερο προς μια χώρα (βιομηχανικό κλάδο) με συγκριτικά ψηλότερο ποσοστό κέρδους.

Πραγματικά, με βάση τα πορίσματα αυτά μπορεί να ερμηνευθεί η εμπειρική εικόνα της μεταπολεμικής διεθνοποίησης του κεφαλαίου:

Στις χώρες του αναπτυγμένου καπιταλισμού (ΟΟΣΑ) συγκεντρώνεται σήμερα περισσότερο από 75% των άμεσων επενδύσεων, όπως ήδη είχαμε την ευκαιρία να αναφέρουμε στην παράγραφο 3.2.1.

Την κυρίαρχη θέση στις κεφαλαιακές εξαγωγές καταλαμβάνουν από τον Πόλεμο και μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1970 οι ΗΠΑ, η χώρα με τη διεθνώς ψηλότερη παραγωγικότητα της εργασίας. Καθόλη τη μεταπολεμική περίοδο αξιόλογες εξαγωγές κεφαλαίου, πέραν των ΗΠΑ, πραγματοποιούν μόνο εκείνες οι χώρες που, σε διεθνή σύγκριση, βρίσκονται στην κορυφή της παραγωγικότητας της εργασίας: η Ο.Δ. Γερμανίας, η Ιαπωνία, η Μ. Βρετανία, ο Καναδάς, η Ελβετία, η Ολλανδία και η Γαλλία. Εντούτοις, ο όγκος των άμεσων επενδύσεων που πραγματοποιούν μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1970 οι χώρες αυτές στο εξωτερικό είναι μικρότερος από τον όγκο των επενδύσεων που πραγματοποιείται σ' αυτές από το εξωτερικό. Είναι χαρακτηριστικό ότι ακόμα και οι δυτικογερμανικές άμεσες επενδύ-

σεις ξεπερνούν σε όγκο τις άμεσες ξένες επενδύσεις στη Δυτ. Γερμανία μόλις από το 1974 και μετά, ενώ το μεγαλύτερο μέρος των βρετανικών άμεσων επενδύσεων την περίοδο αυτή αποτελούσε επενδύσεις σε βρετανικές θυγατρικές εταιρίες που είχαν ιδρυθεί στο εξωτερικό πριν από τον Πόλεμο (Busch 1987, σελ. 73-90).

Παρά την απόσταση στην παραγωγικότητα της εργασίας ανάμεσα στις ΗΠΑ και τις άλλες βιομηχανικές καπιταλιστικές χώρες μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1960, πραγματοποιούνται, εντούτοις, κατά την περίοδο αυτή, μικρής σχετικά έκτασης ξένες επενδύσεις στις ΗΠΑ, από μεμονωμένες επιχειρήσεις ή κλάδους των άλλων βιομηχανικών χωρών που κατέχουν μια ανάλογη παραγωγικότητα της εργασίας με αυτή των αντίστοιχων αμερικανικών επιχειρήσεων ή κλάδων. Πρόκειται κυρίως για επιχειρήσεις των κλάδων Χημείας, μη σιδηρούχων μετάλλων, τροφίμων και της ηλεκτρονικής βιομηχανίας (Busch 1974, σελ. 129-135).

Ολόκληρη η μεταπολεμική περίοδος χαρακτηρίζεται ταυτόχρονα από δύο διαδικασίες: α) Ένταση και ανάπτυξη του διεθνούς εμπορίου και του διεθνούς εμπορικού ανταγωνισμού ανάμεσα, κατά κύριο λόγο, στις βιομηχανικές καπιταλιστικές χώρες (που το 1985 συγκέντρωναν το 66% του παγκοσμίου εμπορίου) και β) σταδιακή κάλυψη του αναπτυξιακού χάσματος στην παραγωγικότητα της εργασίας ανάμεσα στις ΗΠΑ και στις άλλες ηγετικές οικονομικές δυνάμεις του καπιταλιστικού κόσμου (κυρίως Ιαπωνία και Ο.Δ. Γερμανίας), καθώς η αμερικανική παραγωγικότητα της εργασίας αναπτύσσεται καθόλη τη μεταπολεμική περίοδο με σημαντικά χαμηλότερους ρυθμούς από ό,τι εκείνη της Ιαπωνίας ή των δυτικοευρωπαϊκών χωρών. Σε στενή συνάρτηση με τις δυο αυτές διαδικασίες αναπτύσσεται το κύμα των αμερικανικών άμεσων επενδύσεων στις άλλες βιομηχανικές καπιταλιστικές χώρες (βλ. και Busch 1987, σελ. 247-266).

Οι μετατοπίσεις στη διεθνή ιεραρχία της παραγωγικότητας της εργασίας σε βάρος των ΗΠΑ είχαν σημαντικά αποτελέσματα τόσο στο επίπεδο του διεθνούς εμπορίου, όσο και στο επίπεδο των διεθνών κινήσεων κεφαλαίου: Μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1970, οπότε ίσχυε το σύστημα των σταθερών συ-

ναλλαγματικών ισοτιμιών του Bretton-Woods, οι μετατοπίσεις αυτές της παραγωγικότητας της εργασίας προκαλούσαν, κυρίως, μια αναδιάρθρωση του διεθνούς εμπορίου προς όφελος της Ιαπωνίας και της Δυτ. Ευρώπης (αύξηση των μεριδίων τους στο διεθνές εμπόριο, με παράλληλη μείωση των αμερικανικών μεριδίων). Στη συνέχεια έλαβαν χώρα μεγάλες ανακατατάξεις στις συναλλαγματικές ισοτιμίες (υποτίμηση του δολαρίου έναντι του γιεν και των δυτικοευρωπαϊκών νομισμάτων), που με τη σειρά τους έφεραν στο προσκήνιο και επιτάχυναν τις αναδιατάξεις της περιφερειακής κατανομής των άμεσων επενδύσεων.

Έτσι, ενώ στη δεκαετία του 1960 οι ΗΠΑ εξήγαγαν στο εξωτερικό δέκα φορές περισσότερο κεφάλαιο από ό,τι η Ιαπωνία και έξι φορές περισσότερο από ό,τι η Ο.Δ. Γερμανίας, οι σχέσεις αυτές μειώθηκαν απότομα στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1970: Την περίοδο αυτή οι ΗΠΑ εξήγαγαν μόλις 1,3 φορές περισσότερο κεφάλαιο από ό,τι η Ιαπωνία και 1,6 φορές περισσότερο από ό,τι η Ο.Δ. Γερμανίας.

Η εξέλιξη αυτή επιταχύνθηκε ακόμα περισσότερο στη δεκαετία του 1980, οπότε οι ΗΠΑ από πρώτη κεφαλαιοεξαγωγική χώρα στον κόσμο (μέχρι και τη δεκαετία του 1970), αναδείχθηκαν πλέον σε πρώτη κεφαλαιοεισαγωγική χώρα του κόσμου. Έτσι, ενώ το 1966 οι ΗΠΑ έγιναν αποδέκτης μόλις του 10% των παγκόσμιων άμεσων επενδύσεων, το 1985 επενδύθηκε στις ΗΠΑ το 40% των άμεσων επενδύσεων. Αντίστοιχα, ενώ το 1966 στις ΗΠΑ αντιστοιχούσε (δηλαδή οι ΗΠΑ είχαν δημιουργήσει με τις άμεσες επενδύσεις τους) το 60% του παγκόσμιου αποθέματος άμεσων επενδύσεων, το 1973 τους αντιστοιχούσε 50%, το 1980 45% και το 1985 35% του παγκόσμιου αποθέματος άμεσων επενδύσεων. (Τα αντίστοιχα ποσοστά για τις άλλες σημαντικές κεφαλαιοεξαγωγικές χώρες είναι τα εξής: Για τη Μ. Βρετανία 20% το 1966, 16% το 1973-1985. Για την Ο.Δ. Γερμανίας 3% το 1966, 7% το 1973, 9% το 1980-85. Για την Ιαπωνία 1% το 1966, 6% το 1973, 12% το 1985). Σαν αποτέλεσμα αυτής της αντιστροφής του ρεύματος των άμεσων επενδύσεων, σε κάθε δολάριο που στο διάστημα 1980-85 επένδυαν οι αμερικάνικες επιχειρήσεις στο εξωτερικό, αντιστοιχούσαν περισσότερα από τρία δολάρια άμεσες επενδύσεις στις ΗΠΑ. Στον τεράστιο όγκο των

ιαπωνικών και δυτικοευρωπαϊκών άμεσων επενδύσεων στις ΗΠΑ στο διάστημα 1980-85, οφείλεται, έτσι, το 60% της αύξησης του αποθέματος άμεσων επενδύσεων των ένδεκα σημαντικότερων κεφαλαιοεξαγωγικών χωρών κατά την περίοδο αυτή (Busch 1989). Από την «αμερικάνικη πρόκληση» των δεκαετιών του 1950 και 1960 φθάνουμε έτσι στις «σταυροειδείς επενδύσεις» της δεκαετίας του 1980 και ίσως, ακόμα, στην «ιαπωνική πρόκληση».

Τις αιτίες για την αντιστροφή του ρεύματος των άμεσων επενδύσεων και τη μετατροπή των ΗΠΑ από κύρια κεφαλαιοεξαγωγική σε κύρια κεφαλαιοεισαγωγική χώρα της παγκόσμιας αγοράς δεν θα πρέπει να τις αναζητήσουμε μόνο στην κάλυψη του αναπτυξιακού χάσματος ανάμεσα στις ΗΠΑ και τους βασικούς ανταγωνιστές της, αλλά, όπως υποδεικνύει και η θεωρία της τροποποίησης του νόμου της αξίας στην παγκόσμια αγορά, και στις αναδιατάξεις του διεθνούς εμπορίου που προκάλεσε αυτή η μεταβολή στη διεθνή ιεραρχία της παραγωγικότητας της εργασίας. Πραγματικά, το κύριο χαρακτηριστικό του διεθνούς εμπορίου από τα τέλη της δεκαετίας του 1970 είναι το διογκούμενο εμπορικό έλλειμμα των ΗΠΑ και τα πλεονάσματα των εμπορικών ισοζυγίων της Ιαπωνίας και της Δυτ. Γερμανίας. Παράλληλα, την ίδια ακριβώς περίοδο (αρχές της δεκαετίας του 1980) ξεκινάει μια διαδικασία ανάκαμψης των κερδών στις ΗΠΑ, σαν αποτέλεσμα εν μέρει της συμπίεσης του εργατικού εισοδήματος και εν μέρει κάποιων αναδιαρθρώσεων της παραγωγής που αυξάνουν την αποδοτικότητα του κεφαλαίου, αλλά και την παραγωγικότητα της εργασίας (Ιωακείμογλου 1987 και Ιωακείμογλου-Μηλιός 1989).

Η βελτίωση κατά την περίοδο αυτή της αποδοτικότητας του αμερικανικού κεφαλαίου δημιουργεί συνθήκες για την προσέλκυση ξένου επενδυτικού κεφαλαίου στις ΗΠΑ (εκμετάλλευση της ψηλής κερδοφορίας της αμερικανικής παραγωγής), οι οποίες, όμως, σε μεγάλο βαθμό εκμηδενίζονται από την ανατίμηση του δολαρίου, που μειώνει δραστικά την ανταγωνιστικότητα των αμερικανικών προϊόντων και ευνοεί τις εισαγωγές. Όπως φαίνεται και στον πίνακα 2, οι άμεσες επενδύσεις στις ΗΠΑ επιβραδύνονται κατά την περίοδο 1982-1984. Στα μέσα όμως της δεκαετίας του 1980 η οικονομική ανάκαμψη στις ΗΠΑ

επιβραδύνεται και ταυτόχρονα (συγκεκριμένα τη διετία 1985-87) αρχίζει μια ραγδαία υποτίμηση του δολαρίου έναντι των δυτικοευρωπαϊκών νομισμάτων και του yen, αποτέλεσμα της οποίας είναι μια αντίστοιχη ραγδαία βελτίωση της ανταγωνιστικότητας των αμερικανικών εμπορευμάτων, ως προς αυτά των βασικών ανταγωνιστριών χωρών των ΗΠΑ (Ιαπωνία, χώρες δυτικής Ευρώπης). Στη νέα συγκυρία επιταχύνονται επίσης με ραγδαίο ρυθμό οι εισροές ξένου επενδυτικού κεφαλαίου στις ΗΠΑ, καθώς οι ξένοι επιχειρηματίες, βλέποντας τα μερίδιά τους στην αμερικανική αγορά να απειλούνται, υποκαθιστούν μέρος των εξαγωγών τους με εξαγωγές κεφαλαίου (παραγωγή «μέσα» στην αμερικανική αγορά).

Για μια ακόμα φορά, αποδεικνύεται, λοιπόν, ότι ο συνδυασμός της εισαγωγικής διείσδυσης με τη βελτίωση της διεθνούς ανταγωνιστικότητας της εγχώριας παραγωγής αποτελεί την προϋπόθεση για την εισροή ξένου επενδυτικού κεφαλαίου στη μορφή των άμεσων επενδύσεων.

Με βάση τα συμπεράσματα της ανάλυσης που προηγήθηκε μπορούμε τώρα να επιχειρήσουμε την ερμηνεία της διεθνούς κεφαλαιακής διαπλοκής της ελληνικής οικονομίας. Οι εισροές επιχειρηματικού κεφαλαίου και ιδιαίτερα οι άμεσες επενδύσεις κεφαλαίων από το εξωτερικό, διαδικασίες που στην εμπειρική τους διάσταση παρουσιάστηκαν στην παράγραφο 3.1, θα αποτελέσουν τώρα το βασικό αντικείμενο για παραπέρα ανάλυση και ερμηνεία. Οι στόχοι που θέσαμε σ' αυτό το βιβλίο, δηλαδή ο προσανατολισμός της μελέτης μας προς τις εξωτερικές οικονομικές συναλλαγές της χώρας σε αναφορά με το ισοζύγιο πληρωμών, μας υποχρεώνουν να περιορίσουμε την ανάλυσή μας κυρίως στα συνολικά χαρακτηριστικά των κεφαλαιακών κινήσεων, αφήνοντας κατά μέρος (πέρα από λίγες συνοπτικές αναφορές) τη συστηματική μελέτη της κλαδικής διάρθρωσής τους. Επιπλέον, αξίζει στο σημείο αυτό να σημειώσουμε, ότι η σύνθεση του διαθέσιμου εμπειρικού υλικού δεν μας επιτρέπει να σχηματίσουμε μια ολοκληρωμένη εικόνα αναφορικά με τις επενδύσεις ελληνικού επιχειρηματικού κεφαλαίου στο εξωτερικό. Είναι γνωστό ότι λόγω των ρυθμίσεων σχετικά με την «προστασία του εθνικού συναλλάγματος», που εξακολουθούν να βρίσκονται σε ισχύ, η εξαγωγή επενδυτικού κεφαλαίου στο ε-

ξωτερικό θεωρείται στις περισσότερες περιπτώσεις παράνομη (με σημαντικές, βέβαια, εξαιρέσεις, όπως π.χ. τις επενδύσεις στο εξωτερικό των ελλήνων εφοπλιστών, οι οποίες πραγματοποιούνται, έτσι κι αλλιώς, σε ξένο συνάλλαγμα). Οι εξαγωγές κεφαλαίου πραγματοποιούνται έτσι, σε μεγάλο ποσοστό, με συγκαλυμμένη και έμμεση μορφή, πράγμα που επίσης σημαίνει ότι οι ελληνικές στατιστικές δεν παρέχουν κανενός είδους πληροφορίες γι αυτή τη δραστηριότητα του ελληνικού κεφαλαίου. Τα στοιχεία που γίνονται κατά καιρούς γνωστά από τον οικονομικό και ημερήσιο τύπο δεν επιτρέπουν μια συνολική αποτίμηση των εξαγωγών ελληνικού κεφαλαίου, καθώς αφορούν μεμονωμένες περιπτώσεις επιχειρήσεων, οι οποίες, βέβαια, κατά τεκμήριο κατέχουν μια πάνω από το μέσο όρο παραγωγικότητα της εργασίας, τόσο στο εσωτερικό του εγχώριου βιομηχανικού κλάδου που εντάσσονται, όσο και σε διεθνή σύγκριση. Σε κάθε περίπτωση πάντως, με βάση την ανάλυση που προηγήθηκε, μπορούμε να διατυπώσουμε τη θέση ότι (όπως συμβαίνει με όλες τις μικρές και συγκριτικά λιγότερο αναπτυγμένες ευρωπαϊκές χώρες) η έκταση και η σημασία των επενδύσεων ελληνικού κεφαλαίου στο εξωτερικό παραμένει περιορισμένη και δευτερεύουσα σε σχέση με τη σημασία και την έκταση των ξένων άμεσων επενδύσεων στην Ελλάδα. Η συνολική «παράνομη» εξαγωγή κεφαλαίου «καλύπτεται» από τις άλλες κατηγορίες συναλλαγών του ισοζυγίου πληρωμών: Εμφανίζεται είτε ως μείωση των εξαγωγών, είτε ως μείωση των άδηλων πόρων. (Βλ. την επόμενη παράγραφο, και τα αποσπάσματα από την Έκθεση του Διοικητή της Τράπεζας της Ελλάδος που παρατίθεται σε υποσημείωση).

3.3 Όροι και προϋποθέσεις των διεθνών κεφαλαιακών εισροών στην Ελλάδα

Από τη σύνθεση των εμπειρικών δεδομένων αναφορικά με τις κεφαλαιακές εισροές από το εξωτερικό στην ελληνική οικονομία (κεφάλαιο 3.1) και των θεωρητικών θέσεων αναφορικά με την ερμηνεία της μεταπολεμικής διεθνοποίησης του κεφαλαίου, μπορούμε στο σημείο αυτό να διατυπώσουμε ορισμένα πρώτα συμπεράσματα:

1. Καταρχήν θα πρέπει να απορρίψουμε εκείνες τις ερμηνείες που ανάγουν τις εισροές επιχειρηματικού κεφαλαίου και ειδικότερα τις άμεσες επενδύσεις σε αποτελέσματα των ευνοϊκών για το ξένο κεφάλαιο ρυθμίσεων που θεσπίζει το ελληνικό κράτος. Ο βασικός νόμος με βάση τον οποίο πραγματοποιήθηκαν μεταπολεμικά οι άμεσες επενδύσεις ξένου κεφαλαίου, ο 1687 του 1953 θεσπίστηκε μια δεκαετία σχεδόν πριν αρχίσει η ουσιαστική ροή άμεσων επενδύσεων και γενικότερα επιχειρηματικού κεφαλαίου από το εξωτερικό προς την ελληνική οικονομία. *Αποδεικνύεται, δηλαδή, και στην περίπτωση της Ελλάδας, ότι ο ρόλος των κρατικών ρυθμίσεων και κινήτρων παραμένει πάντα δευτερεύων και συμπληρωματικός σε σχέση με τις οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες*, οι οποίες διαμορφώνουν τις πραγματικές υλικές προϋποθέσεις για την κεφαλαιακή διαπλοκή μιας χώρας στη διεθνή αγορά.

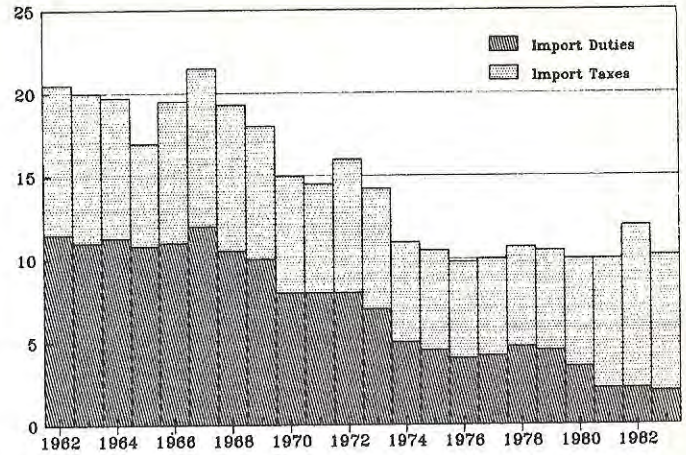
Το ίδιο ισχύει και για τις ερμηνείες που βλέπουν τις εισροές ξένου κεφαλαίου στην Ελλάδα σαν το μέσο που χρησιμοποιούν οι ξένοι επενδυτές (εκμεταλλευόμενοι, π.χ., το σχετικά χαμηλό ύψος των μισθών, ως προς τα μέσα ευρωπαϊκά επίπεδα) για την κατάκτηση των αγορών τρίτων χωρών, ακόμα, ίσως και για την επανεξαγωγή των παραγόμενων προϊόντων στη χώρα προέλευσης του επενδυτικού κεφαλαίου. Οι κλάδοι της ελληνικής μεταποίησης στους οποίους κατά κύριο λόγο πραγματοποιήθηκαν στις δεκαετίες του 1960 και του 1970 οι εισαγωγές κεφαλαίου (χημική βιομηχανία, παράγωγα πετρελαίου, βασική μεταλλουργία, ναυπηγεία, ηλεκτρικές μηχανές) παρουσίαζαν μεν ένα σχετικά ψηλό μερίδιο εξαγωγών (με μέγιστη τιμή κατά τη δεκαετία του 1970 περίπου 35% στη βασική μεταλλουργία και ελάχιστη τιμή την ίδια περίοδο περίπου 9% στον κλάδο ηλεκτρικών μηχανών), υστερούσαν όμως ως προς την εξαγωγική επίδοση σε σύγκριση με ορισμένους «παραδοσιακούς» κλάδους της μεταποίησης (γούνα, ένδυση, υπόδηση), οι οποίοι δεν κατάφεραν να προσελκύσουν σημαντικά ξένα κεφάλαια. Όπως επίσης επισημαίνει ο Γιαννίτσης (1985, σελ. 300-355), στο εσωτερικό κάθε κλάδου οι «ξένες» επιχειρήσεις (οι επιχειρήσεις δηλαδή που δημιουργήθηκαν από άμεσες επενδύσεις ξένου κεφαλαίου) δεν παρουσιάζουν εξαγωγικές επιδόσεις διαφορετικού επιπέδου από εκείνες των υπόλοιπων εγχώριων επιχειρήσεων, με ο-

ρισμένες μόνο δευτερεύουσες εξαιρέσεις. Οι επενδύσεις, λοιπόν, ξένου κεφαλαίου στην Ελλάδα *δεν έχουν το χαρακτήρα επενδύσεων «για την εξαγωγή»* (export investment).

Τέλος, οι εισροές επενδυτικού κεφαλαίου στην Ελλάδα δεν συνδέονται με μέτρα «υποκατάστασης των εισαγωγών», *δεν αποτελούν «ξένες επενδύσεις λόγω δασμολογικών φραγμών»*. Όπως φαίνεται στο διάγραμμα 40, η δασμολογική επιβάρυνση των εισαγόμενων προϊόντων μειώνεται σταδιακά από τα τέλη της δεκαετίας του 1960 και φθάνει στις αρχές της δεκαετίας του 1970 σε ένα ύψος (≈11%) ανάλογο με εκείνο που ισχύει στις χώρες της ΕΟΚ, χωρίς η εξέλιξη αυτή να επιβραδύνει τις εισροές επενδυτικού κεφαλαίου. Μάλιστα, οι κλάδοι προς τους οποίους κατά κύριο λόγο προσανατολίστηκε στις δεκαετίες του 1960 και 1970 το ξένο επενδυτικό κεφάλαιο ήταν ακριβώς εκείνοι για τα προϊόντα των οποίων ίσχυαν οι συγκριτικά ασθενέστερες προστατευτικές ρυθμίσεις. Το ξένο κεφάλαιο «απέφυγε» αντίθετα τους περισσότερο προστατευμένους (Χασσίδ 1980, σελ. 219-222) κατά την περίοδο αυτή παραδοσιακούς κλάδους της ελληνικής μεταποίησης (υποδήματα, ενδύματα, έπιπλα, είδη από δέρμα και γούνα, προϊόντα κλωστοϋφαντουργίας).

Στο σημείο αυτό αξίζει να επισημάνουμε, ότι η προβληματική αναφορικά με τις επιπτώσεις από τη μείωση της δασμολογικής προστασίας της εγχώριας παραγωγής επανήλθε στο προσκήνιο μετά την ένταξη της Ελλάδας στην ΕΟΚ, για να ερμηνεύσει την επιδείνωση των επιδόσεων της ελληνικής οικονομίας στη δεκαετία του 1980 (βλ. χαρακτηριστικά Γιαννίτσης 1988, σελ. 354, 399). Σύμφωνα με την προβληματική αυτή η μείωση της δασμολογικής προστασίας συμπίπτει χρονικά με την Ένταξη (θέση που είναι ανακριβής, τουλάχιστον για τους σημαντικότερους κλάδους της ελληνικής οικονομίας) και αποτέλεσμά της είναι η αύξηση της διείσδυσης των εισαγωγών και η επιδείνωση της εγχώριας οικονομίας (άποψη λανθασμένη, μια που, όπως αναλύσαμε στο κεφάλαιο 2, τα δομικά χαρακτηριστικά της κρίσης του ελληνικού καπιταλισμού στη δεκαετία του 1980 δεν προέκυψαν από τη διείσδυση των εισαγωγών. Για την κριτική της άποψης αυτής βλ. και Ιωακείμογλου/Μηλιός 1990, σελ. 103-106). Κριτική στην άποψη περί δασμολογικής προστασίας και διείσδυσης των εισαγωγών άσκησε, από μια διαφορετική ως

40. Duties and Taxes on Greek Imports
Per cent of total imports

Source: OECD

40. Δασμοί και φόροι που επιβαρύνουν τις εισαγωγές στην Ελλάδα (Επί τοις εκατό των εισαγωγών)

προς τη δική μας σκοπιά και ο Αχ. Μητσός (1989): Όπως σημειώνει ο συγγραφέας, στη διάρκεια της δεκαετίας του '80, ο βαθμός διείσδυσης των εισαγωγών στην ελληνική αγορά αυξάνεται «εντυπωσιακά», αλλά το γεγονός αυτό δεν μπορεί να αποδοθεί στην ένταξη στην ΕΟΚ, αφού «η αρνητική αυτή τάση» άρχισε να εκδηλώνεται ήδη από το 1979, και «αντικατοπτρίζει προφανώς πολύ περισσότερο τις αρνητικές εξελίξεις ως προς το σχετικό κόστος παραγωγής παρά τις όποιες μεταβολές στο καθεστώς εμπορίου» (Μητσός 1989 σελ.341). Αν και δυσκολευόμαστε να εννοήσουμε γιατί,

(α) η διείσδυση των εισαγωγών στην ελληνική αγορά αποτελεί «αρνητική τάση» και όχι ένα φαινόμενο του σύγχρονου διεθνούς εμπορίου,

και (β) το σημείο τομής είναι το 1979 αφού -όπως ήδη διαπιστώσαμε στο κεφάλαιο 2- η χρονολογική σειρά της διείσδυσης των εισαγωγών στην ελληνική αγορά (υπολογισμένη με ορθό τρόπο, δηλαδή σε σταθερές τιμές), παρουσιάζει γραμμική αύξητική τάση ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του '60,

και δεν μπορούμε έτσι να υιοθετήσουμε το σύνολο των παρα-

πάνω διαπιστώσεων του Μητσού, σημειώνουμε ωστόσο τη σύμπτωση των δικών μας και των δικών του συμπερασμάτων σε σχέση με την επίδραση της Ένταξης πάνω στη διείσδυση των εισαγωγών στην ελληνική αγορά: το 1981 δεν αποτελεί σημείο τομής, ούτε αποφασιστική στιγμή επιδείνωσης του μεγέθους αυτού, άρα και οι αλλαγές στο καθεστώς εμπορίου που πραγματοποιήθηκαν τότε, δεν έπαιξαν σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωσή του. Παράλληλα, αμελητέες θα πρέπει να θεωρηθούν, σύμφωνα με όσα αναπτύχθηκαν πιο πάνω, οι επιπτώσεις των όποιων μεταβολών στο καθεστώς δασμολογικής προστασίας, μετά το 1981, αναφορικά με τις εισροές ξένου επενδυτικού κεφαλαίου.

2. Αντίθετα με τις απόψεις που περιγράψαμε στο σημείο 1. αυτής της παραγράφου, η *εισροή ξένου επενδυτικού κεφαλαίου στην ελληνική οικονομία πρέπει να γίνει αντιληπτή σε συνάρτηση με τους ψηλούς ρυθμούς καπιταλιστικής ανάπτυξης και την επιταχυνόμενη ενσωμάτωση του ελληνικού καπιταλισμού στην παγκόσμια αγορά*, από τις αρχές της δεκαετίας του 1960 και μετά. Με άλλα λόγια, πρόκειται για ένα *αποτέλεσμα των ευνοϊκών (σε διεθνή σύγκριση) συνθηκών αξιοποίησης του ελληνικού κεφαλαίου από τις αρχές της δεκαετίας του 1960 μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1970* (βλ. και το κεφάλαιο 2). Είναι χαρακτηριστικό, ότι ακριβώς λόγω αυτών των ιδιαίτερα ευνοϊκών συνθηκών αξιοποίησης του κεφαλαίου στην Ελλάδα, ο επαναπατρισμός των ξένων κεφαλαίων, κερδών, τόκων κ.λπ. που εισάγονται στην Ελλάδα στις δεκαετίες του 1960 και 1970 παραμένει σημαντικά μικρότερος από το όριο που καθορίζεται από την ελληνική νομοθεσία (δηλαδή ανά έτος το 10%-12% του εισαχθέντος κεφαλαίου). Το μεγαλύτερο μέρος, δηλαδή, των κερδών που παράγεται από το «ξένο» κεφάλαιο επανεπενδύεται μέσα στη χώρα. Σύμφωνα με στοιχεία που παραθέτει ο Ρουμελιώτης (1978 σελ. 104-117), μέχρι το 1975 οι «ξένες» επιχειρήσεις εξήγαγαν από τη χώρα κεφάλαια ύψους 219 εκατ. δολαρίων, έναντι 467 εκατ. δολαρίων που είχαν δικαίωμα.

Η θέση που μόλις διατυπώσαμε επιβεβαιώνεται και από τη θετική συσχέτιση που μπορούμε να διαπιστώσουμε ανάμεσα στους δείκτες κερδοφορίας του ελληνικού καπιταλισμού (βλ. κεφάλαιο 2) και τη διαχρονική εξέλιξη των εισροών επιχειρη-

ματικού κεφαλαίου. Όπως προκύπτει από τα σχετικά στοιχεία της Τράπεζας της Ελλάδος, οι εισροές επιχειρηματικού κεφαλαίου, μετά μια στασιμότητα σε χαμηλές τιμές στα μέσα της δεκαετίας του 1950, παρουσιάζουν μια έντονη αυξητική τάση, η οποία διαρκεί μέχρι και το 1980. Βέβαια, στη διάρκεια αυτής της φάσης παρουσιάζονται χρονιές μείωσης (ως προς το κάθε φορά προηγούμενο έτος) του ύψους των εισροών επιχειρηματικού κεφαλαίου (1960, 1966-67, 1971-72). Σε όλες όμως αυτές τις περιπτώσεις πρόκειται για «φυσιολογικές» διακυμάνσεις μιας ανοδικής τάσης, οι οποίες μάλιστα λαμβάνουν χώρα μετά μια «υπερβολική» αύξηση την αμέσως προηγούμενη χρονιά (63% αύξηση των εισροών επιχειρηματικού κεφαλαίου το 1959 ως προς το 1958, 75% αύξηση το 1965 ως προς το 1964, 88% αύξηση το 1970 ως προς το 1969) και ακολουθούνται από μια εξίσου εντυπωσιακή ανάκαμψη των (επιχειρηματικών) κεφαλαιακών εισροών τις αμέσως επόμενες χρονιές (27% αύξηση το 1961 ως προς το 1960, 47% αύξηση το 1962 ως προς το 1961, 54% αύξηση το 1969 ως προς το 1968, 61% αύξηση το 1973 ως προς το 1972). Η σημαντικότερη, βέβαια, από αυτές τις βραχυχρόνιες περιόδους επιδείνωσης των εισροών επιχειρηματικού κεφαλαίου, αυτή των ετών 1971-72 (μείωση κατά 47% το 1971 ως προς το 1970) συμπίπτει, και προφανώς σχετίζεται θετικά, με τη διεθνή οικονομική κρίση της περιόδου, η οποία αποτυπώθηκε στο σύνολο των δεικτών κεφαλαιακής συσσώρευσης που παρουσιάσαμε στο κεφάλαιο 2.

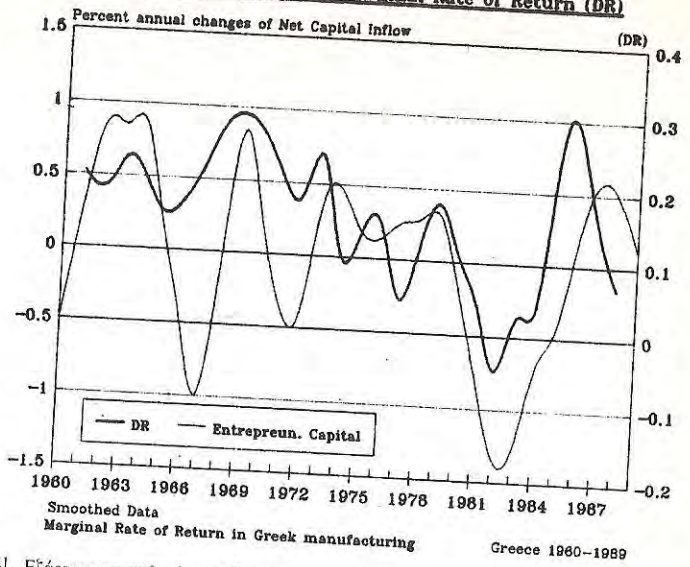
Αντίθετα με τις βραχυχρόνιες περιόδους επιδείνωσης που μόλις περιγράψαμε, η δεκαετία του 1980 εγκαινιάζει μια φάση κρίσης των εισροών επιχειρηματικού κεφαλαίου στην Ελλάδα: Η φάση της κρίσης διαρκεί έξι ολόκληρα χρόνια (1981-86), με το ύψος των κεφαλαιακών εισροών να κυμαίνεται ανάμεσα στο 49% (1984) και το 62% (1983) της τιμής του 1980. Η ανάκαμψη των επιχειρηματικών κεφαλαιακών εισροών ουσιαστικά αρχίζει το 1987 (78% της τιμής του 1980), αλλά μόλις το 1988 το απόλυτο ύψος τους ξεπερνά εκείνο του 1980 (119%). Βλέπουμε, λοιπόν, ότι *η φάση κρίσης των εισροών (επιχειρηματικού) κεφαλαίου στην Ελλάδα συμπίπτει με τη φάση όξυνσης της κρίσης υπερσυσσώρευσης της ελληνικής οικονομίας, φάση η οποία αποτυπώνεται σε όλους τους δείκτες κεφαλαιακής συσσώρευσης*

που παρουσιάσαμε στα προηγούμενα (κεφάλαιο 2). Ανάλογα συμπεράσματα αναφορικά με τις εισροές (επενδυτικού) κεφαλαίου και τις συνθήκες συσσώρευσης προκύπτουν και από τα στοιχεία των άμεσων επενδύσεων στη δεκαετία του 1980, που παρατίθενται στον πίνακα 2. Από το 1981 μέχρι το 1986 παρουσιάζεται μια παρατεταμένη τάση ύφεσης των άμεσων επενδύσεων ξένου κεφαλαίου στην Ελλάδα, η οποία αντιστρέφεται το 1987. Παράλληλα, ένα αντίστοιχο φαινόμενο κρίσης των κεφαλαιακών εισροών τους από το εξωτερικό έχουν να επιδείξουν την ίδια περίοδο και οι περισσότερες χώρες του ΟΟΣΑ (πίνακας 2). Και στην περίπτωση των χωρών αυτών η συσχέτιση με τις συνθήκες συσσώρευσης του κεφαλαίου στο εσωτερικό τους θα πρέπει να θεωρείται δεδομένη: Η περίοδος 1981-83 υπήρξε η οξύτερη φάση ύφεσης της διεθνούς οικονομίας από το 1973 μέχρι σήμερα.

Από τους δείκτες κεφαλαιακής συσσώρευσης που παρουσιάσαμε στο κεφάλαιο 2, η οριακή αποδοτικότητα του κεφαλαίου ΔR (που ορίζεται ως το γινόμενο της οριακής παραγωγικότητας του κεφαλαίου ΔΥ/Ι επί την οριακή μερίδα των κερδών) παρουσιάζει την πιο στενή συσχέτιση (με μια χρονική υστέρηση) με την εξέλιξη των επιχειρηματικών κεφαλαιακών εισροών. Ο δείκτης αυτός (ΔR) παίρνει για την Ελλάδα αρνητικές τιμές κατά την περίοδο που μεσολαβεί ανάμεσα στο 1977 και το 1984, ενώ στο διάστημα 1979-1985 οι τιμές του ΔR στην Ελλάδα είναι μικρότερες από τις τιμές του ίδιου δείκτη στις 4 μεγάλες χώρες της ΕΟΚ (διαγράμματα 10).

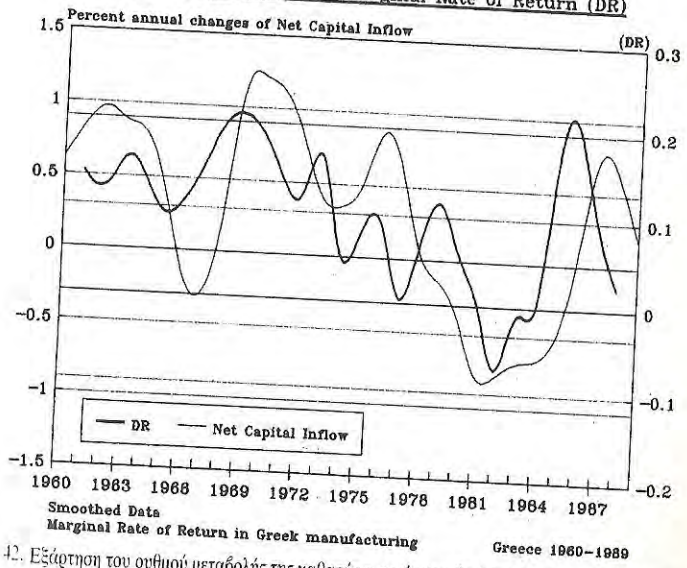
Στο διάγραμμα 41 παρουσιάζεται η εξέλιξη της οριακής αποδοτικότητας του κεφαλαίου (ΔR) κατά την περίοδο 1960-1989, παράλληλα με τις ποσοστιαίες μεταβολές των εισροών επιχειρηματικού κεφαλαίου σε δολάρια. Παρατηρούμε ότι, με μια χρονική υστέρηση ενός ή δύο ετών, η καμπύλη των ποσοστιαίων μεταβολών των εισροών επιχειρηματικού κεφαλαίου παρακολουθεί με μεγάλη ακρίβεια τις διακυμάνσεις της οριακής αποδοτικότητας του κεφαλαίου. Υπενθυμίζουμε ότι η οριακή αποδοτικότητα του κεφαλαίου αναφέρεται στην επιπρόσθετη αξία που παράχθηκε σε μια χρονική περίοδο (επιπρόσθετη ως προς την προηγούμενη περίοδο) και την οποία ιδιοποιήθηκε το κεφάλαιο ([ΔΥ-ΔL]), και την ανάγει στην αύξηση του κεφαλαι-

41.Net Capital Inflow & Marginal Rate of Return (DR)

41. Εξάρτηση του ρυθμού μεταβολής της καθαρής εισροής επιχειρηματικών κεφαλαίων από την οριακή αποδοτικότητα του κεφαλαίου στην ελληνική μεταποίηση (ΔR). Εξομαλυμένες χρονολογικές σειρές.

42. Net Capital Inflow & Marginal Rate of Return (DR)

42. Εξάρτηση του ρυθμού μεταβολής της καθαρής εισροής κεφαλαίων από την οριακή αποδοτικότητα του κεφαλαίου στην ελληνική μεταποίηση (ΔR). Εξομαλυμένες χρονολογικές σειρές.

ακού αποθέματος (νέες επενδύσεις, I) της ίδιας περιόδου. Αποτελεί επομένως η οριακή αποδοτικότητα του κεφαλαίου αντανάκλαση και ένδειξη των μεταβολών της κερδοφορίας των νέων επενδύσεων. Είναι φυσικό, λοιπόν, οι διακυμάνσεις του δείκτη αυτού να σχετίζονται θετικά με τις διακυμάνσεις των εισροών επενδυτικού και γενικότερα επιχειρηματικού κεφαλαίου από το εξωτερικό.

Στο διάγραμμα 42 παρουσιάζονται οι μεταβολές των συνολικών αυτόνομων εισροών κεφαλαίου (επιχειρηματικά + κεφάλαια για αγορά ακινήτων + λοιπά κεφάλαια ιδιωτών + καταθέσεις ιδιωτών σε συνάλλαγμα) παράλληλα με τη διαχρονική εξέλιξη του ΔR. Παρατηρούμε και πάλι μια γενική αντιστοιχία μεταξύ των δύο καμπυλών.

Η τιμή της οριακής αποδοτικότητας του κεφαλαίου φαίνεται ότι αποτελεί, λοιπόν, σημαντική ένδειξη για την (αναμενόμενη) κοντοπρόθεσμη εξέλιξη των εισροών επιχειρηματικού κεφαλαίου. Μετά το 1985 η οριακή αποδοτικότητα του κεφαλαίου στην Ελλάδα παίρνει ψηλές τιμές, που ξεπερνούν σημαντικά τις αντίστοιχες τιμές του δείκτη στις μεγάλες χώρες της ΕΟΚ. Η εξέλιξη αυτή αντανακλάται στη συνεχιζόμενη αύξηση των εισροών επιχειρηματικού κεφαλαίου και μετά το 1988, παρά την επιδείνωση (από τα μέσα του 1989) όλων των άλλων κονδυλίων του ισοζυγίου πληρωμών, επιδείνωση που σε μεγάλο βαθμό οφείλεται στην (προσωρινή, κερδοσκοπικού χαρακτήρα) διαροή κεφαλαίων στο εξωτερικό, λόγω των φημολογιών για επικείμενη υποτίμηση της δραχμής[1].

1. Στην Έκθεση του Διοικητή της Τράπεζας της Ελλάδος για το 1989 διαβάζουμε: «(...) ένα σημαντικό μέρος της αύξησης του όγκου των εισαγόμενων αγαθών εκτιμάται ότι αφορά αποθεματοποιήσεις (...) Οι εισπράξεις από εξαγωγές καπνού μειώθηκαν κατά 52,3%. Η εξέλιξη αυτή είναι αντίθετη με τα στοιχεία του Εθνικού Οργανισμού Καπνού που εμφανίζουν αύξηση κατά 4,4% στην αξία των φορτώσεων (...) Μια τόσο μεγάλη απόκλιση στις εξελίξεις δεν δικαιολογείται και πιθανόν να υποκρύπτει καθυστερήσεις στην εισροή συναλλάγματος» (Τράπεζα της Ελλάδος 1990, σελ. 158-159). «Η πτώση της κατά κεφαλήν τουριστικής δαπάνης σε δολάρια φτάνει το 19% (...) Η πτώση της δαπάνης στο βαθμό που δεν ερμηνεύεται από τις εξελίξεις των τιμών σε δολάρια θα πρέπει να αποδοθεί, κατά κύριο λόγο, σε διαροές συναλλάγματος, δηλαδή στην παρακράτηση στο εξωτερικό ή την αποθησαύριση στο εσωτερικό συναλλαγματικών εισπράξεων από τουριστική δραστηριότητα» (Τράπεζα της Ελλάδος 1990, σελ. 166). «Η κύρια αιτία της

3. Σύμφωνα, βέβαια, με όσα αναπτύξαμε στα προηγούμενα, η αποδοτικότητα και η κερδοφορία του κεφαλαίου σε μια χώρα δεν αρκεί από μόνη της για να ερμηνεύσει τις εισροές επενδυτικού κεφαλαίου από το εξωτερικό. Οι *εισροές επενδυτικού κεφαλαίου* συνδέονται παράλληλα και προκύπτουν από τις συνθήκες του διεθνούς κεφαλαιακού ανταγωνισμού: *Λαμβάνουν χώρα σε οικονομικούς τομείς και κλάδους οι οποίοι, παρά την ψηλή ή αυξανόμενη αποδοτικότητα και κερδοφορία της εγχώριας καπιταλιστικής παραγωγής, χαρακτηρίζονται επίσης από ψηλή διείσδυση εισαγωγών* από το εξωτερικό. Δείξαμε στο παρελθόν (Μηλιός 1988, σελ. 423-429), και εδώ μεταφέρουμε απλώς τα συμπεράσματα εκείνης της ανάλυσης, ότι οι τρεις από τους πέντε κλάδους της ελληνικής μεταποίησης που στις δεκαετίες του 1960 και 1970 αποτέλεσαν τον «κύριο στόχο» του ξένου επενδυτικού κεφαλαίου (χημική βιομηχανία, βασική μεταλλουργία, ηλεκτρικές μηχανές) χαρακτηρίζονταν από αυτούς ακριβώς τους δύο όρους: Υπερείχαν ως προς τον εθνικό μέσο όρο (και σε ορισμένες περιπτώσεις το διεθνή) σε κεφαλαιακή αποδοτικότητα και παραγωγικότητα της εργασίας (με αντίστοιχα αποτελέσματα αναφορικά με την ανταγωνιστικότητα των προϊόντων που παρήγαγαν), και χαρακτηρίζονταν ταυτόχρονα από ψηλά μερίδια εισαγωγών ξένων εμπορευμάτων. Αντίθετα, τόσο στους κλάδους συγκριτικά χαμηλής αποδοτικότητας, όσο όμως και στους κλάδους συγκριτικά ψηλής κεφαλαιακής αποδοτικότητας, αλλά στους οποίους το μερίδιο εισαγωγών είναι μικρό, καθώς το εγχώριο κεφάλαιο κυριαρχεί σχεδόν απόλυτα στην εσωτερική αγορά (για λόγους που ανάγονται είτε στην ιστορική εξέλιξη της ελληνικής βιομηχανίας, είτε -και- στο μικρό αριθμό προϊόντων του κλάδου, βλ. π.χ. την περίπτωση της τσιμεντοβιομηχανίας) δεν πραγματοποιούνται εισαγωγές κεφαλαίου ευρείας κλίμακας: Απουσιάζουν, σ' αυτή τη δεύτερη περίπτωση, οι σημαντικής έκτασης εισαγωγές, δηλαδή εκείνη η μορφή του διεθνούς κεφαλαιακού ανταγωνισμού στη δυναμική της οποίας εγγράφεται η υποκατάσταση των εξαγωγών εμπορευμάτων της περισσότερο αναπτυγμένης χώρας από εξαγωγές κεφαλαίου.

μεγάλης κάμψης των μεταναστευτικών εμβασμάτων ήταν οι προσδοκίες για υποτίμηση της δραχμής» (Τράπεζα της Ελλάδος 1990, σελ. 169). «Η κάμψη κατά 22,4% των δραχμοποιήσεων από καταθέσεις σε συνάλλαγμα αποδίδεται κυρίως, αν όχι αποκλειστικά στην επιθυμία για διακράτηση των χρηματικών διαθεσίμων σε συνάλλαγμα και την αναβολή πιθανών επενδύσεων» (Τράπεζα της Ελλάδος 1990, σελ. 171). «Η εισροή κεφαλαίων για επενδύσεις σε ακίνητα μειώθηκε κατά 17,4% (...) Τούτο όμως έρχεται σε αντίθεση με τις γενικότερες τάσεις στην αγορά ακινήτων και πιθανόν υποκρύπτει διαρροές συναλλάγματος» (Τράπεζα της Ελλάδος 1990, σελ. 173).

Εξαίρεση από τον κανόνα αυτό παρουσίασαν δύο κλάδοι, που στις δεκαετίες του 1960 έγιναν αποδέκτες σημαντικότατων άμεσων επενδύσεων ξένου κεφαλαίου, χωρίς να χαρακτηρίζονται από τις προϋποθέσεις της αποδοτικότητας και της εισαγωγικής διείσδυσης, (εφόσον οι κλάδοι αυτοί ήταν ουσιαστικά ανύπαρκτοι στην Ελλάδα πριν τις άμεσες επενδύσεις κεφαλαίων από το εξωτερικό): Ο κλάδος των παραγώγων πετρελαίου και ο κλάδος των ναυπηγείων. Όμως στην περίπτωση αυτή δεν επρόκειτο για επενδύσεις ξένου κεφαλαίου με την αυστηρή έννοια του όρου. Επρόκειτο πολύ περισσότερο για επενδύσεις που πραγματοποιήθηκαν από έλληνες εφοπλιστές σε συνάλλαγμα. Στην περίπτωση, λοιπόν, αυτή έχουμε να κάνουμε με κεφάλαια που δημιουργήθηκαν από τη διεθνή (εξαγωγική) δραστηριότητα ελλήνων επιχειρηματιών[1], και τα οποία επενδύθηκαν σε κλάδους «συμπληρωματικούς» ως προς τις θαλάσσιες διεθνείς μεταφορές:

1. Το ελληνικό εφοπλιστικό κεφάλαιο εντάσσεται στο συνολικό κεφάλαιο του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού, δηλαδή η διευρυμένη αναπαραγωγή του καθορίζεται από τη διευρυμένη αναπαραγωγή των συνολικών κοινωνικών σχέσεων που συνέχουν τον κοινωνικό σχηματισμό και εντάσσεται σ' αυτήν. Η οικονομική λειτουργία του εφοπλιστικού κεφαλαίου είναι *παραγωγική* (παραγωγή κέρδους) και *εξαγωγική* (εξαγωγή εμπορευμάτων και υπηρεσιών). Το ελληνόκτητο εφοπλιστικό κεφάλαιο (η μερίδα του εμπορικού στόλου των ελλήνων εφοπλιστών που λειτουργεί υπό σημαίες ευκαιρίας - «ανοικτά νηολόγια») έχει το χαρακτήρα κεφαλαίου που εξάχθηκε στο εξωτερικό, διατηρώντας, όμως, τη βασική ιδιαιτερότητα του κεφαλαίου της οικονομικής σφαίρας των μεταφορών, ότι δηλαδή δεν δημιουργούνται πάγιες εγκαταστάσεις «καρφωμένες στο έδαφος» της χώρας που εξάχθηκε, ότι επομένως χαρακτηρίζεται από ψηλή «διεθνή κινητικότητα». Αναλυτικότερα βλ. Μηλιός 1988, σελ. 236-242 και 389-393. Επίσης Ιωακείμογλου/Μηλιός «Ο τρόπος ένταξης της Ελλάδας στο διεθνές οικονομικό σύστημα», έρευνα για λογαριασμό του Μορφωτικού Ιδρύματος της Αγροτικής Τράπεζας, που βρίσκεται στο στάδιο της εκπόνησης.

Οι έλληνες εφοπλιστές αποτελούν, όπως είναι γνωστό, μια ιδιαίτερα δυναμική μερίδα του παγκόσμιου εφοπλιστικού κεφαλαίου. Η ελληνική σημαία συγκεντρώνει σήμερα (στοιχεία τέλους 1989) περισσότερο από 5% της χωρητικότητας του παγκόσμιου εμπορικού στόλου (5η σε σειρά στον κόσμο), ενώ ο ελληνόκτητος εμπορικός στόλος (υπό ελληνική σημαία, ή σημαίες «ανοικτού νηολογίου») συγκεντρώνει περισσότερο από 12% της παγκόσμιας χωρητικότητας. Ιδιαίτερα ισχυρή είναι η θέση των ελλήνων εφοπλιστών στο διεθνές πετρελαιακό κύκλωμα: Στις αρχές του 1990 οι ελληνικές εφοπλιστικές εταιρείες έλεγχαν περισσότερο από 14% της παγκόσμιας χωρητικότητας πετρελαιοφόρων, έναντι 13% των εταιριών πετρελαιοειδών, 10% των νορβηγών, 9% των ιαπώνων και 8% των αμερικανών εφοπλιστών (*Επιλογή*, Μάρτιος 1990, σελ. 243). Για να μπορέσει να γίνει κατανοητό το οικονομικό μέγεθος του ελληνικού και ελληνόκτητου εμπορικού στόλου, αρκεί να αναφέρουμε ενδεικτικά ότι σύμφωνα με υπολογισμούς του εφοπλιστή Λαιμού η αξία του ελληνόκτητου εμπορικού στόλου ξεπερνούσε στα τέλη της δεκαετίας του 1960 το μισό της αξίας των συνολικών πάγιων εγκαταστάσεων της ελληνικής βιομηχανίας (αναφέρεται από τη Καπετανάκη-Σηφάκη 1985, σελ. 14). Οι επενδύσεις, λοιπόν, ελλήνων εφοπλιστών στους κλάδους της διύλισης πετρελαίου και των ναυπηγείων αποσκοπούσαν από τη μια, στη σταθεροποίηση και ισχυροποίηση της θέσης τους στο διεθνές πετρελαιακό κύκλωμα, μέσα από τη συνένωση των διαδικασιών μεταφοράς και διύλισης του αργού πετρελαίου, και από την άλλη, στη μείωση των συνολικών κοστών αναπαραγωγής των δραστηριοτήτων τους (του κεφαλαίου τους) στην περιοχή (ναυπηγική και ναυπηγοεπισκευαστική υποστήριξη), με την ίδρυση και ανάπτυξη των ελληνικών ναυπηγείων. Βέβαια, η κρίση που έπληξε από τα τέλη της δεκαετίας του 1970 τα ευρωπαϊκά ναυπηγεία και η μετατόπιση του κύριου όγκου της διεθνούς ναυπηγικής δραστηριότητας στην Άπω Ανατολή οδήγησε στην υπερχρέωση των ελληνικών ναυπηγείων και στην εξαγορά τους από το κράτος, ώστε να συνεχισθεί η (οικονομικά παθητική) λειτουργία τους.

Τα όσα αναπτύξαμε σχετικά με τις (σε συνάλλαγμα) επενδύσεις των ελλήνων εφοπλιστών στην ελληνική οικονομία μας πα-

ρέχουν και μια εξήγηση αναφορικά με το ιδιαίτερα ψηλό απόλυτο μέγεθος, σε διεθνή σύγκριση, των διεθνών άμεσων επενδύσεων στην Ελλάδα, όπως επισημάναμε στην παράγραφο 3.1 αυτού του κεφαλαίου (βλ. και πίνακα 2). *Ένα σημαντικό τμήμα των επενδύσεων που καταγράφονται στις στατιστικές ως άμεσες επενδύσεις ξένου κεφαλαίου αφορά στην πραγματικότητα επενδύσεις σε συνάλλαγμα των ελλήνων εφοπλιστών* (κυρίως στους κλάδους των διυλιστηρίων, των ναυπηγείων, αλλά και του τουρισμού), οι οποίες, ακριβώς επειδή πραγματοποιούνται με την εισαγωγή στη χώρα ξένου συναλλάγματος απολαμβάνουν τα (νομοθετικά, φορολογικά κ.λπ.) προνόμια των ξένων επενδύσεων και καταχωρούνται σε αυτές από τις στατιστικές υπηρεσίες. Σύμφωνα με στοιχεία που παραθέτει ο Γιαννίτσης (1978, σελ. 155), το 22% της αξίας του ενεργητικού των «ξένων» επιχειρήσεων το 1970 και αντίστοιχα το 38% της αξίας του ενεργητικού τους το 1975 ελεγχόταν στην πραγματικότητα από έλληνες εφοπλιστές. *Η ύπαρξη της «διεθνούς» μερίδας του ελληνικού κεφαλαίου, του εφοπλισμού, αποτελεί έναν από τους σημαντικούς παράγοντες που διασφαλίζουν το ψηλό απόλυτο μέγεθος (σε διεθνή σύγκριση) των ξένων άμεσων επενδύσεων στην Ελλάδα.*

Τελειώνοντας τη συνοπτική αναφορά μας στην κλαδική κατανομή των άμεσων ξένων επενδύσεων αξίζει να σημειώσουμε ότι στη δεκαετία του 1980 αυξάνει σημαντικά η σημασία του τομέα των υπηρεσιών, και, στο εσωτερικό της μεταποίησης, των κλάδων τροφίμων/ποτών ως πόλων έλξης του επενδυτικού κεφαλαίου που εισάγεται στη χώρα από το εξωτερικό. Χαρακτηριστικά αναφέρουμε ότι το 48% της συνολικής αξίας των κεφαλαίων, των οποίων η εισαγωγή στην Ελλάδα εγκρίθηκε το 1989, αφορούσε ξενοδοχειακές, εμπορικές και ασφαλιστικές επιχειρήσεις, ενώ το 17% αφορούσε επιχειρήσεις τροφίμων και ποτών. Αντίστοιχα το 1988, το 48% των εγκριθέντων κεφαλαίων αφορούσε επιχειρήσεις μεταφορών, ξενοδοχειακές και εμπορικές και το 21% επιχειρήσεις τροφίμων και ποτών. Οι πρόσφατες αυτές τάσεις γίνονται φανερές ακόμα κι αν επεκτείνουμε τους υπολογισμούς μας σ' ολόκληρη την εννεαετία 1981-89: Από τα 1184 εκατ. δολάρια, που η εισαγωγή τους στην Ελλάδα εγκρίθηκε κατά το διάστημα αυτό, τα 462 εκατ. δολάρια, ή 39%

του συνόλου αφορούσαν τον τριτογενή τομέα της οικονομίας και τα 245 εκατ. δολάρια, ή ποσοστό 21% περίπου αφορούσαν τους κλάδους τροφίμων και ποτών.

Η αύξηση του ειδικού βάρους των υπηρεσιών ως σφαίρας τοποθέτησης του ξένου επενδυτικού κεφαλαίου αποτελεί διεθνή τάση, όπως ήδη αναφέραμε, η οποία αντικατοπτρίζει την αυξανόμενη ένταση του διεθνούς κεφαλαιακού ανταγωνισμού και μια αντίστοιχη τάση γρήγορης αναδιάρθρωσης της καπιταλιστικής παραγωγής σε πολλούς κλάδους του τομέα αυτού. Η αύξηση των εισροών επενδυτικού κεφαλαίου στους κλάδους τροφίμων-ποτών σχετίζεται και πάλι με το συνδυασμό, α) μιας γρήγορα μεγεθυνόμενης εισαγωγικής διείσδυσης ξένων εμπορευμάτων στους δύο αυτούς κλάδους της ελληνικής αγοράς και, β) ενός παράλληλου ταχύτατου παραγωγικού εκσυγχρονισμού τους κατά την ίδια περίοδο, που αποτυπώνεται σε ρυθμούς αύξησης του προϊόντος των δυο αυτών κλάδων (σε σταθερές τιμές) σημαντικά ψηλότερους από το μέσο όρο της μεταποίησης. Στον πίνακα 3 παρουσιάζεται η εξέλιξη των εισαγωγών (M), των εξαγωγών (X), του προϊόντος (Y), σε τρέχουσες τιμές, και της εισαγωγικής διείσδυσης (Y/M) για τους κλάδους τροφίμων-ποτών και για το χρονικό διάστημα 1970-1987. Επίσης, στις τρεις τελευταίες στήλες παρουσιάζεται η σε σταθερές τιμές αύξηση του προϊόντος του κλάδου τροφίμων, του κλάδου ποτών και της συνολικής μεταποίησης, στις δεκαετίες του 1970 (έτος βάσης 1970) και του 1980 (έτος βάσης 1980). Το αριστερό μέρος του πίνακα αφορά στοιχεία «μικτά», δηλαδή τρόφιμα που κατατάσσονται στα βιομηχανικά και στα αγροτικά προϊόντα (κατάταξη ΤΤΔΕ), ενώ στο δεξί μέρος του πίνακα είναι τα τρόφιμα της βιομηχανίας. Βέβαια, αυτό δεν αλλάζει τους συλλογισμούς μας επειδή η διείσδυση δεν αφορά τόσο στα «λάχανα» ή τα «ζώντα ζώα» όσο στα βιομηχανικά προϊόντα. Σημειώνουμε, ωστόσο, τον προσεγγιστικό χαρακτήρα των υπολογισμών μας, με την υπόσχεση ότι μελλοντικά θα παρουσιάσουμε μια περισσότερο ολοκληρωμένη κλαδική ανάλυση της εισαγωγικής διείσδυσης, καθώς και δείκτες κερδοφορίας/αποδοτικότητας για μεμονωμένους κλάδους της ελληνικής μεταποίησης.

Όπως γίνεται φανερό από τον πίνακα 3, στη διάρκεια της δεκαετίας του 1970 οι κλάδοι τροφίμων/ποτών παρουσίαζαν

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

έτος	M	X	Y	M/Y	Δείκτες βιομηχ. παραγωγής 1970=100		
	(εκατ. δρχ.)						
	{τρόφιμα + ποτά + καπνός}*				τρόφιμα	ποτά	μεταποίηση
1970	5746	7789	56375	0.11	100	100	100
1971	7139	8219	62507	0.12	105,5	112,1	109,8
1972	7174	10685	72644	0.10	106,9	124,1	126,9
1973	11982	12576	101450	0.12	114,2	137,2	147,0
1974	14679	17698	117519	0.13	108,5	138,3	144,0
1975	15498	22589	131567	0.12	113,0	137,2	150,5
1976	17200	29016	161808	0.11	130,3	151,6	164,4
1977	19928	32559	172138	0.12	129,9	183,7	168,9
1978	27980	37591	214217	0.14	155,5	196,0	181,7
1979	32861	41339	242813	0.14	161,8	220,4	192,8
						1980=100	
(1979)					(102)	(94,6)	(99)
1980	36705	55372	324795	0.12	100	100	100
1981	52553	61151	399359	0.13	106,1	104,5	100,7
1982	80563	78457	508471	0.16	105,8	105,4	98,6
1983	106160	107506	562025	0.19	107,0	105,9	97,2
1984	132612	144560	715044	0.19	117,6	111,8	98,5
1985	172848	162896	867291	0.20	120,6	125,8	101,0
1986	249336	214580	933624	0.27	109,1	130,1	100,3
1987	311856	238529	1034612	0.30	103,7	126,1	98,3
1988					114,8	134,7	103,2
1989					127,9	143,5	105,4

* Αγροτικού και βιομηχανικού τομέα

M: Εισαγωγές σε τρέχουσες τιμές, X: Εξαγωγές σε τρέχουσες τιμές Y: Καθαρό προϊόν σε τρέχουσες τιμές, M/Y: Εισαγωγική διείσδυση.

Δείκτες παραγωγής σε σταθερές τιμές.

Πηγές: «Η ελληνική ... 1990», σελ. 76, 79, 232-233, 362, *Επιλογή*, 4/1990

ρυθμούς ανάπτυξης χαμηλότερους από το μέσο όρο της ελληνικής μεταποίησης, ενώ η διείσδυση στην εσωτερική αγορά ξένων εμπορευμάτων του κλάδου παρέμενε σταθερή (12%-13%). Από τα τέλη, όμως, της δεκαετίας του 1970 (το 1977 αποτελεί το έτος αντιστροφής της τάσης για τον κλάδο των ποτών) οι ρυθμοί ανάπτυξης των δύο αυτών κλάδων ξεπερνούν εντυπωσιακά τους αντίστοιχους μέσους ρυθμούς της μεταποίησης. Επίσης, από το 1982 και μετά αυξάνουν εξίσου εντυπωσιακά οι εισαγωγές προϊόντων των κλάδων τροφίμων/ποτών στην ελληνική αγορά, με αποτέλεσμα τον υπερδιπλασιασμό της εισαγωγικής διείσδυσής τους μέσα σε πέντε χρόνια.

Αποδεικνύεται, λοιπόν, για μια ακόμα φορά, ότι *ο συνδυασμός μιας αυξανόμενης εισαγωγικής διείσδυσης και συγκριτικά ψηλών ρυθμών μεγέθυνσης της αποδοτικότητας της εγχώριας παραγωγής αποτελεί την προϋπόθεση για μια αντίστοιχη αύξηση των εισροών επενδυτικού κεφαλαίου από το εξωτερικό.*

Η θέση που μόλις διατυπώσαμε αποτελεί και το βασικό συμπέρασμα της ανάλυσής μας, αναφορικά με τη διεθνή κεφαλαιακή διαπλοκή της ελληνικής οικονομίας. Με βάση το συμπέρασμα αυτό μπορούμε, λοιπόν, να κάνουμε την πρόβλεψη ότι η προοπτική της Ενιαίας Ευρωπαϊκής Αγοράς, δηλαδή της κατάργησης τόσο των μη δασμολογικών φραγμών του ενδο-ευρωπαϊκού εμπορίου, όσο και των περιορισμών στην κίνηση των κεφαλαίων, αναμένεται να ενισχύσει την εισροή ξένου (επενδυτικού) κεφαλαίου στην Ελλάδα, στο βαθμό ακριβώς που, α) ενισχύει τη διείσδυση ξένων εμπορευμάτων στην ελληνική αγορά, β) συνοδεύεται από μια αντίστοιχη αύξηση της (οριακής) αποδοτικότητας του κεφαλαίου και συνεπώς της ανταγωνιστικότητας των προϊόντων συγκεκριμένων εγχώριων οικονομικών κλάδων. Στα ζητήματα, όμως, που σχετίζονται με την Ενιαία Ευρωπαϊκή αγορά θα αναφερθούμε αναλυτικότερα στο 4ο κεφάλαιο του βιβλίου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

ΤΟ ΔΙΕΘΝΕΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ ΚΑΙ Η ΑΝΑΔΙΑΡΘΡΩΣΗ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΥ

Εισαγωγή

Είδαμε στα προηγούμενα κεφάλαια ότι η εξέλιξη της ισοτιμίας της δραχμής (όπως και κάθε εθνικού νομίσματος) καθορίζεται και διαμορφώνεται κατά κύριο λόγο από την εξέλιξη των συνολικών εξωτερικών συναλλαγών της χώρας, όπως αυτές αποτυπώνονται καταρχή στο ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών (διεθνής εμπορική -κατά κύριο λόγο- διαπλοκή) και στη συνέχεια στο ισοζύγιο πληρωμών (διεθνής εμπορική και κεφαλαιακή διαπλοκή). Είδαμε, όμως, παράλληλα ότι η συναλλαγματική ισοτιμία της δραχμής αποτελεί πεδίο παρέμβασης της οικονομικής πολιτικής του κράτους:

Η οικονομική πολιτική παρεμβαίνει δηλαδή, μέσα στα όρια που θέτει κάθε φορά η συγκυρία των διεθνών οικονομικών συναλλαγών της χώρας (π.χ. τα ελλείμματα του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών και το ποσοστό κάλυψής τους από τις αυτόνομες κεφαλαιακές εισροές), για να επηρεάσει τη συναλλαγματική ισοτιμία της δραχμής και μέσω αυτής την εξέλιξη των διεθνών συναλλαγών της Ελλάδας, αλλά και την εξέλιξη των συνθηκών συσσώρευσης κεφαλαίου στο εσωτερικό της χώρας. Αναφερθήκαμε ήδη στην οικονομική πολιτική ανατίμησης -σε πραγματικούς όρους- της δραχμής, κατά την τριετία 1987-1989: Η πολιτική αυτή έγινε δυνατή χάρη στην ευνοϊκή εξέλιξη των εξωτερικών συναλλαγών της χώρας κατά την περίοδο 1987-1988 και στόχευε στην αύξηση της πίεσης του διεθνούς ανταγωνισμού πάνω στο ελληνικό κεφάλαιο, ώστε να επιταχυνθεί η διαδικασία εκσυγχρονισμού αυτού του τελευταίου. Παράλληλα, η πο-

λιτική αυτή επιδίωκε να εναρμονίσει την εξέλιξη της διεθνούς ισοτιμίας της δραχμής με τις κατευθύνσεις και τους κανόνες του «ευρωπαϊκού νομισματικού συστήματος»: Όπως θα δούμε αναλυτικότερα στα επόμενα, η προοπτική της Ενιαίας Ευρωπαϊκής Αγοράς, την οποία υιοθέτησαν οι δώδεκα χώρες-μέλη της ΕΟΚ, επαναφέρει στο προσκήνιο και τελικά αποδέχεται ως συνιστώσα της (πέρα από την κατάργηση των υφιστάμενων μηδασμολογικών φραγμών του ενδοκοινοτικού εμπορίου, των περιορισμών στις κινήσεις κεφαλαίων, των διαφορών στη νομοθεσία κ.λπ.), τη νομισματική ενοποίηση της ΕΟΚ, δηλαδή τη σταδιακή κατάργηση των διακυμάνσεων ανάμεσα στα νομίσματα των χωρών-μελών της Κοινότητας, μέχρι τη διαμόρφωση ενός ενιαίου ευρωπαϊκού νομίσματος και την ίδρυση ενός ενιαίου ευρωπαϊκού συστήματος κεντρικής τράπεζας.

Όμως, για κάθε χώρα-μέλος της ΕΟΚ, οι διεθνείς συναλλαγές δεν περιορίζονται μόνο στις συναλλαγές με τις άλλες χώρες-μέλη της Κοινότητας. Η διεθνής αγορά δεν περιορίζεται στην κοινοτική αγορά, όσο και αν αυξάνει το ειδικό βάρος της τελευταίας. Η εξέλιξη της διεθνούς οικονομικής συγκυρίας καθορίζεται από τις συνθήκες της κεφαλαιακής συσσώρευσης στους τρεις βασικούς πόλους της «παγκόσμιας καπιταλιστικής οικονομίας» (τις ΗΠΑ, την ΕΟΚ και την Ιαπωνία) και από τις συνθήκες του ανταγωνισμού ανάμεσά τους.

Η τύχη του ευρωπαϊκού νομισματικού συστήματος (ΕΝΣ) εξαρτάται, λοιπόν, από τις περιπέτειες του δολαρίου, του νομίσματος που κυριαρχεί σε παγκόσμια κλίμακα. Το ECU, το γερμανικό μάρκο και τα άλλα ευρωπαϊκά νομίσματα, καθώς και οι κανόνες που θεσμοθετούνται από τα όργανα της ΕΟΚ και οι προσπάθειες για σταθερές συναλλαγματικές ισοτιμίες στην Ευρώπη, βρίσκονται μονίμως υπό καθεστώς αβεβαιότητας ή αναίρεσης, εξαιτίας της ασταθούς συμπεριφοράς του αμερικανικού νομίσματος. Επομένως, η εξέλιξη της συναλλαγματικής ισοτιμίας της δραχμής δεν είναι ορθό να αναλύεται μόνο σε αναφορά με τους «καταναγκασμούς» που τίθενται από το ευρωπαϊκό νομισματικό σύστημα, ή την Ενιαία Ευρωπαϊκή Αγορά, σαν να επρόκειτο για ένα κλειστό οικονομικό σύστημα από την εξέλιξη του οποίου και μόνο εκπορεύονται οι οικονομικοί νόμοι και τάσεις. Η όποια ανάλυση ή αναφορά στο ΕΝΣ δεν έχει το δι-

καίωμα να παρακάμψει το ζήτημα του «παγκόσμιου νομίσματος» που εξακολουθεί να είναι το δολάριο, και σε τελευταία ανάλυση το ζήτημα της παγκόσμιας οικονομικής ηγεμονίας των ΗΠΑ.

Η ανάλυση του διεθνούς οικονομικού συστήματος, θα πρέπει ωστόσο να παίρνει υπόψη της και δυο άλλους πολύ σημαντικούς παράγοντες αστάθειας και αβεβαιότητας, οι οποίοι κατά κύριο λόγο πηγάζουν από την παγκόσμια καπιταλιστική κρίση: την ανάπτυξη των χρηματιστικών αγορών καθώς και την κερδοσκοπία σε διεθνή κλίμακα αφενός, και την παγκόσμια εξάπλωση των δραστηριοτήτων των εμπορικών τραπεζών αφετέρου.

4.1. *Αβεβαιότητες και ανισορροπίες του διεθνούς οικονομικού συστήματος.*

4.1.1. Η αμερικανική ηγεμονία σε αμφισβήτηση

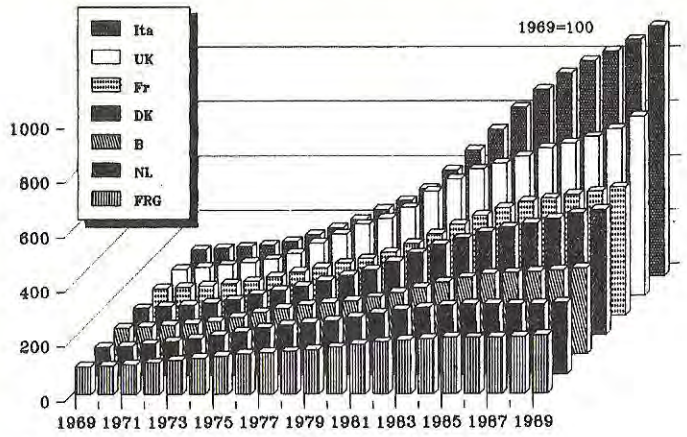
Το διεθνές νομισματικό και χρηματιστικό σύστημα, αρθρώνεται πάντοτε γύρω από το εθνικό νόμισμα της χώρας που ηγεμονεύει στο διεθνές οικονομικό σύστημα (ή ακόμη καλύτερα, του καπιταλισμού που βρίσκεται στην κορυφή της ιμπεριαλιστικής αλυσίδας): η χώρα αυτή δεσπόζει στο διεθνές εμπόριο, οι τράπεζές της καταλαμβάνουν τα κομβικά σημεία των πιστωτικών συναλλαγών, και οι χρηματιστικές της δραστηριότητες διογκώνονται ως έκφραση της παγκόσμιας εμπιστοσύνης του διεθνούς κεφαλαίου στην ηγεμονία της. Η κυριαρχία της στερλίνας (κατά το 19ο αιώνα και μέχρι το Μεσοπόλεμο), και στη συνέχεια του δολαρίου (κατά τα 30 χρόνια που ακολούθησαν το Β΄ παγκόσμιο πόλεμο), ήταν η έκφραση της αγγλικής και της αμερικάνικης παγκόσμιας ηγεμονίας αντίστοιχα. Αλλά και αντίστροφα, σε εποχές κρίσης της διεθνούς οικονομίας, αλλά και εποχές κατά τις οποίες κλονίζεται η οικονομικά ηγεμονική δύναμη, το νόμισμά της χάνει τη σταθερότητά του και δεν έχει πια την αδιάλειπτη εμπιστοσύνη του διεθνούς κεφαλαίου: έτσι συνέβη στο Μεσοπόλεμο με την Αγγλία, και μετά το 1971 με το δολάριο, όταν κατέρρευσε το σύστημα των σταθερών συναλλαγματικών ισοτιμιών με βάση το δολάριο (που η τιμή του αντιστοιχού-

σε στην τιμή μιας σταθερής ποσότητας χρυσού - σύστημα Bretton-Woods) και διαμορφώθηκε το σημερινό σύστημα των κυμαινόμενων διεθνών συναλλαγματικών ισοτιμιών.

Αυτό που κλονίζει την εμπιστοσύνη στο νόμισμα της ηγεμονικής δύναμης είναι από τη μια η διεθνής οικονομική κρίση και από την άλλη η κάμψη της πραγματικής οικονομικής ισχύος της χώρας αυτής, η μειούμενη ικανότητά της να παράγει με «καλύτερους» όρους απ' ό,τι οι ανταγωνιστές της: αυτή είναι και η περίπτωση των ΗΠΑ μετά το 1971, όταν κλονίζεται το δολάριο σα συνέπεια της μείωσης της «απόστασης» ανάμεσα στην παραγωγική ισχύ της Αμερικής από τη μια και της Ευρώπης και της Ιαπωνίας από την άλλη και το δολάριο υποχρεώνεται σε αλλεπάλληλες υποτιμήσεις ως προς τα νομίσματα των ισχυρότερων οικονομικών ανταγωνιστών των ΗΠΑ.

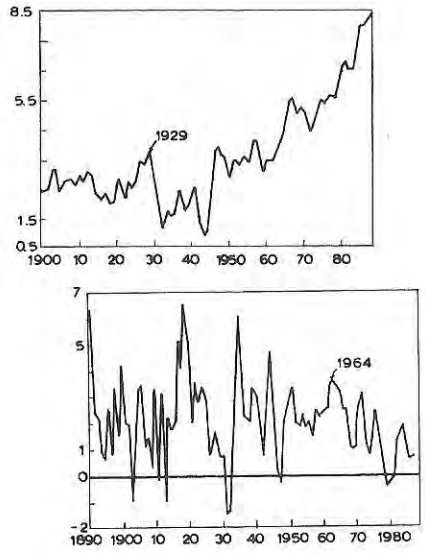
Σήμερα, όπως και στο Μεσοπόλεμο, η ηγεμονία της χώρας που δεσπόζει στο διεθνές οικονομικό σύστημα βρίσκεται σε αμφισβήτηση. Οι δείκτες της αμερικανικής οικονομίας δεν αφήνουν πολλά περιθώρια ερμηνείας: οι ΗΠΑ βρίσκονται σε κρίση και ασκούν όλο και πιο δύσκολα την ηγεμονία τους. Η διαδικασία της κρίσης του αμερικάνικου καπιταλισμού, που είναι μια κρίση υπερσυσσώρευσης κεφαλαίου (μια κρίση της παραγωγής σχετικής υπεραξίας, κρίση παραγωγικότητας), μπορεί να περιγραφεί με το συντομότερο δυνατό τρόπο με δυό μεγέθη, εκ των οποίων το πρώτο, η επένδυση ανά εργαζόμενο εκφράζει πόσο έντονη είναι η προσπάθεια εκμηχάνισης και αύξησης της παραγωγικότητας, ενώ το δεύτερο είναι το ίδιο το αποτέλεσμα αυτής της προσπάθειας, δηλαδή η παραγωγικότητα της εργασίας. Όπως φαίνεται στο σχετικό διάγραμμα, ο αμερικάνικος καπιταλισμός έχει εισέλθει σε μια φάση μακροχρόνιας αναποτελεσματικότητας: ενώ εντείνει όλο και πιο πολύ τις προσπάθειες για επιτάχυνση της παραγωγικότητάς του, πράγμα που εκφράζεται με τη συνεχή αύξηση της επένδυσης ανά εργαζόμενο, όλο και λιγότερο το καταφέρνει, αφού η παραγωγικότητα της εργασίας ακολουθεί μια μακροχρόνια πορεία επιβράδυνσης -πέρα από μεσοπρόθεσμες ή πρόσκαιρες βελτιώσεις. Έχουμε δηλαδή να κάνουμε, όπως ήδη επισημάναμε, με μια κρίση υπερσυσσώρευσης κεφαλαίου. Βέβαια, οι κυριότεροι ανταγωνιστές των ΗΠΑ, βρίσκονται και αυτοί σε κρίση, αλλά οι επιπτώσεις της

43. Consumer Price Index 1969–1988
in selected EC Countries

Source: OECD

43. Δείκτης τιμών καταναλωτή. Επιλεγμένες χώρες της ΕΟΚ.

44. Επένδυση παγίου κεφαλαίου ανά απασχολούμενο και παραγωγικότητα της εργασίας στις ΗΠΑ (επάνω και κάτω διάγραμμα αντίστοιχα).

εκεί δεν είναι τόσο έντονες όσο στην Αμερική. Ας μην ξεχνάμε ότι η Γερμανία και η Ιαπωνία είναι χώρες που αναδεικνύονται σταδιακά, μετά τον πόλεμο, ήδη πριν ξεσπάσει η κρίση (για λόγους που ανάγονται σε παράγοντες όπως η χαμηλότερη οργανική σύνθεση του κεφαλαίου -ψηλότερο ποσοστό κέρδους στις χώρες αυτές, ή ακόμη, οι εργασιακές σχέσεις κ.λπ. βλέπε αναλυτικά στο Busch 1987), σε ανερχόμενες νέες δυνάμεις που, άν και δεν είναι σε θέση να διεκδικήσουν την παγκόσμια ηγεμονία, κλείνουν απειλητικά την «απόσταση» με τις ΗΠΑ. Η κλονισμένη ηγεμονία των ΗΠΑ είναι λοιπόν, η ευθεία προέκταση της μεγάλης δομικής κρίσης που γνωρίζει ο αμερικάνικος καπιταλισμός μετά τα μέσα της δεκαετίας του '60 αφενός, και του συγκριτικά μεγαλύτερου δυναμισμού του Γερμανικού και Ιαπωνικού καπιταλισμού καθόλη τη μεταπολεμική περίοδο αφετέρου.

Το άμεσο αποτέλεσμα των παραπάνω, είναι ότι το αμερικανικό έλλειμμα τρεχουσών συναλλαγών στη δεκαετία του '80 είναι το μεγαλύτερο που εμφανίστηκε ποτέ στην ιστορία. Είναι αφενός εκδήλωση της αμφισβητούμενης αμερικανικής ηγεμονίας, και αφετέρου αποτελεί τη βασική συνιστώσα των διεθνών εμπορικών ανισορροπιών. Πρωτοεμφανίστηκε στα 1971-72, συγκρατήθηκε στη δεκαετία του '70 σε ανεκτά επίπεδα χάρη στην υποτίμηση του δολαρίου, και αυξήθηκε απότομα μεταξύ 1982 και 1987, στη διάρκεια της διεθνούς οικονομικής ανάκαμψης της οποίας η «ατμομηχανή» ήταν οι ΗΠΑ. Αυτό συνέβη, επειδή οι ρυθμοί αύξησης της εσωτερικής ζήτησης στη χώρα αυτή ήταν σημαντικά ψηλότεροι απ' ό,τι στην Ευρώπη, και ταυτόχρονα το δολάριο παρουσίαζε, μέχρι τις αρχές του '85, ισχυρή ανατίμηση που καθιστούσε τα εισαγόμενα προϊόντα φθηνότερα από τα αμερικανικά. Το αμερικανικό εμπορικό έλλειμμα είναι «συμμετρικό» με τα πλεονάσματα της Γερμανίας και της Ιαπωνίας: το άθροισμα των τελευταίων πλησιάζει με το αμερικανικό έλλειμμα.

Πιο αναλυτικά, η πορεία των εξωτερικών ανταλλαγών των ΗΠΑ κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του '80 έχει ως εξής: Ο τρόπος με τον οποίο πραγματοποιήθηκε η ανάκαμψη το '83 (Ιωακείμογλου 1987), οι προσδοκίες που προκάλεσε για αύξηση της κερδοφορίας του κεφαλαίου στην αμερικάνικη οικονομία, η

αναβάθμιση του γοήτρου των ΗΠΑ ως ηγεμονικής (οικονομικής, στρατιωτικής, πολιτικής) καπιταλιστικής δύναμης καθώς και η νομισματική πολιτική της χώρας αυτής και η συνακόλουθη αύξηση των επιτοκίων, οδήγησαν το δολάριο σε ανατίμηση από το 1981 μέχρι τις αρχές του 1985. Αυτή η υπερτίμηση έθεσε σε δοκιμασία τις επιχειρήσεις των ΗΠΑ, διευκόλυνε τη διείσδυση των ξένων προϊόντων στη μεγάλη αμερικανική αγορά, και συνέτεινε έτσι σε μεγάλο βαθμό στην υπέρογκη αύξηση του εμπορικού ελλείμματος. Βέβαια, εκείνη την εποχή ήταν δύσκολο να διακρίνει κανείς σε ποιό βαθμό το εμπορικό έλλειμμα οφειλόταν στο υπερτιμημένο δολάριο και σε ποιό βαθμό οφειλόταν σε άλλους παράγοντες μειωμένης ανταγωνιστικότητας των αμερικάνικων προϊόντων. Μάλιστα, μόνο μερικοί αιρετικοί έβαζαν σε αμφισβήτηση την υποτιθέμενη άνοδο της τεχνολογικής δύναμης των ΗΠΑ, το θρύλο της Silicon Valley κ.λπ. Η ανάκαμψη της αμερικάνικης οικονομίας άρχισε να εξασθενίζει από το δεύτερο εξάμηνο του '84, τα επιτόκια μειώθηκαν με σκοπό να υποστηρίξουν την ανάκαμψη, αλλά το δολάριο παρέμεινε σταθερά ανατιμημένο μέχρι το Φεβρουάριο του '85, κάτω από την επίδραση των άλλων -πέραν των επιτοκίων- παραγόντων. Από τότε, η ισοτιμία του αρχίζει να μειώνεται κάτω από την επίδραση του τεράστιου εμπορικού ελλείμματος. Η συμφωνία της Plazza στη Ν.Υόρκη τον Σεπτέμβριο '85 επικυρώνει την αποδοχή της πτώσης του δολαρίου από τις 7 ισχυρότερες καπιταλιστικές χώρες. Αξίζει να σημειωθεί σ' αυτό το σημείο ότι τα αμερικανικά ελλείμματα (του κρατικού προϋπολογισμού και του εξωτερικού εμπορίου), θεωρούνται σήμερα από πολλούς ως η αιτία της κρίσης. Τα αποτελέσματα όμως αυτών των ελλειμμάτων όλα αυτά τα χρόνια ήταν η συντήρηση της ανάκαμψης με τόνωση της κατανάλωσης, οι αυξημένες εξαγωγές και η απάλυνση του προβλήματος της υπερχρέωσης των χωρών του Τρίτου Κόσμου, η ανάπτυξη των εξαγωγικών κλάδων της Ιαπωνίας και της Δ.Γερμανίας, η μαζική εισροή ιαπωνικών και ευρωπαϊκών κεφαλαίων στις ΗΠΑ με τη μορφή χρηματικού κεφαλαίου (από το Φεβρουάριο του '85, σε συνδυασμό με την αντιστροφή της τάσης εξέλιξης του δολαρίου και τη συνακόλουθη ανατίμηση του γιέν, αλλά και με την άνοδο του προστατευτισμού). Εξάλλου, όπως επισημάναμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, η εισαγω-

γική διείσδυση των ιαπωνικών και ευρωπαϊκών επιχειρήσεων στην αμερικάνικη αγορά, σε συνδυασμό με την ανάκαμψη της βιομηχανικής παραγωγής στις ΗΠΑ στις αρχές της δεκαετίας του '80, και την υποτίμηση του δολαρίου από τα μέσα της ίδιας δεκαετίας (αύξηση της ανταγωνιστικότητας των αμερικανικών προϊόντων), οδήγησαν στην ραχύτατη αύξηση των εισροών ξένων επενδύσεων στις ΗΠΑ.

Τα ελλείμματα των ΗΠΑ λοιπόν, μακριά από το να έχουν κάποια δυσμενή επίδραση πάνω στην καπιταλιστική ανάκαμψη των ετών '83-'87, απλώς συνέβαλαν στην αναδιάταξη των δυνάμεων ανάμεσα στις ηγεμονικές καπιταλιστικές χώρες: σε μια πρώτη φάση ενίσχυσαν την αμερικάνικη ηγεμονία «επι πιστώσει», και τελικά όλα δείχνουν ότι δεν κατάφεραν να ανακόψουν τη συνεχή αναβάθμιση στην ιμπεριαλιστική αλυσίδα του Δυτικογερμανικού και του Ιαπωνικού καπιταλισμού. Η υποτίμηση του δολαρίου μεταξύ 1985 και 1987, δεν είχε τα αναμενόμενα αποτελέσματα (Toinet 1987). Ενώ το μάρκο και το γιέν ανατιμήθηκαν κατά 40% τουλάχιστο ως προς το δολάριο, τα εμπορικά πλεονάσματα της Ιαπωνίας και της Γερμανίας σχεδόν διπλασιάστηκαν από το 1985 στο 1986. Η αυξανόμενη ιαπωνική οικονομική ισχύς και οι εντάσεις στις οποίες υποβάλλει την αμερικάνικη οικονομία φαίνονται εξάλλου και στην κίνηση των κεφαλαίων: από το 1985 οι ιάπωνες «επενδυτές» καλύπτουν το 25% έως 35% του ελλείμματος του κρατικού προϋπολογισμού των ΗΠΑ. Η Ιαπωνία έχει γίνει ο πρώτος πιστωτής και ο μεγαλύτερος τραπεζίτης του κόσμου: οι 6 μεγαλύτερες τράπεζες είναι ιαπωνικές, ενώ η μεγαλύτερη αμερικανική τράπεζα, κατέχει την έβδομη θέση. Όταν το αμερικάνικο νόμισμα υποτιμάται πολύ γρήγορα, η κεντρική τράπεζα της Ιαπωνίας παρεμβαίνει αγοράζοντας εκατοντάδες εκατομμύρια δολάρια. Όσο για τις άμεσες επενδύσεις στις ΗΠΑ, όπως είδαμε, αρχίζουμε να τις συγκρίνουμε με τις αμερικανικές επενδύσεις στην Ευρώπη τη δεκαετία του '60.

Η άνοδος του Δυτικογερμανικού και του Ιαπωνικού καπιταλισμού πρέπει να αναζητηθεί στη βιομηχανική ευρωστία ή -για να ακριβολογούμε- στις κοινωνικές συνθήκες συσσώρευσης παραγωγικού κεφαλαίου στις χώρες αυτές, αλλά και στις ΗΠΑ. Τα αμερικανικά προϊόντα χαρακτηρίζονται από μειωμένη α-

νταγωνιστικότητα, παρά την υποτίμηση του δολαρίου (Lemperiere 1987). Η παραγωγικότητα στη βιομηχανία αυξήθηκε κατά την περίοδο 1980-85 κατά 20% στις ΗΠΑ, έναντι 28% στη Βρετανία, 25% στη Γαλλία, 30% στην Ιαπωνία (*L'Express* 13.11.87). Η μόνη χώρα που έχει μικρότερες από τις ΗΠΑ επενδύσεις στη βιομηχανία (σαν ποσοστό του ΑΕΠ) είναι η Βρετανία. Αυτή η αμερικανική υστέρηση οφείλεται στις διαφορές που υπάρχουν ανάμεσα στους εθνικούς όρους εκμετάλλευσης της εργασιακής δύναμης και συνακόλουθα συσσώρευσης κεφαλαίου: ο αμερικάνικος καπιταλισμός στηρίζεται από τα χρόνια '65-'70 στη συνεχή μείωση των πραγματικών μισθών, την εκμετάλλευση φτηνής εργατικής δύναμης στο Νότο, στην ανάπτυξη των υπηρεσιών (Dommergues P. 1987, Ιωακείμογλου 1987). Η πίεση επομένως του ανταγωνισμού, για εκσυγχρονισμό της παραγωγικής διαδικασίας είναι μικρότερη στις ΗΠΑ απ' ό,τι στις χώρες της Ευρώπης και την Ιαπωνία (Thorow 1985). Μάλιστα σε ό,τι αφορά τη μετατροπή του ταξικού συσχετισμού δυνάμεων υπέρ του κεφαλαίου στη δεκαετία του '80, το αμερικάνικο κεφάλαιο τη χρησιμοποίησε για να πετύχει μειώσεις των μισθών πολύ πιο συχνά από τους ανταγωνιστές του, που προσπάθησαν να εκμεταλλευτούν την αποδυνάμωση των συνδικάτων (και της εργατικής τάξης γενικότερα) για να υποκαταστήσουν εργασία με λειτουργίες μηχανών και να μετατρέψουν την οργάνωση της εργασίας (*Economist* 24.10.87). Όμως στις ΗΠΑ το άμεσο εργατικό κόστος αντιπροσωπεύει μόνο το 15% του κόστους παραγωγής, και κατά συνέπεια οι μισθολογικές μειώσεις δεν έχουν μεγάλες επιπτώσεις πάνω στην ανταγωνιστικότητα. Η υστέρηση της αμερικανικής βιομηχανίας φαίνεται και στη διείσδυση των εισαγωγών στην αγορά μέσων παραγωγής, αλλά και στην αγορά προϊόντων «υψηλής τεχνολογίας»: το 1986 για πρώτη φορά στην ιστορία τους οι ΗΠΑ παρουσίασαν εμπορικό έλλειμμα στους κλάδους αυτούς. Ο μύθος της Silicon Valley σβύνει (Latouche 1986). Παρ' όλο που οι ΗΠΑ εξακολουθούν να έχουν εξαιρετικές επιδόσεις στην παραγωγή τεχνολογίας, η ανωτερότητά τους φαίνεται σήμερα να απειλείται (Brie, 1987). Έτσι, η μειωμένη ανταγωνιστικότητα της αμερικάνικης βιομηχανίας οδήγησε, κατά τη διετία 1985-1987, παρά την υποτίμηση του δολαρίου και την ένταση του προστατευτισμού,

σε διατήρηση του εξωτερικού εμπορικού ελλείμματος σε μεγάλα ύψη: για να μειωθεί αυτό το τελευταίο, απαιτήθηκε λοιπόν από το 1988, μια επιβράδυνση της συνολικής ζήτησης και της οικονομικής δραστηριότητας ταχύτερη απ' ό,τι στην Ευρώπη και την Ιαπωνία. Πράγματι, ο βαθμός κάλυψης των αμερικανικών εισαγωγών από εξαγωγές (σε όγκο) άρχισε να βελτιώνεται από τις αρχές του '88. Σ' αυτή τη βελτίωση ωστόσο, και σε αντίθεση με τη διετία 1985-1987, συνέβαλε και η συναλλαγματική ισοτιμία του δολαρίου, και αυτό για τους παρακάτω λόγους: Στις αρχές του '85, όταν άρχισε η υποτίμηση του δολαρίου, αναμενόταν μια βελτίωση του εμπορικού ισοζυγίου, σύμφωνα με τη θεωρία της καμπύλης J. Όμως τότε το δολάριο ήταν εξαιρετικά υπερτιμημένο (περίπου 3,5 DM και 250 yen), και τα περιθώρια κέρδους των ευρωπαίων και ιαπώνων εξαγωγέων στις ΗΠΑ ήταν πολύ μεγάλα. Αυτό τους επέτρεψε στη συνέχεια να διατηρήσουν τις τιμές τους σταθερές (σε δολάρια), να θυσιάσουν ένα μέρος από τα περιθώρια κέρδους τους και να διατηρήσουν έτσι τα μερίδιά τους στην αμερικανική αγορά. Μόνον όταν το δολάριο φτάνει στα επίπεδα των 1,6-1,8 DM και των 120-140 Yen, στα τέλη του '87, τα περιθώρια κέρδους των ευρωπαίων και των ιαπώνων στενεύουν, οπότε αρχίζει και η διάβρωση των μεριδίων τους στην αγορά των ΗΠΑ και η βελτίωση του αμερικανικού εμπορικού ελλείμματος (σε όγκο).

Ο ενδοϊμπεριαλιστικός ανταγωνισμός αναδεικνύει, λοιπόν, ως ανερχόμενες δυνάμεις στο μπλοκ των ηγεμονικών καπιταλιστικών χωρών τη Δ. Γερμανία και την Ιαπωνία. Όμως, είναι προφανές ότι ούτε η μια ούτε η άλλη είναι σε θέση να διεκδικήσουν την παγκόσμια ηγεμονία από τις ΗΠΑ. Οι συνθήκες εκμετάλλευσης της εργασιακής δύναμης στις χώρες αυτές, δίνουν ώθηση στον καπιταλισμό της σχετικής υπεραξίας -που σημαίνει πάνω απ' όλα συσσώρευση κεφαλαίου για την αύξηση της παραγωγικής δύναμης της εργασίας. Αντίθετα στις ΗΠΑ: η μετατόπιση της καπιταλιστικής εκμετάλλευσης προς πιο «παλιές μεθόδους» εκμετάλλευσης της εργασιακής δύναμης, δηλαδή προς την απόλυτη υπεραξία, μειώνει την ανταγωνιστικότητα του αμερικάνικου καπιταλισμού. Βέβαια, δεν ευσταθεί ο ισχυρισμός ότι η αμερικανική οικονομική ηγεμονία καταρρέει: πρόκειται για μία πλάνη εξίσου μεγάλη με αυτή των ετών 1982-85, που

έκανε ακόμη και τους πιο σοβαρούς «παρατηρητές» να υποκύπτουν στη γοητεία του «αμερικάνικου δυναμισμού» και να μιλούν για την «ευρωσκλήρωση». Η ίδια η υποτίμηση του δολαρίου βελτιώνει την ανταγωνιστικότητα των αμερικάνικων προϊόντων, η ζήτηση στην Ευρώπη και την Ιαπωνία αυξάνεται γρηγορότερα απ' ό,τι στις ΗΠΑ, τα αμερικανικά επιτόκια είναι τα μεγαλύτερα (εκτός των βρετανικών), και οι εξαγωγικές επιδόσεις των αμερικανικών επιχειρήσεων αρχίζουν να γίνονται πολύ καλές.

Συμπερασματικά:

Η αστάθεια του δολαρίου απορρέει άμεσα από τις διαδικασίες συσσώρευσης κεφαλαίου στις ηγεμονικές χώρες του διεθνούς οικονομικού συστήματος, και ιδιαίτερα στις ΗΠΑ, τη Γερμανία και την Ιαπωνία. Είναι η έκφραση της κρίσης της αμερικάνικης οικονομικής ηγεμονίας: οι μεν ΗΠΑ ασκούν αυτή την ηγεμονία όλο και πιο δύσκολα, οι δε ανερχόμενες δυνάμεις (Γερμανία και Ιαπωνία) αδυνατούν να αναλάβουν τον ηγετικό ρόλο. Η αστάθεια του αμερικανικού νομίσματος αποτελεί παράγοντα μεταβολής των συναλλαγματικών ισοτιμιών των ευρωπαϊκών νομισμάτων έναντι του δολαρίου, αλλά και μεταξύ τους, αφού το νόμισμα κάθε ξεχωριστής χώρας τείνει να μεταβληθεί έναντι του δολαρίου με βάση τα δεδομένα του εξωτερικού της εμπορίου, δηλαδή σε τελευταία ανάλυση με βάση τη διάρθρωση της παραγωγής της, την παραγωγικότητά της, τη διεθνή της εξειδίκευση και τον τρόπο ένταξής της στη διεθνή αγορά, παρά τις όποιες αποφάσεις κεντρικών υπερεθνικών οργάνων.

4.1.2. Η άνθιση των χρηματιστικών αγορών.

Το χρήμα και όλα τα «χαρτιά» που κυκλοφορούν στις χρηματιστικές αγορές είναι δικαίωμα πάνω στη μελλοντική παραγωγή, είναι συσσώρευση απαιτήσεων της ιδιοκτησίας πάνω στην εργασία. Και το κραχ είναι η στιγμή εκείνη όπου αποδεικνύεται ότι το δικαίωμα αυτό πάνω στην παραγωγή είναι δικαίωμα πάνω στο τίποτα, ότι η καπιταλιστική εκμετάλλευση στη δεδομένη ιστορική συγκυρία, δεν είναι σε θέση να ικανοποιήσει αυτές τις απαιτήσεις της ιδιοκτησίας πάνω στην εργασία: είναι η στιγμή

όπου γίνεται φανερό πως η αξιοποίηση του κεφαλαίου που πραγματοποιείται στα χρηματιστήρια είναι το «αεικίνητο» της οικονομίας. Το διεθνές οικονομικό σύστημα βρίσκεται ωστόσο σήμερα κάτω από την κυριαρχία ενός τέτοιου χρηματιστικού παιχνιδιού.

Η επανεμφάνιση της μεγάλης σημασίας των χρηματιστικών αγορών από τις αρχές της δεκαετίας του '70, συνδέεται με τη διεθνοποίηση και την αύξηση του μεγέθους των τραπεζών. Αυτές ανάπτυξαν νέες μη-εθνικές αγορές, τις ευρωαγορές (*Rapport Ramses* 85-86), πολλαπλασίασαν τις σχέσεις μεταξύ εθνικών χρηματιστικών αγορών, ανακύκλωσαν τα πετροδολάρια, διαφοροποίησαν τους τρόπους δανεισμού με τη χρήση χρηματιστικών καινοτομιών, έμαθαν να παρακάμπτουν τους εθνικούς φραγμούς στην κυκλοφορία του χρηματιστικού κεφαλαίου. Ο καπιταλισμός χαρακτηρίζεται σήμερα από μία γενικευμένη κινητικότητα χρηματιστικού κεφαλαίου σε παγκόσμιο επίπεδο που δεν έχει ιστορικό προηγούμενο (Arnaud 1986). Σε εθνικό επίπεδο, τα «νέα χρηματιστικά προϊόντα» και η απελευθέρωση (deregulation) του τραπεζικού συστήματος προσφέρουν νέες δυνατότητες τοποθέτησης χρημάτων σε ιδιώτες και επιχειρήσεις (Banque de France 1987). Αυτές οι καινοτομίες εμφανίζονται ήδη στη δεκαετία του '60, επιταχύνονται στη δεκαετία του '70, αλλά γνωρίζουν την πραγματική τους άνθιση μετά το 1980. Βέβαια, οι καινοτομίες αυτές είναι πολύ σχετικές: είχαν ήδη κάνει την εμφάνισή τους γύρω στα 1925-1929 (Bernis & Leonard 1987), για να αποσυρθούν από το προσκήνιο με την επικράτηση της «κεϋνσιανής επανάστασης» στα χρόνια '30-'70. Η απελευθέρωση των χρηματιστικών αγορών έγινε δυνατή και αναγκαία εξαιτίας της διεθνοποίησης, δηλαδή της προσπάθειας του κεφαλαίου να υπερβεί τους περιορισμούς που επιβάλλουν στην αξιοποίησή του οι εθνικοί φραγμοί. Ένα από τα κυριότερα αποτελέσματά της είναι μια χωρίς προηγούμενο όξυνση του ανταγωνισμού στις αγορές αυτές.

Εκτός από τη σύνδεση των εθνικών αγορών και τη διεθνοποίησή τους, η δεκαετία του '80 χαρακτηρίζεται και από μία μαζική εισαγωγή νέων τεχνολογιών στη σφαίρα κυκλοφορίας και συσσώρευσης χρηματικού κεφαλαίου: η πληροφορική και οι τηλεπικοινωνίες επιτρέπουν στον κάθε «επενδυτή», με τη βοήθεια

μιας οθόνης Reuter, να πληροφορείται τις αλλαγές των τιμών και των επιτοκίων στις κυριότερες αγορές και να αποσύρει το κεφάλαιό του από μία αγορά για να το τοποθετήσει σε κάποια άλλη -η οποία του δίνει προσδοκίες μεγαλύτερου κέρδους- μέσα σε μερικά λεπτά. Η ταχύτητα και η ευκολία με την οποία ένας όλο και μεγαλύτερος όγκος κεφαλαίου μπορεί να μεταφερθεί από τη μία αγορά στην άλλη ωθεί παραπέρα τη διαδικασία της διεθνοποίησης και της αλληλοδιείσδυσης των αγορών.

Έτσι, οι χρηματιστικές αγορές όχι μόνο αποτελούν πλέον μια ενιαία αγορά (*Economist Survey* 8.11.86), αλλά συνδέονται και με εξαιρετικά μεγάλη ταχύτητα: αυξάνεται η ταχύτητα με την οποία μετακινούνται τα κεφάλαια, και επομένως και η ταχύτητα και το πλάτος των μεταβολών των επιτοκίων, των τιμών των μετοχών και όλων των «χάρτινων» κεφαλαίων. Ο όγκος των συναλλαγών αυξάνεται ανάλογα.

Αναπτύσσονται έτσι κάποιοι καινούργιοι κίνδυνοι χρηματιστικής κρίσης:

* η άνθιση των νέων χρηματιστικών «εργαλείων», αυξάνει την αδιαφάνεια του όλου συστήματος, και το αποσπά από τη δυνατότητα ανάλυσης και ελέγχου -επομένως και από την εξισορροπητική παρέμβαση- του κράτους,
* η διάρρηξη της πίστης σε ένα σημείο του χρηματιστικού πλέγματος στο οποίο έχουν ενταχθεί τράπεζες, ιδιώτες, βιομηχανικές επιχειρήσεις, υπερχρεωμένες χώρες, κερδοσκόποι, αντανακλάται άμεσα στο σύνολο του συστήματος με την ταχύτητα που προσφέρουν οι ηλεκτρονικοί υπολογιστές και οι σύγχρονες τηλεπικοινωνίες.

Τα τρία μεγαλύτερα χρηματιστήρια (Ν.Υόρκης, Λονδίνου και Τόκιο), αποτελούν -χάρη στη γεωγραφική τους θέση- μία χρηματιστική αγορά που λειτουργεί 24 ώρες το 24ωρο. Η άνθιση των χρηματιστηρίων από τα τέλη του '82 οφείλεται βέβαια βασικά στην τροπή της κεφαλαιακής συσσώρευσης στη διάρκεια της δεκαετίας του '80, αλλά διευκολύνθηκε και επιταχύνθηκε από τις αλλαγές που είδαμε παραπάνω.

Συμπερασματικά:

Οι συναλλαγματικές ισοτιμίες των νομισμάτων υπόκεινται σε αλλαγές που συνδέονται με την κίνηση τεράστιων όγκων χρήματος μεταξύ χρηματιστικών αγορών και μεταξύ εναλλακτι-

κών κερδοσκοπικών τοποθετήσεων. Ενώ δηλαδή η εξισορρόπηση των ανισορροπιών στα ισοζύγια πληρωμών θα απαιτούσε μια ορισμένη διάρθρωση των ισοτιμιών, η κερδοσκοπία στις χρηματιστικές αγορές παρεμβαίνει στη διαμόρφωσή τους και τις μεταβάλλει σε κατεύθυνση που δεν έχει αναγκαστικά εξισορροπητικό χαρακτήρα ως προς τις ανταλλαγές εμπορευμάτων και υπηρεσιών. Τα νομίσματα βρίσκονται, λοιπόν, μετά το 1980 μέσα σε καθεστώς αστάθειας και μεγάλων διακυμάνσεων εξαιτίας αυτής ακριβώς της άνθισης των χρηματιστικών αγορών.

4.1.3. Η ανεξέλεγκτη προσφορά χρήματος στη διεθνή αγορά

Η δημιουργία χρήματος πραγματοποιείται σε σημαντικό βαθμό μέσω της πίστης. Όμως σήμερα, δεδομένης της διεθνοποίησης, κάθε νόμισμα που χρησιμοποιείται στις διεθνείς συναλλαγές παράγεται όχι μόνον από τα δάνεια που συνάπτονται μέσα στην ίδια τη χώρα του, από τις εθνικές τράπεζες που βρίσκονται υπό τον έλεγχο της εθνικής νομισματικής εξουσίας (κεντρική τράπεζα), αλλά και από τα δάνεια που χορηγούν στο εξωτερικό τράπεζες διαφόρων εθνικοτήτων (Beaud 1989). Το πρώτο νόμισμα που απέκτησε ένα τέτοιο status ήταν το δολάριο, με τη εμφάνιση, στη δεκαετία του '60, των «ευρω-δολαρίων». Σήμερα όμως συμμετέχουν στο παιχνίδι και άλλα νομίσματα.

Στις δεκαετίες του '60 και του '70, οι αγορές του «ευρωδολαρίου» και των άλλων «ξενο-νομισμάτων», αντιπροσώπευαν μόνον μερικές ποσοστιαίες μονάδες της νομισματικής μάζας των πέντε μεγαλύτερων βιομηχανικών χωρών της Δύσης. Τα διεθνή τραπεζικά δάνεια, ως ποσοστό της συνολικής προσφοράς χρήματος των χωρών αυτών, περνάνε από 8% στις αρχές της δεκαετίας του '70 σε πάνω από 20% στα μέσα της δεκαετίας του '80. Εξάλλου, τα συναλλαγματικά αποθέματα των τραπεζών σαν ποσοστό της συνολικής ρευστότητας σε συνάλλαγμα ανέρχονταν το 1974 σε 55% ενώ το 1983 μόλις σε 40%. Η ανάπτυξη των δραστηριοτήτων των εμπορικών τραπεζών σε διεθνή κλίμακα, έχει πάρει σήμερα τέτοια έκταση, ώστε είναι όλο και πιο δυσχερής ο έλεγχος της προσφοράς χρήματος. Ένα βασικό χα-

ρακτηριστικό της διεθνούς κινητικότητας των κεφαλαίων, είναι ότι δεν πραγματοποιεί την αναδιανομή μιας εκ των προτέρων καθορισμένης και γνωστού ύψους αποταμίευσης, αλλά συμβάλλει αποφασιστικά στη δημιουργία νομισματικής ρευστότητας, είτε μέσω τραπεζικών δανείων, είτε μέσω υποστηριζόμενης από τις εμπορικές τράπεζες έκδοσης χρηματιστικών τίτλων.

4.2 *Το σχέδιο της ευρωπαϊκής νομισματικής ενοποίησης*

Η ιστορική περίοδος της αστάθειας του διεθνούς νομισματικού συστήματος συνέπεσε με τη φάση κατά την οποία οι (εννέα, την εποχή εκείνη) χώρες-μέλη της ΕΟΚ αποφάσισαν να αναβαθμίσουν την οικονομική τους συνεργασία και ολοκλήρωση (κύρια όψη της οποίας παρέμενε η τελωνειακή ένωση), δημιουργώντας την «Οικονομική και Νομισματική Ένωση» (ΟΝΕ) της Ευρώπης. Το σχέδιο για την ΟΝΕ αποφασίσθηκε το Δεκέμβριο του 1969 στη Διάσκεψη της Χάγης, από τους αρχηγούς των κρατών-μελών της ΕΟΚ και συγκεκριμενοποιήθηκε στη λεγόμενη *Έκθεση Werner*, η οποία εγκρίθηκε από τους υπουργούς εξωτερικών των χωρών-μελών την άνοιξη του 1971. Το σχέδιο για την ΟΝΕ προέβλεπε κατάργηση όλων των φραγμών στην κυκλοφορία των προσώπων, των εμπορευμάτων, των υπηρεσιών και των κεφαλαίων στον κοινοτικό χώρο και ως μέσο για το στόχο αυτό πρότεινε, μεταξύ άλλων, τη δημιουργία ενός *κοινοτικού* κεντρικού τραπεζικού συστήματος και τη σταδιακή κατάργηση των περιθωρίων διακύμανσης των τιμών συναλλάγματος, ανάμεσα στις χώρες-μέλη της ΕΟΚ. (Για μια αναλυτική παρουσίαση του σχεδίου της ΟΝΕ βλ. Busch 1987, σελ. 91-105 και 239-246).

Προϋπόθεση για την υιοθέτηση του σχεδίου για την ΟΝΕ υπήρξε η διαπίστωση ότι η τελωνειακή ένωση, ως μηχανισμός ενίσχυσης του ανταγωνισμού και, επομένως, επιτάχυνσης της κεφαλαιακής συσσώρευσης στα κράτη-μέλη της ΕΟΚ είχε ήδη φθάσει στα όριά της. Το ενδοκοινοτικό εμπόριο παρουσίαζε πλέον μικρότερους ρυθμούς ανάπτυξης ως προς το εμπόριο με τρίτες χώρες, ενώ παράλληλα γίνονταν σε όλες τις χώρες της ΕΟΚ ορατά, από τα τέλη της δεκαετίας του 1960, τα συμπτώ-

ματα της επερχόμενης κρίσης υπερσυσσώρευσης. Ετίθετο, λοιπόν, επί τάπητος η παραπέρα προώθηση της οικονομικής ολοκλήρωσης των χωρών-μελών της ΕΟΚ, ως προϋπόθεση και μέσο για την επιτάχυνση της καπιταλιστικής συσσώρευσης. Προς την ίδια κατεύθυνση συνηγορούσε και ο συντονισμός των οικονομικών κύκλων στις χώρες-μέλη της ΕΟΚ, συντονισμός που ήταν πλέον προφανής στα τέλη της δεκαετίας του 1960 και ο οποίος απαιτεί την εναρμόνιση των οικονομικών και δημοσιονομικών πολιτικών των μεμονωμένων χωρών-μελών μεταξύ τους. Η προώθηση της νομισματικής ένωσης αποφασίσθηκε, πάντως, να συντελεστεί σταδιακά, λόγω κυρίως των αντιρρήσεων της Ο. Δ. Γερμανίας προς τις προτάσεις για άμεση υλοποίηση του σχεδίου της ΟΝΕ: Η άμεση υιοθέτηση της ΟΝΕ θα διεύρυνε τις ανισορροπίες στα ισοζύγια τρεχουσών συναλλαγών των χωρών-μελών της ΕΟΚ και θα έθετε επί τάπητος τη μεταφορά πόρων από τις χώρες που είχαν πλεονασματικά ισοζύγια (και τέτοια χώρα ήταν κυρίως η Ο.Δ.Γ.) προς τις χώρες με ελλειμματικά ισοζύγια (Ιταλία, Γαλλία).

Όμως μόλις οι αποφάσεις για την ΟΝΕ είχαν ληφθεί από τις πολιτικές ηγεσίες των χωρών-μελών της Κοινότητας, ξέσπασε η διεθνής οικονομική και νομισματική κρίση, η οποία κατέστησε ανέφικτη την υλοποίηση της ΟΝΕ: Έτσι, παρά τις όποιες «συμφωνίες υψηλού επιπέδου», το 1971 μόνο η ολλανδική κορώνα ήταν σε θέση να παρακολουθήσει την ανατίμηση του μάρκου έναντι του δολαρίου. Την άνοιξη του 1972 το σχέδιο για την ΟΝΕ αναθεωρήθηκε. Ως πρώτη φάση του σχεδίου υιοθετήθηκε τώρα ο στόχος της μείωσης του περιθωρίου διακύμανσης ανάμεσα στα κοινοτικά νομίσματα, με βάση ένα σύστημα υπολογισμού και ελέγχου των αποκλίσεων που ονομάστηκε «φίδι μέσα στο τούνελ». Το ανώτατο επιτρεπόμενο όριο (ονομαστικής) διακύμανσης ανάμεσα στα κοινοτικά νομίσματα ορίσθηκε στο 1,25%, ενώ παράλληλα αποφασίσθηκε η ίδρυση του «Ευρωπαϊκού Ταμείου Νομισματικής Συνεργασίας», για τη στήριξη της νομισματικής πολιτικής των επιμέρους χωρών. Εντούτοις, οι άνισοι ρυθμοί συσσώρευσης ανάμεσα στις κοινοτικές χώρες και, κατά κύριο λόγο, οι άνισοι ρυθμοί πληθωρισμού (βλ. σχετικό διάγραμμα) είχαν σαν άμεσο αποτέλεσμα την αποτυχία ακόμα και αυτής της πρώτης φάσης της ΟΝΕ: Τον Ιούνιο του

1972 η αγγλική και η ιρλανδική λίρα εγκατέλειψαν το κοινοτικό νομισματικό σύστημα και το ίδιο έκανε το Φεβρουάριο του 1973 η ιταλική λιρέτα. Το Μάρτιο του 1973 διπλασιάσθηκε το ανώτατο επιτρεπόμενο όριο (ονομαστικής) διακύμανσης των συναλλαγματικών ισοτιμιών ανάμεσα στα ευρωπαϊκά νομίσματα (2,25%), αλλά και η νέα αυτή ρύθμιση δεν απέτρεψε την κατάρρευση του σχεδίου της ΟΝΕ: Το γαλλικό φράγκο αποχώρησε από το νομισματικό σύστημα της ΕΟΚ τον Ιανουάριο του 1974, επέστρεψε τον Ιούνιο του 1975 και αποχώρησε τελειωτικά το Μάρτιο του 1976, για να ακολουθηθεί τον Αύγουστο του επόμενου χρόνου από τη σουηδική κορώνα (τα νομίσματα της Σουηδίας και της Νορβηγίας συμμετείχαν επίσης, αρχικά, στο νομισματικό σύστημα της ΕΟΚ). Η κρίση της ΕΟΚ στη δεκαετία του 1970 δεν έπληξε, όμως, μόνο το σχέδιο για την ΟΝΕ, αλλά ακόμα και αυτή την τελωνειακή ένωση των εννέα ευρωπαϊκών χωρών. Χαρακτηριστικά αναφέρουμε τα μέτρα περιορισμού των εισαγωγών που υιοθέτησε η Ιταλία κατά το διάστημα 1974-76, τις αυξήσεις στους φόρους κατανάλωσης που επέβαλε η Δανία το 1974, τη διαμάχη Γαλλίας-Ιταλίας για το κρασί την περίοδο 1975-76, τα επιλεκτικά προστατευτικά μέτρα (π.χ. για τους κλάδους της υφαντουργίας και της χαλυβουργίας) που υιοθέτησαν οι περισσότερες χώρες της Κοινότητας από το 1974-75 και μετά, κ.λπ.

Παρά την αποτυχία του σχεδίου για την ΟΝΕ, το Συμβούλιο Κορυφής της ΕΟΚ αποφάσισε το Δεκέμβριο του 1978 να καταρτίσει ένα νέο σχέδιο νομισματικής ενοποίησης της ΕΟΚ. (Αναλυτικά βλ. Busch 1987 σελ. 267-286, Busch 1989-α, σελ. 123-153). Η πρώτη φάση του σχεδίου αυτού πήρε τη μορφή του *Ευρωπαϊκού Νομισματικού Συστήματος* και υιοθετήθηκε από τις πολιτικές ηγεσίες των χωρών-μελών της ΕΟΚ το 1979. Το νέο σχέδιο είναι λιγότερο φιλόδοξο και περισσότερο εύκαμπτο από το αρχικό σχέδιο για την ΟΝΕ (του 1969) και μπορεί να θεωρηθεί (σε ό,τι αφορά την πρώτη φάση του, που είναι και η μόνη που έχει μέχρι σήμερα τεθεί σε εφαρμογή) ως περισσότερο πετυχημένο: Παρότι δεν φαίνεται να έχει δημιουργήσει τις προϋποθέσεις για την ίδρυση μιας ενιαίας κοινοτικής κεντρικής τράπεζας και πολύ περισσότερο ενός ενιαίου κοινοτικού νομίσματος (δεύτερη και τρίτη φάση της ΟΝΕ, αντίστοιχα), εντού-

τοις περιόρισε καθόλη τη διάρκεια ισχύος του (δεκαετία του 1980) τις διακυμάνσεις ανάμεσα στις συναλλαγματικές ισοτιμίες των ευρωπαϊκών νομισμάτων.

Βασική καινοτομία του Ευρωπαϊκού Νομισματικού Συστήματος, ως προς την αρχική φάση του προηγούμενου σχεδίου για την ΟΝΕ, είναι η εισαγωγή της «Ευρωπαϊκής Λογιστικής Μονάδας» (ECU), η οποία προκύπτει ως ένα «καλάθι νομισμάτων» στο οποίο κάθε κοινοτικό νόμισμα συμμετέχει κατά ένα δεδομένο ποσοστό. Η ECU χρησιμοποιείται ως μέγεθος αναφοράς για τον υπολογισμό των τιμών (ισοτιμία αναφοράς) και των διακυμάνσεων της συναλλαγματικής ισοτιμίας των εθνικών νομισμάτων και έτσι δημιουργείται ταυτόχρονα ένα πλέγμα διμερών συναλλαγματικών ισοτιμιών ανάμεσα στα κοινοτικά νομίσματα (πλέγμα ισοτιμίας). Το επιτρεπόμενο όριο διακύμανσης ως προς την ισοτιμία αναφοράς καθορίστηκε σε 2,25% για όλα τα νομίσματα πλην της ιταλικής λιρέτας (6%). Η ελληνική δραχμή, η βρετανική λίρα[1] και το πορτογαλικό εσκούδο συμμετέχουν στο σχηματισμό της τιμής της ECU, αλλά δεν συμμετέχουν στο Ευρωπαϊκό Νομισματικό Σύστημα.

Η επιτυχία του Ευρωπαϊκού Νομισματικού Συστήματος (ΕΝΣ) σε ό,τι αφορά το στόχο της συγκράτησης των (ονομαστικών) διακυμάνσεων ανάμεσα στα νομίσματα των χωρών-μελών της ΕΟΚ που συμμετέχουν στο ΕΝΣ δεν θα πρέπει, όμως, να θεωρηθεί ως το αποτέλεσμα αυτών καθαυτών των ρυθμίσεων που θεσπίσθηκαν στο πλαίσιο του ΕΝΣ. Πολύ περισσότερο, η επιτυχία αυτή προέκυψε από το γεγονός ότι οι χώρες που συμμετέχουν στο ΕΝΣ είχαν να επιδείξουν κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1980 συγκλίνοντες ρυθμούς ανάπτυξης και, αντίστοιχα, μικρές διαφορές στους ρυθμούς πληθωρισμού. Παρόλα αυτά, ο βασικός κανόνας που επιβάλλει το ΕΝΣ (ο περιορισμός της ονομαστικής διακύμανσης των συναλλαγματικών ισοτιμιών) φαίνεται ότι κατά συστηματικό τρόπο *διαστρεβλώνει τις συνθήκες ανταγωνισμού και τους όρους διεξαγωγής του ενδοκοινοτικού εμπορίου, διότι επιβάλλει ανατιμήσεις σε πραγματικούς όρους* στα εθνικά νομίσματα εκείνων των χωρών που στο ενδο-

1. Η αγγλική λίρα εντάχθηκε στο ΕΝΣ τον Οκτώβριο του 1990.

κοινοτικό εμπόριο παρουσιάζουν ελλείμματα (Ιταλία, Γαλλία), ενώ αντίστροφα ευνοεί (μέσω πραγματικών υποτιμήσεων του εθνικού τους νομίσματος) τις χώρες που επιτυγχάνουν πλεονάσματα στο ενδοκοινοτικό εμπόριο (Ο. Δ. Γερμανίας, Ολλανδία). Έτσι, από την έναρξη ισχύος του ΕΝΣ, η Ο. Δ. Γερμανίας πολλαπλασίασε το πλεόνασμα του εξωτερικού της εμπορίου (βιομηχανικών προϊόντων) με όλες εκείνες τις χώρες που το εθνικό τους νόμισμα ανατιμήθηκε σε πραγματικούς όρους στο πλαίσιο του ΕΝΣ. Αξίζει να αναφέρουμε εδώ ενδεικτικά ορισμένα στοιχεία από το διμερές εμπόριο βιομηχανικών προϊόντων Ιταλίας - Γερμανίας κατά την πρώτη περίοδο εφαρμογής του ΕΝΣ, όπως αυτά παρατίθενται από τον Busch (1987, σελ. 276): «Στην περίοδο 1976-78, όταν το Γερμανικό μάρκο ανατιμήθηκε πραγματικά κατά 12,4% (δείκτης τιμών καταναλωτή), και αντίστοιχα κατά 9,1% (δείκτης τιμών χονδρικού εμπορίου) έναντι της Ιταλικής λιρέτας, το πλεόνασμα του εξωτερικού εμπορίου μετατράπηκε σε έλλειμμα του εμπορικού ισοζυγίου (της Γερμανίας, Γ.Μ./Η.Ι.). Στο διάστημα 1976-1979 οι γερμανικές εισαγωγές από την Ιταλία αυξήθηκαν κατά 36%, αντίθετα οι εξαγωγές που κατευθύνονταν στην Ιταλία μόλις κατά 29%. Η κατάσταση άλλαξε ριζικά μετά την ίδρυση του ΕΝΣ και την έντονη πραγματική υποτίμηση του μάρκου έναντι της Ιταλικής λιρέτας. Το γερμανικό έλλειμμα ύψους 1,2 δισ. μάρκων του 1979 μετατράπηκε το 1980 σε πλεόνασμα ύψους 2,8 δισ. μάρκων, που μέχρι το 1982 αυξήθηκε σε 3,6 δισ. μάρκα».

Από την ανάλυση που προηγήθηκε γίνονται προφανή δύο συμπεράσματα:

α) Η καθιέρωση του ΕΝΣ δεν φαίνεται να ευνοεί μια διαδικασία σύγκλισης των αναπτυξιακών επιπέδων των χωρών-μελών της Κοινότητας. Αντίθετα, ο περιορισμός των διακυμάνσεων των συναλλαγματικών ισοτιμιών μεταξύ των ευρωπαϊκών νομισμάτων ευνοεί εκείνες τις χώρες που επιδεικνύουν τους συγκριτικά χαμηλότερους ρυθμούς πληθωρισμού και τα συγκριτικά ψηλότερα *επίπεδα* ανάπτυξης, δηλαδή, στη συγκυρία της διεθνούς κεφαλαιακής κρίσης υπερσυσσώρευσης που συνεχίστηκε σ' όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του 1980, τις περισσότερο αναπτυγμένες χώρες-μέλη της ΕΟΚ, και ειδικότερα τη Γερμανία και την Ολλανδία.

β) Το ΕΝΣ έγινε αποδεκτό από χώρες με πάνω από τον κοινοτικό μέσο όρο ρυθμό πληθωρισμού, γιατί αποτέλεσε ένα μέσο αύξησης της πίεσης του διεθνούς ανταγωνισμού πάνω στο μεμονωμένο κεφάλαιο, στην κατεύθυνση του παραγωγικού εκσυγχρονισμού (αύξηση της διεθνούς ανταγωνιστικότητας μέσω αυξήσεων της παραγωγικότητας της εργασίας, δηλαδή υποκατάστασης εργασίας από συστήματα μηχανών, μείωσης του κόστους παραγωγής κ.λπ.), σε συνδυασμό με μια οικονομική πολιτική λιτότητας και υπονόμευσης των κατακτήσεων του εργατικού κινήματος. Όπως σωστά παρατηρεί ο Klaus Busch, «είναι πολύ πιο εύκολο, στα πλαίσια του εσωτερικού πολιτικού διαλόγου, να δικαιολογηθεί η ανάγκη παγώματος των μισθών ή και μείωσής τους με την επιδείνωση της ανταγωνιστικότητας της εθνικής οικονομίας σε παγκόσμιο επίπεδο, παρά με την ιδιαίτερα χαμηλή αποδοτικότητα του κεφαλαίου» (Busch 1987, σελ. 278).

γ) Προϋπόθεση για την άσκηση μιας τέτοιας νομισματικής πολιτικής, δηλαδή για την αποδοχή των κανόνων του ΕΝΣ από τις περισσότερες χώρες-μέλη της ΕΟΚ, αποτέλεσαν, όπως ήδη επισημάναμε, οι σχετικά μικρές διαφορές των ρυθμών πληθωρισμού και των ρυθμών αύξησης του ΑΕΠ ανάμεσα στις χώρες-μέλη της ΕΟΚ που συμμετέχουν στο ΕΝΣ κατά τη δεκαετία του 1980. Με άλλα λόγια, οι απώλειες ορισμένων χωρών από το ενδοκοινοτικό εμπόριο, όπως π.χ. της Ιταλίας, της Ισπανίας, ή της Γαλλίας (και αντίστοιχα της Ελλάδας, που ακολούθησε, μετά το 1985, πολιτική ανατίμησης, σε πραγματικούς όρους, της δραχμής, παρά τη μη συμμετοχή της στο ΕΝΣ), δεν ξεπέρασαν το όριο εκείνο που θα καθιστούσε ανέφικτη την παραπέρα συμμετοχή των εν λόγω θιγόμενων χωρών στο ΕΝΣ. *Η ευνοϊκή αυτή συνθήκη για το ΕΝΣ είναι δυνατό να πάψει να ισχύει στα πρώτα χρόνια της νέας δεκαετίας του 1990, λόγω ακριβώς της επερχόμενης επιβράδυνσης της οικονομικής δραστηριότητας* σ' όλες τις βιομηχανικές καπιταλιστικές χώρες, όπως θα έχουμε την ευκαιρία να αναπτύξουμε στην επόμενη παράγραφο αυτού του κεφαλαίου. Οι μεγάλες διαφορές ανάμεσα στους ρυθμούς πληθωρισμού που είναι δυνατόν να προκύψουν στη νέα αυτή φάση, θα υπονομεύσουν και πάλι και θα αποσταθεροποιήσουν το ευρωπαϊκό νομισματικό σύστημα, σε αναλογία με ό,τι συνέβη κατά τη δεκαετία του 1970.

Προτού όμως αναφερθούμε στη διεθνή οικονομική συγκυρία στις αρχές της νέας δεκαετίας, θα ήταν χρήσιμη μια σύντομη αναφορά στο σχέδιο της *Ενιαίας Ευρωπαϊκής Αγοράς*, το οποίο υιοθετήθηκε το Φεβρουάριο του 1986 στο πλαίσιο της *Ενιαίας Ευρωπαϊκής Πράξης* από τις πολιτικές ηγεσίες των δώδεκα κρατών που απαρτίζουν σήμερα την ΕΟΚ, και το οποίο αναμένεται να ολοκληρωθεί μέχρι το τέλος του 1992. Το σχέδιο αυτό ξαναφέρνει στο προσκήνιο τις βασικές πτυχές αναφορικά με την οικονομική ενοποίηση των χωρών-μελών της ΕΟΚ που προέβλεπε το πρώτο ήδη σχέδιο για την ΟΝΕ, καθώς προβλέπει:

1. την *κατάργηση των υφιστάμενων* μέχρι σήμερα *(μη-δασμολογικών) φραγμών του ενδοκοινοτικού εμπορίου* (ενοποίηση των τελωνειακών διαδικασιών, εξίσωση των φόρων προστιθέμενης αξίας και κατανάλωσης, ενοποίηση των τεχνικών προδιαγραφών, κατάργηση του προστατευτισμού δια των κρατικών προμηθειών, ή αλλιώς, άνοιγμα των προμηθειών του δημόσιου τομέα -καταρχή στους κλάδους της ενέργειας, των τηλεπικοινωνιών, των μεταφορών, της ύδρευσης- στο διεθνή, δηλαδή διακοινοτικό, ανταγωνισμό),

2. *την κατάργηση των περιορισμών στις κινήσεις κεφαλαίων* μεταξύ των χωρών-μελών, καθώς και των (νομοθετικών κ.ά.) διαφορών αναφορικά με την κυκλοφορία του κεφαλαίου και τις τραπεζικές και χρηματιστικές υπηρεσίες στο εσωτερικό κάθε χώρας-μέλους,

3. *την κατάργηση των περιορισμών στην εγκατάσταση και εργασία των φυσικών προσώπων*. (Αναλυτικά για το σχέδιο της *Ενιαίας Ευρωπαϊκής Αγοράς* βλ. Busch 1989-α και Busch 1990).

Σύμφωνα με τις εκτιμήσεις διαφόρων αναλύσεων, η μείωση των κοστών και η ένταση του ανταγωνισμού που θα προκύψουν στο πλαίσιο της Ενιαίας Ευρωπαϊκής Αγοράς προβλέπεται να συνεισφέρουν μέσα σε μια εξαετία (1993-1998) σε μια αύξηση του μέσου ΑΕΠ της ΕΟΚ κατά 4,5%-7,5%, σε μια μείωση των τιμών καταναλωτή κατά 4,5%-6% και σε μια αύξηση της απασχόλησης έως δύο εκατ. θέσεις εργασίας (Emerson 1988). Δεν εντάσσεται στο αντικείμενο αυτού του βιβλίου η κριτική ή ο σχολιασμός των αναλύσεων αναφορικά με την ευρωπαϊκή ενοποίηση. Περιοριζόμαστε μόνο στο να επισημάνουμε, ότι προ-

βλέψεις για την εξέλιξη βασικών οικονομικών μεγεθών μέχρι το 1998 ή το 2000, στις συνθήκες της παρατεινόμενης διεθνούς οικονομικής κρίσης και αστάθειας, και όταν μάλιστα οι προβλέψεις αυτές δεν συνοδεύονται από εκτιμήσεις για την εξέλιξη της κοντοπρόθεσμης οικονομικής συγκυρίας στις βασικές οικονομικές δυνάμεις του καπιταλισμού, εμπίπτουν περισσότερο στη σφαίρα της επιστημονικής φαντασίας, παρά της επιστημονικής ανάλυσης. Σε κάθε περίπτωση πάντως, δεν μπορεί να αμφισβητηθεί το γεγονός ότι το σχέδιο της Ενιαίας Ευρωπαϊκής Αγοράς θα προσδόσει νέα ώθηση στις οικονομικές συναλλαγές μεταξύ των χωρών-μελών της ΕΟΚ, αυξάνοντας παράλληλα την ένταση του ανταγωνισμού ανάμεσα στα μεμονωμένα κεφάλαια των χωρών αυτών. Ορισμένα αποτελέσματα στην κατεύθυνση αυτή καταγράφονται ήδη σε έκθεση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής σχετικά με την πορεία υλοποίησης του σχεδίου της Ενιαίας Αγοράς, η οποία εκδόθηκε την άνοιξη του 1990, παρότι, βέβαια, η Επιτροπή έχει την τάση να υπερτιμά τη συμβολή της διαδικασίας ευρωπαϊκής ενοποίησης στην οικονομική ανάκαμψη της ΕΟΚ (βλ. *Επιλογή*, 4/1990, σελ. 304-306).

Τελειώνοντας τη σύντομη αναφορά μας στο σχέδιο της Ενιαίας Ευρωπαϊκής Αγοράς χρειάζεται να επανέλθουμε στο σχέδιο της νομισματικής ενοποίησης της Ευρώπης, γιατί οι ιθύνοντες της Κοινότητας θεωρούν σήμερα ότι η επιτυχία του σχεδίου της Ενιαίας Αγοράς αποτελεί την προϋπόθεση για το πέρασμα και του σχεδίου νομισματικής ενοποίησης σε μια ανώτερη φάση. Το σχέδιο αυτό, δηλαδή, με τις τρεις φάσεις που προβλέπει (1. μείωση των περιθωρίων διακύμανσης μεταξύ των εθνικών νομισμάτων των χωρών-μελών και εναρμόνιση των δημοσιονομικών πολιτικών, 2. δημιουργία κοινοτικής κεντρικής τράπεζας, 3. δημιουργία ενιαίου κοινοτικού νομίσματος) εξακολουθεί να αποτελεί κοινά αποδεκτή προοπτική για τις πολιτικές ηγεσίες των δώδεκα χωρών-μελών της Κοινότητας, με εξαίρεση ίσως μόνο τη Μ. Βρετανία, που διατυπώνει πάντα επιφυλάξεις ως προς τη βιωσιμότητα του σχεδίου αυτού.

Μέσω της νομισματικής ενοποίησης θεωρείται ότι ολοκληρώνεται ο στόχος του ενιαίου κοινοτικού οικονομικού χώρου, προς τη δημιουργία του οποίου κατατείνει και το σχέδιο της Ενιαίας Ευρωπαϊκής Αγοράς. Εντούτοις, σήμερα, μετά μια και

πλέον δεκαετία εφαρμογής της πρώτης φάσης του σχεδίου νομισματικής ενοποίησης (περιορισμός συναλλαγματικών διακυμάνσεων, δημοσιονομική πειθαρχία), είναι σαφές ακόμα και στους πιο ένθερμους υποστηρικτές της ευρωπαϊκής νομισματικής ένωσης, ότι το σχέδιο αυτό δεν μπορεί να υλοποιηθεί με τους ίδιους ρυθμούς που υλοποιείται η Ενιαία Αγορά. Είναι χαρακτηριστικό ότι μόλις τον Οκτώβριο του 1990 αποφασίσθηκε ο χρόνος εφαρμογής της δεύτερης φάσης του σχεδίου (ο οποίος υπολογίζεται ότι θα είναι το 1994), ενώ τις σχετικές αποφάσεις (σχετικά με την υλοποίηση του Ευρωπαϊκού Συστήματος Κεντρικής Τράπεζας) αναμένεται ότι θα πάρει η Διακυβερνητική Διάσκεψη του Δεκεμβρίου 1990. Εξάλλου, στην άτυπη διάσκεψη των υπουργών οικονομίας της Κοινότητας που πραγματοποιήθηκε το Μάρτιο του 1990 στο Θέφορντ Καστλ της Ιρλανδίας, διαπιστώθηκε ότι υπάρχουν αποκλίσεις ακόμα και στην εφαρμογή της πρώτης φάσης της νομισματικής ενοποίησης, εφόσον ορισμένες χώρες δεν ακολουθούν την κοινοτική δημοσιονομική πειθαρχία. Έγινε έτσι καταρχήν δεκτή πρόταση της Νομισματικής Επιτροπής της ΕΟΚ σύμφωνα με την οποία αν και μετά την εφαρμογή της δεύτερης φάσης της νομισματικής ενοποίησης ένα κράτος-μέλος «συνεχίζει να εφαρμόζει μια ανορθόδοξη δημοσιονομική πολιτική δεν θα έχει δικαίωμα να ζητήσει την "εγγύηση" της Κοινότητας ή άλλου κράτους μέλους, για τη σύναψη δανείου στη διεθνή κεφαλαιαγορά προκειμένου να καλυφθούν δημόσιες ανάγκες» (*Επιλογή*, 4/1990, σελ. 306). Παράλληλα, στην ίδια άτυπη διάσκεψη, η Ο.Δ. Γερμανίας διατύπωσε και πάλι τις κατά παράδοση αντιρρήσεις της σχετικά με την τρίτη φάση της νομισματικής ένωσης (υιοθέτηση κοινού ευρωπαϊκού νομίσματος), φοβούμενη όπως και στο παρελθόν (βλ. πιο πάνω τα σχετικά με το πρώτο σχέδιο για την ΟΝΕ) ότι αποτέλεσμα της νομισματικής ένωσης θα είναι η υποχρέωση της Ο.Δ.Γ. να καλύπτει με το εμπορικό της πλεόνασμα τα ελλείμματα των ισοζυγίων τρεχουσών συναλλαγών άλλων χωρών-μελών της Κοινότητας. Μάλιστα, οι αντιρρήσεις της Βόννης αποτέλεσαν και πάλι σημείο τριβής στο εσωτερικό των ανώτατων πολιτικών κλιμακίων της Κοινότητας: «Ο πρόεδρος της Ευρωπαϊκής Επιτροπής Ζακ Ντελόρ δεν έκρυψε τη δυσφορία του για την άποψη της γερμανικής κυβέρνησης, τονίζοντας

ότι οι ενδοιασμοί αυτοί γεννούν πολλές υποψίες». (*Επιλογή*, 4/1990, σελ. 306). Αλλά και η ελληνική κυβέρνηση υποστήριξε στην ίδια διάσκεψη ότι προϋπόθεση για τη συμμετοχή της χώρας στη νομισματική ένωση είναι η μείωση του πληθωρισμού στην Ελλάδα στα μέσα κοινοτικά επίπεδα.

Γίνεται, λοιπόν, προφανές πως σε ό,τι αφορά τη νομισματική ενοποίηση, τα ιδιαίτερα συμφέροντα του κάθε ευρωπαϊκού καπιταλισμού δεν είναι δυνατόν να συμπέσουν στρατηγικά και σε μόνιμη βάση με αυτά των άλλων χωρών-μελών της ΕΟΚ (όσο διατηρούνται -και θα συνεχίσουν να διατηρούνται και να αναπαράγονται σε διευρυμένη βάση- οι διαφορές στους ρυθμούς ανάπτυξης, πληθωρισμού κ.λπ., δηλαδή στους όρους συσσώρευσης κάθε εθνικού-συνολικού κεφαλαίου). Δεν είναι δυνατόν, λοιπόν, τα ιδιαίτερα αυτά εθνικά συμφέροντα να συγχωνευθούν σε ένα ταχύρρυθμο πρόγραμμα νομισματικής ενοποίησης. Πολύ περισσότερο από τα ζητήματα που σχετίζονται με την Ενιαία Αγορά, εδώ πρόκειται, σε ό,τι αφορά πρώτα από όλα το εθνικό νόμισμα, για τον ακρογωνιαίο λίθο σύστασης και συγκρότησης της κάθε καπιταλιστικής εθνικής οικονομίας, για το βασικότερο ίσως (από οικονομική άποψη) όρο ύπαρξης και διευρυμένης αναπαραγωγής της στο πλαίσιο του διεθνούς κεφαλαιακού ανταγωνισμού, για έναν όρο ο οποίος δεν μπορεί, επομένως, να εκχωρηθεί στην «ευρωπαϊκή ιδέα»[1].

1. Στο σημείο αυτό αξίζει να επισημάνουμε ότι και στο πολιτικό επίπεδο, η Ενιαία Ευρωπαϊκή Πράξη (και πολύ περισσότερο η Συνθήκη της Ρώμης) δεν θέτει σε αμφισβήτηση τους όρους σύστασης και πολιτικής κυριαρχίας των επιμέρους κρατών-μελών της ΕΟΚ: Δεν αποτελεί, δηλαδή, σχέδιο ίδρυσης ενός «κοινοτικού κράτους», το οποίο θα προέκυπτε μέσα από την υποκατάσταση και σταδιακή απορρόφηση των υφιστάμενων εθνικών κρατών, αλλά σχέδιο πολιτικής συνεργασίας των δώδεκα χωρών-μελών. (Αναλυτικά για την Ενιαία Ευρωπαϊκή Πράξη βλ. Πασσάς 1988). Αλλά, αξίζει επίσης να σημειωθεί, ότι ακόμα και στο επίπεδο της τελωνειακής ένωσης είναι μέχρι σήμερα δυνατό να αναπαράγονται διαφορές ανάμεσα στα κράτη-μέλη, και να ασκείται μια σχετικά διαφοροποιημένη, από κάθε χώρα, πολιτική εξωτερικού εμπορίου, με τη χρήση επιλεκτικών μέτρων προστατευτισμού, κ.λπ. Τη δυνατότητα για τις διαφοροποιήσεις αυτές παρέχει τόσο το άρθρο 115 της Συνθήκης της Ρώμης, όσο και οι κοινοτικές πολιτικές που ρυθμίζουν τις οικονομικές συναλλαγές της ΕΟΚ με τρίτες χώρες, στους τομείς της χαλυβουργίας, της υφαντουργίας, κ.λπ. (βλ. Busch 1989-α, σελ. 141-144).

4.3 *Η διεθνής οικονομική συγκυρία 1990-1992*

4.3.1. 1990: Το τέλος της ανάκαμψης

Η περίοδος 1983-1989 αποτέλεσε μια παρατεταμένη φάση άμβλυνσης των συμπτωμάτων της καπιταλιστικής κρίσης υπερσυσσώρευσης για όλες τις δυτικές χώρες. Μπορούμε έτσι σχηματικά να αναφερόμαστε στην περίοδο αυτή ως μια *φάση ανάκαμψης*, παρότι βέβαια δεν αναιρέθηκαν στη διάρκειά της οι βασικές αιτίες που οδήγησαν στην κρίση, και που εξακολουθούν να καθορίζουν το χαρακτήρα της, ως, πρώτα απ' όλα, *κρίση παραγωγικότητας*: συνεχίσθηκε, δηλαδή, και κατά την περίοδο αυτή η αδυναμία των νέων επενδύσεων να αυξήσουν (στο επίπεδο της συνολικής εθνικής οικονομίας) το καθαρό προϊόν με γρηγορότερους ρυθμούς από ό,τι (αυτές οι ίδιες επενδύσεις) αυξάνουν το συσσωρευμένο κεφαλαιακό απόθεμα.

Η Βρετανία και οι ΗΠΑ (Riches 1989), οι δύο χώρες που εισήλθαν πρώτες στην ανοδική φάση του οικονομικού κύκλου το 1983, προπορεύονται και πάλι: η παραγωγή τους επιβραδύνεται περίπου από τα μέσα του '89, και έχει φτάσει σήμερα (Αύγουστος 1990) σε σχεδόν μηδενικούς ρυθμούς μεγέθυνσης. Η ιαπωνική οικονομία, που εξαρτάται σημαντικά από τη ζήτηση στις ΗΠΑ (παρά τον πρόσφατο αναπροσανατολισμό της στην εσωτερική αγορά), παρουσιάζει επίσης σημάδια εξάντλησης. Στην Ευρώπη (OFCE 4.1990), αντίθετα, η επιβράδυνση είναι μικρότερη σε ένταση και παρουσιάζει -όπως πάντα- μια υστέρηση μερικών τριμήνων έναντι της Αμερικής. Το φαινόμενο αυτό είναι μάλιστα έντονο για τη Γερμανία, που εμφανίζεται πλέον ως η «ατμομηχανή» της Ευρώπης -και όχι μόνο βραχυπρόθεσμα αλλά και μακροπρόθεσμα για λόγους που αναφέρονται παρακάτω. Συνολικά πάντως, η παγκόσμια οικονομία έχει εισέλθει σε φάση επιβράδυνσης της παραγωγής, που σύμφωνα με μια σημαντική μερίδα αναλυτών θα μετατραπεί τελικά σε ύφεση. Σαν αποτέλεσμα της εισόδου της παγκόσμιας οικονομίας στην καθοδική φάση του βιομηχανικού κύκλου, η μεγέθυνση του παγκόσμιου εμπορίου κατά το 1989 μειώθηκε σε όλες τις περιοχές του κόσμου.

Όπως συμβαίνει στο τέλος κάθε οικονομικού κύκλου, τα συ-

μπτώματα που παρουσιάζονται είναι χαρακτηριστικά: επιβράδυνση της κατανάλωσης των νοικοκυριών και των επενδύσεων παγίου κεφαλαίου, μείωση της ανεργίας στα κατώτατα «δυνατά» επίπεδα (χωρίς δηλαδή δυνατότητες για παραπέρα βελτίωση), έλλειψη εργασιακής δύναμης σε ορισμένους κλάδους της βιομηχανίας με αποτέλεσμα σημαντικές αυξήσεις των ονομαστικών μισθών, πλήρης απασχόληση του παραγωγικού δυναμικού με εμφάνιση ωστόσο των πρώτων ενδείξεων ότι αρχίζει η περίοδος αύξησης του αργούντος παραγωγικού δυναμικού, επιβράδυνση της παραγωγικότητας της εργασίας, αναζωπύρωση του πληθωρισμού (OFCE 4.1989), αύξηση των επιτοκίων. Η αποδοτικότητα του κεφαλαίου μειώνεται συνακόλουθα, και εμφανίζονται τα πρώτα σημάδια αβεβαιότητας και ανησυχίας στις χρηματιστικές αγορές: χαρακτηριστική από την άποψη αυτή είναι η κατάσταση στο χρηματιστήριο του Τόκιο όπου, από τις αρχές του '90, η μια πτώση διαδέχεται την άλλη. Μέχρι το τέλος του '89, οι εξαιρετικές επιδόσεις του ιαπωνικού χρηματιστηρίου στηρίζονταν στη βελτίωση των κερδών. Από τις αρχές του '90 ωστόσο, ο πληθωρισμός επιταχύνεται, η έλλειψη εργασιακής δύναμης ενισχύει τη διαπραγματευτική ισχύ των συνδικάτων, που απαιτούν αυξήσεις της τάξης του 5-6% πάνω από τον πληθωρισμό, πέφτει σημαντικά η αποταμίευση των νοικοκυριών, μειώνεται δραστικά το εμπορικό πλεόνασμα και υποτιμάται σημαντικά το γιέν. Η κεντρική τράπεζα αναμένεται ότι για να αντιμετωπίσει αυτή την επιδείνωση θα αυξήσει τα επιτόκια. Οι χρηματιστικές αγορές βρίσκονται έτσι κάτω από τη δυσμενή επίδραση τόσο των γενικότερων «μη ικανοποιητικών» εξελίξεων στην οικονομία, όσο και των προσδοκιών για αύξηση των επιτοκίων: φυσική συνέπεια αυτής της κατάστασης είναι η πτώση των τιμών στο χρηματιστήριο.

Η πρόβλεψη που κυριαρχούσε μεταξύ των αναλυτών της συγκυρίας και των «επενδυτών», μέχρι τον Ιούλιο του '90, ήταν αυτή που διατεινόνταν ότι η καθοδική φάση του κύκλου θα αποδειχτεί μια απλή επιβράδυνση της παγκόσμιας οικονομίας και δεν θα εξελιχθεί σε ύφεση (Financial Times 29.6.90.) Η πρόβλεψη αυτή, ότι η αμερικανική οικονομία θα «προσγειωθεί ομαλά» (soft landing) κατά το 1990, συμπληρώνεται από την εκτίμηση ότι από το 1991 οι ΗΠΑ θα εισέλθουν σε μια νέα φάση

ανάκαμψης. Η αισιοδοξία αυτή στηριζόταν στη σχετικά καλή πορεία του εμπορικού ισοζυγίου. Αυτή η βελτίωση ανάγεται στην υστέρηση της συγκυρίας ανάμεσα στις ΗΠΑ και τους κυριότερους ανταγωνιστές της που προκαλεί: α) μια συγκριτικά ταχύτερη αύξηση της ζήτησης για αμερικανικά προϊόντα στο εξωτερικό, β) μια μείωση των επιτοκίων στις ΗΠΑ, που οδηγεί σε υποτίμηση του δολαρίου έναντι των ευρωπαϊκών νομισμάτων και σε συνακόλουθη βελτίωση της ανταγωνιστικότητας των αμερικανικών προϊόντων.

Σήμερα όμως επικρατούν οι αναλύσεις εκείνες που συμπεραίνουν ότι λόγω μειωμένης ζήτησης η αμερικανική οικονομία -και μαζί της και η παγκόσμια, αφού εξαρτάται έντονα από την ηγεμονική θέση των ΗΠΑ στο διεθνές οικονομικό σύστημα- θα μπει σε ύφεση (*Economist* 2. 6.1990 α, Business week 13.8.90). Η δική μας ανάλυση, που βάζει στο κέντρο της την έννοια της υπερσυσσώρευσης κεφαλαίου (βλέπε κεφάλαιο 2), τείνει προς μια τέτοια τοποθέτηση: με βάση τα στοιχεία του ΟΟΣΑ, ο λόγος προϊόντος/κεφαλαιακού αποθέματος (ή άλλως η «παραγωγικότητα του κεφαλαίου», που στην ποσοτική μας ανάλυση είναι ο δείκτης {Y/K}), μέχρι το 1992 προβλέπεται ότι θα μειωθεί. Επειδή και το μερίδιο των μισθών δεν παρουσιάζει ιδιαίτερα σημεία κάμψης, φτάνουμε στο συμπέρασμα ότι δεν θα έχουμε μια βελτίωση της κερδοφορίας, ή ακόμη ότι θα έχουμε μια επιδείνωσή της. Οι βασικές αιτίες της κρίσης του κεφαλαίου παραμένουν ενεργές. Ωστόσο, όπως έχει γίνει και στο παρελθόν, μια επιδέξια οικονομική διαχείριση, ή η εύνοια της τύχης είναι ικανές να μετατρέψουν μια οικονομική ύφεση σε απλή επιβράδυνση της παραγωγής με αναβολή των εκκαθαριστικών λειτουργιών της κρίσης και κατά κάποιο τρόπο «μεταφορά» τους στον επόμενο οικονομικό κύκλο (Altvater/Hoffmann/Künzel/Semmler, 1975). Η πρόσφατη άνοδος της τιμής του πετρελαίου, μετά την εισβολή του Ιράκ στο Κουβέϊτ, φαίνεται όμως ότι θα αποτελέσει τελικά τον πυροδότη της οικονομικής ύφεσης.

4.3.2. Η Γερμανία, «ατμομηχανή» της Ευρώπης;

Η χώρα η οποία φαίνεται να αποκτάει κεντρικό ρόλο στη διεθνή οικονομική συγκυρία στις αρχές της δεκαετίας του '90 είναι η

Γερμανία. Καταρχήν, το εμπορικό της πλεόνασμα συνεχίζει να διευρύνεται, σε αντίθεση με αυτό της Ιαπωνίας, ενώ οι ρυθμοί οικονομικής μεγέθυνσης παραμένουν ψηλοί (4% το 1989, 3,3% το 1990) και μάλιστα ψηλότεροι από αυτούς των ανταγωνιστών της: γίνεται έτσι φανερή η υπεροχή της γερμανικής οικονομίας, τα πλεονεκτήματα που της προσφέρουν η παραγωγική της δομή, ο τρόπος ένταξής της στην παγκόσμια αγορά και η ψηλή παραγωγικότητα της εργασίας, αφού κατορθώνει να βελτιώνει το εμπορικό της ισοζύγιο μέσα σε συνθήκες συγκριτικά ταχύτερης αύξησης της παραγωγής της και συνακόλουθα της ζήτησης στο εσωτερικό της -και δεδομένης της σταθερότητας του DM έναντι των ευρωπαϊκών νομισμάτων. (Αξιοσημείωτη είναι η διεύρυνση των εμπορικών ελλειμμάτων των άλλων ευρωπαϊκών χωρών έναντι της Γερμανίας, αποτέλεσμα στο οποίο συνέβαλε, όπως είδαμε, και το Ευρωπαϊκό Νομισματικό Σύστημα) (Passet 1990). Ακόμη, οι αποφάσεις του Fed, της αμερικανικής κεντρικής τράπεζας, εξαρτώνται πλέον σημαντικά από τις αποφάσεις της Bundesbank -και όχι μόνο των Ιαπώνων. Σαν παράδειγμα αναφέρουμε εκείνο το σενάριο σύμφωνα με το οποίο οι ανάγκες του παραγωγικού εκσυγχρονισμού, πρωτευόντως της ανατολικής Γερμανίας και δευτερευόντως των ανατολικών χωρών, αλλά και η αυξημένη ρευστότητα στη Γερμανία, λόγω ανταλλαγής των δυτικογερμανικών με τα ανατολικογερμανικά μάρκα (και μάλιστα σε αναλογία 1 προς 1), θα οδηγούσαν σε δραστική αύξηση των γερμανικών επιτοκίων. Σε μια τέτοια περίπτωση, οι ΗΠΑ θα ήταν αναγκασμένες, για να διατηρήσουν το σημερινό status στη ροή κεφαλαίων από και προς την Αμερική, να αυξήσουν τα επιτόκιά τους δραστικά, θέτοντας έτσι σε κίνδυνο ένα εξαιρετικά ευαίσθητο πλέγμα χρηματιστικών και τραπεζικών οργανισμών που αλληλοεξαρτώνται με σχέσεις πίστης (credit). Η πρόσφατη χρεοκοπία της μεγάλης χρηματιστικής εταιρίας Drexel είναι χαρακτηριστική του εύθραυστου χαρακτήρα του όλου συστήματος.

Το κεντρικό οικονομικό γεγονός των αρχών της δεκαετίας του '90, είναι τελικά η γερμανική ενοποίηση (Les Echos 8.6.90) -και όχι η κατάρρευση των ανατολικών καθεστώτων, αφού η ανασυγκρότηση των οικονομιών αυτών στις βάσεις του ιδιωτικού καπιταλισμού, αλλά και η ενσωμάτωσή τους στη διεθνή αγορά

φαίνεται πως θα πραγματοποιηθούν με συγκριτικά όραδείς ρυθμούς. Η γερμανική ενοποίηση αντίθετα, προχώρησε με μεγάλη ταχύτητα, και το σημαντικότερο, δημιουργεί δεσμευτικούς όρους που προεξοφλούν και τους μελλοντικούς ρυθμούς της διαδικασίας: ιδιαίτερα η αντικατάσταση του ανατολικογερμανικού με το δυτικογερμανικό μάρκο αποτέλεσε ένα «σημείο μη επιστροφής» που υποχρέωσε την επιτάχυνση όλων των διαδικασιών ενοποίησης.

Όταν δύο «ζώνες» παραγωγής έχουν ενιαίο νόμισμα (ή σταθερή συναλλαγματική ισοτιμία), οι ανισορροπίες στις εμπορικές τους ανταλλαγές δεν είναι πλέον δυνατό να εξαλειφθούν μέσω μεταβολών στις ισοτιμίες, αλλά απαιτείται μια «διόρθωση» μέσω μεταβολών σε άλλες μεταβλητές. Πιο συγκεκριμένα, το κοινό νόμισμα των δύο Γερμανιών απαιτεί μια ταχύτατη άνοδο της παραγωγικότητας της εργασίας στην ανατολή -αλλιώς η πρώην Λαϊκή Δημοκρατία κινδυνεύει να μετατραπεί σε φτωχή επαρχία του «ενιαίου γερμανικού έθνους», ενδεχόμενο που δεν συμφέρει ούτε το δυτικογερμανικό καπιταλισμό. Το επίπεδο της παραγωγικότητας στην ανατολική Γερμανία υπολογίζεται ότι βρίσκεται ανάμεσα στο 1/2 και στο 1/3 της δυτικογερμανικής παραγωγικότητας. Το ύψος των κεφαλαίων που απαιτούνται για τον παραγωγικό εκσυγχρονισμό της πρώην Λαϊκής Δημοκρατίας εξαρτάται καταρχήν από τις επενδύσεις παγίου κεφαλαίου στη βιομηχανία, όπου οι μηχανολογικές εγκαταστάσεις είναι παλαιωμένες και αναποτελεσματικές (σε σύγκριση με τις αντίστοιχες των δυτικών), ή ακόμη εξαιρετικά ρυπογόνες (χημεία, καύσιμα): οι εκτιμήσεις ανεβάζουν το ποσό αυτό στα 300 δις DM. Η παραγωγικότητα θα αυξηθεί και με την αναδιοργάνωση της εργασίας και τις συνακόλουθες απολύσεις. Η Volkswagen που θα αρχίσει παραγωγή στην ανατολική Γερμανία, προτίθεται να μειώσει κατά τα δύο τρίτα τον αριθμό των απασχολουμένων στα εργοστάσια που πρόκειται να αναλάβει. Εκτιμάται ότι το ποσοστό ανεργίας θα μπορούσε πολύ σύντομα να φτάσει το 50%. Οι άνεργοι όμως θα έχουν επιδόματα, γεγονός που αυξάνει ακόμη περισσότερο το κόστος της ενοποίησης: μαζί με τις συντάξεις, θα απαιτηθούν έτσι περίπου 25 δις DM ανά έτος. Υπάρχουν τέλος τα έξοδα για έργα υποδομής που υπολογίζονται σε 50-100 δις ανά έτος και για δέκα συνεχή χρό-

νια. Δεδομένου ότι το Ακαθάριστο Εθνικό Προϊόν της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας το 1988 ήταν περίπου 2100 δις DM, είναι φανερό αφενός το μέγεθος της προσπάθειας που πρέπει να καταβληθεί για την ενοποίηση, και αφετέρου ότι η Δυτική Γερμανία θα επιχειρήσει να επηρεάσει αποφασιστικά την κίνηση κεφαλαίων σε διεθνή κλίμακα (La Tribune 11.5.90). Η ενοποίηση θα τείνει λοιπόν να αυξήσει τα επιτόκια στη Γερμανία και να ενισχύσει συνακόλουθα το μάρκο (πολύ περισσότερο που οι αρχικές συνθήκες ανταλλαγής των μάρκων σε αναλογία 1/1 θα έχουν πληθωριστικά αποτελέσματα, που η Bundesbank συνηθίζει να αντιμετωπίζει με περιορισμό της ρευστότητας, δηλαδή άνοδο των επιτοκίων). Η διατήρηση όμως των (σχετικά) σταθερών συναλλαγματικών ισοτιμιών στην ΕΟΚ θα επέβαλε, σ' αυτήν την περίπτωση, γενική άνοδο των επιτοκίων: δηλαδή μια πολιτική ύφεσης. Εάν τα πράγματα εξελιχθούν έτσι, η γερμανική ενοποίηση θα υποβάλλει την πορεία προς την ευρωπαϊκή ενοποίηση σε νέες εντάσεις. Επειδή ωστόσο οι συναλλαγματικές ισοτιμίες εξαρτώνται και από άλλους παράγοντες (βλέπε κεφ. 1), και η εξέλιξή τους είναι αβέβαιη, η παραπάνω ανάλυση αποτελεί μόνο μια εκδοχή των μελλοντικών εξελίξεων, μόνον ένα «σενάριο». Για παράδειγμα, οι ανατιμητικές τάσεις του μάρκου, που είναι φυσικό να προκύψουν από μια αύξηση των γερμανικών επιτοκίων, ενδέχεται να αναχαιτιστούν από μεταβολές στα εμπορικά ισοζύγια: Εξαιτίας της ενοποίησης θα υπάρξει μια αύξηση της εσωτερικής ζήτησης, είτε για καταναλωτικά προϊόντα, είτε για μέσα παραγωγής από τη Δύση. Αυτή η επιπλέον ζήτηση δεν είναι δυνατό να ικανοποιηθεί από την παραγωγή της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας, αφού η απασχόληση του δικού της παραγωγικού δυναμικού, χάρη στην παρατεταμένη ανάκαμψη, είναι σχεδόν πλήρης. Θυμίζουμε ότι η επιβράδυνση της παραγωγής άρχισε σχετικά αργά στη χώρα αυτή και ότι το 1989 η οικονομική μεγέθυνση ήταν 4%, προβλέπεται δε ότι θα σταθεροποιηθεί στο 3,5% κατά τη διετία 1990-91. Με αυτά τα δεδομένα, θα πρέπει να αναμένεται μια αύξηση των εισαγωγών της Γερμανίας από τις άλλες χώρες της ΕΟΚ, και συνακόλουθα μια μείωση των εμπορικών τους ελλειμμάτων, και τελικά μια αποδυνάμωση του μάρκου (στο ίδιο αποτέλεσμα καταλήγει και το άλλο «σενάριο», του αναπροσα-

νατολισμού της εγχώριας παραγωγής στην εσωτερική αγορά με μείωση των εξαγωγών).

Συμπερασματικά:

Η Γερμανία είναι δυνατό να αναδειχτεί σε «ατμομηχανή» της Ευρώπης στις αρχές της δεκαετίας, μόνο, όμως, εφόσον καταστεί δυνατός ο παραγωγικός εκσυγχρονισμός της πρώην Λαϊκής Δημοκρατίας. Αυτό προϋποθέτει ότι θα ξεπεραστούν αφενός τα πολύ σοβαρά κοινωνικά και οικονομικά προβλήματα που ανακύπτουν με την ενοποίηση, και αφετέρου οι εντάσεις που ενδέχεται να προκληθούν στο Ευρωπαϊκό Νομισματικό Σύστημα σαν αποτέλεσμα τόσο της επερχόμενης οικονομικής επιβράδυνσης, όσο και των αντιφάσεων της διαδικασίας ενοποίησης της Γερμανίας.

4.4. *Η συναλλαγματική ισοτιμία της δραχμής, η αναδιάρθρωση της παραγωγής και η αναβάθμιση του ελληνικού καπιταλισμού στην ιμπεριαλιστική αλυσίδα*

4.4.1. Κρίση και αναδιάρθρωση του ελληνικού καπιταλισμού

Η περιγραφή της συσσώρευσης κεφαλαίου από τους δείκτες που παρουσιάσαμε στο κεφάλαιο 2, ανασυστήνει στην τυπική τους μορφή, όπως επισημάναμε ήδη αρκετές φορές, τα χαρακτηριστικά μιας κρίσης υπερσυσσώρευσης κεφαλαίου.

Στο σημείο αυτό είναι σκόπιμο να παρουσιάσουμε με περισσότερο συστηματικό τρόπο ορισμένες θέσεις της μαρξιστικής ανάλυσης αναφορικά με την καπιταλιστική κρίση υπερσυσσώρευσης: Η κρίση υπερσυσσώρευσης είναι συσσώρευση κεφαλαίου που αναπτύσσεται πέρα από τις δυνατότητες αξιοποίησης του κεφαλαίου, οπότε χρειάζεται επένδυση όλο και μεγαλύτερης ποσότητας κεφαλαίου για να επιτευχθεί η ίδια με πριν αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας. Η καπιταλιστική κρίση υπερσυσσώρευσης μπορεί να γίνει αντιληπτή με βάση τις θεωρητικές κατηγορίες που διατύπωσε ο Marx, ως μια φάση του κύκλου της κεφαλαιακής συσσώρευσης (και αντίστοιχα της πάλης των τάξεων), κατά την οποία έχει περιορισθεί η δυνατότητα του κεφαλαίου να εκμεταλλεύεται κερδοφόρα την εργα-

σιακή δύναμη. Ή, όπως το διατυπώνει ο ίδιος ο Marx: «Υπερπαραγωγή κεφαλαίου δεν σημαίνει ποτέ κάτι άλλο από υπερπαραγωγή μέσων παραγωγής - μέσων εργασίας και μέσων συντήρησης - που μπορούν να λειτουργήσουν σαν κεφάλαιο, δηλαδή που μπορούν να χρησιμοποιηθούν για την εκμετάλλευση της εργασίας με ένα δοσμένο βαθμό εκμετάλλευσης. Γιατί η πτώση αυτού του βαθμού εκμετάλλευσης κάτω από ένα δοσμένο σημείο προκαλεί διαταραχές και σταματήματα του κεφαλαιοκρατικού προτσές παραγωγής, κρίσεις, καταστροφή κεφαλαίου (...) Θα είναι υπερπαραγωγή μέσων παραγωγής μόνον εφόσον θα πρόκειται να λειτουργήσουν ως κεφάλαιο (...) γιατί το κεφάλαιο θα γινόταν ανίκανο να εκμεταλλεύεται την εργασία στο βαθμό εκείνο της εκμετάλλευσης που απαιτεί η "υγιής", "ομαλή" ανάπτυξη του κεφαλαιοκρατικού προτσές παραγωγής, στο βαθμό εκείνο της εκμετάλλευσης, ο οποίος, μαζί με την αυξανόμενη μάζα του χρησιμοποιούμενου κεφαλαίου, αυξάνει τη μάζα του κέρδους τουλάχιστον στον ίδιο βαθμό που αυξάνει το κεφάλαιο και αποκλείει, επομένως, την πτώση του ποσοστού κέρδους, ή έστω που αποκλείει την πτώση του κέρδους ταχύτερα από την αύξηση του κεφαλαίου» (*Το Κεφάλαιο*, τ. ΙΙΙ, σελ. 323).

Στις κρίσεις υπερσυσσώρευσης κεφαλαίου η μοναδική διέξοδος είναι η απαξίωση των μη-επαρκώς αξιοποιούμενων κεφαλαίων.

Αυτή η απαξίωση πραγματοποιείται με τον ανταγωνισμό που επιτρέπει να μείνουν στην αγορά μόνο εκείνα τα κεφάλαια που έχουν προχωρήσει σε εκσυγχρονισμό και έχουν γίνει έτσι πιο αποτελεσματικά σε ό,τι αφορά την κερδοφορία. Το κάθε ατομικό κεφάλαιο ρίχνεται στον ανταγωνισμό, που έχει οξυνθεί και διεθνοποιηθεί με όπλο τις νέες μηχανές, τις νέες μεθόδους οργάνωσης της εργασίας, την αναμόρφωση της οργάνωσης εργασίας, τη συγκέντρωση του κεφαλαίου και την προσαρμογή στους νέους «κανόνες του παιχνιδιού» της αγοράς. Από εδώ απορρέει και η σημασία των «νέων τεχνολογιών». Το κεφάλαιο θα προσπαθήσει να αντιστρέψει με τη βοήθειά τους το βασικό παράγοντα της κρίσης και να αυξήσει την αποτελεσματικότητα της εκμηχάνισης έτσι ώστε το καθαρό προϊόν να αυξάνεται πιο γρήγορα από το κεφαλαιακό απόθεμα.

Η διαδικασία που οδηγεί σε έξοδο από την κεφαλαιοκρατική κρίση είναι, λοιπόν, *η αναδιάρθρωση της παραγωγής: κάθε αλλαγή στη διαδικασία εργασίας (δηλαδή στα μέσα ή/και τη μέθοδο εργασίας), που πραγματοποιείται είτε με τη εφαρμογή επιστημονικών και τεχνολογικών γνώσεων στην παραγωγή είτε με αναμόρφωση των εργασιακών σχέσεων, και που έχει σα στόχο την αύξηση της παραγωγικότητας.*

Η αναδιάρθρωση πραγματοποιείται σήμερα σε σημαντικό βαθμό με την εισαγωγή των αυτοματισμών στην παραγωγή που αυξάνει δραστικά την παραγωγικότητα της εργασίας. Ταυτόχρονα όμως μικρότερος αριθμός εργατών από αυτόν που εργαζόταν παλιότερα, κινεί μέσα στο ίδιο χρονικό διάστημα μια μάζα μέσων εργασίας που είναι μεγαλύτερη από πρώτα και καταναλώνει μεγαλύτερη ποσότητα πρώτης ύλης. Πρόκειται δηλαδή για ένα άλμα στην ένταση κεφαλαίου. Αυτή η αύξηση της έντασης κεφαλαίου επιφέρει μια ακόμα μεγαλύτερη αύξηση της αξίας του κεφαλαίου που αναλογεί σε κάθε εργαζόμενο επειδή η αξία των καινούργιων μέσων παραγωγής είναι μεγαλύτερη από αυτή τών παλαιότερων. Η εισαγωγή των αυτοματοποιημένων μηχανών στην καπιταλιστική διαδικασία παραγωγής έχει, λοιπόν, αντιφατικά αποτελέσματα πάνω στην αποδοτικότητα του κεφαλαίου: αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας αλλά και αύξηση της έντασης του κεφαλαίου (σε όγκο και κυρίως σε αξία).

Κάθε επιχείρηση που προχωράει στην αυτοματοποίηση βρίσκεται λοιπόν μπροστά στην υποχρέωση να εξοικονομήσει όσο το δυνατόν περισσότερο πάγιο κεφάλαιο. Ωθείται έτσι στην αδιάκοπη λειτουργία του συστήματος των μηχανών που αυξάνει τη μάζα του κέρδους διατηρώντας τον όγκο του παγίου κεφαλαίου αμετάβλητο. Αυξάνει έτσι και την αποδοτικότητα του κεφαλαίου. Αυτός ο απαραίτητος όρος για την αξιοποίηση του κεφαλαίου, η αδιάκοπη λειτουργία των αυτοματοποιημένων μηχανών, εξηγεί μια σειρά φαινόμενα, που περιγράφονται με τον όρο «ελαστικότητα της εργασίας», όπως την ανάγκη κινητοποίησης της εργασιακής δύναμης καθόλο το εικοσιτετράωρο, σε περισσότερες βάρδιες, εργασία το Σαββατοκύριακο, εργασία σε όλη τη διάρκεια του καλοκαιριού. Εξηγεί ακόμα το γεγονός ότι η αυτοματοποιημένη παραγωγή τείνει στην μεγάλη εξοικονόμη-

ση των υπό επεξεργασία υλών (work in progress) και των αποθεμάτων πρώτων υλών και έτοιμων προϊόντων (just in time delivery), που επιτυγχάνεται με τη διεύθυνση της παραγωγής με τη βοήθεια του ηλεκτρονικού υπολογιστή.

Επίσης, όπως έχουν δείξει οι μέχρι τώρα εμπειρίες, η αυτοματοποίηση της παραγωγής, για να επιφέρει μία αύξηση του ποσοστού κέρδους (που σημαίνει στην περίπτωσή μας, μεταξύ άλλων, αδιάκοπη λειτουργία των μηχανών), έχει σαν όρο της τη συγκρότηση ενός συλλογικού εργάτη που να είναι ικανός να αντιδρά γρήγορα στα τυχαία γεγονότα που απορρυθμίζουν το αυτοματοποιημένο σύστημα μηχανών, και να αποκαθιστά τη λειτουργία του. Αυτός ο συλλογικός εργάτης πρέπει να είναι ικανός να αναγνωρίζει τις αιτίες της βλάβης, να συνθέτει τις πληροφορίες που την αφορούν, και να επεμβαίνει διορθωτικά στον ελάχιστο δυνατό χρόνο. Και αυτό σημαίνει κατά κανόνα καλυτέρευση των συνθηκών εργασίας, μετατόπιση της διευθυντικής εξουσίας από τον καταναγκασμό στη συναίνεση, μετάβαση από το διοικητικό/ιεραρχικό managment στις συμμετοχικές διαδικασίες, ανάπτυξη της γενικής εκπαίδευσης και της γενικής τάσης μέσα στην τεχνική εκπαίδευση: επειδή η βιομηχανία θα έχει σε αυξανόμενο βαθμό ανάγκη από εργάτες ικανούς να αναλαμβάνουν συλλογικά τη συντήρηση, την επίβλεψη, τη ρύθμιση και την οδήγηση των αυτοματοποιημένων μηχανών, τον έλεγχο της ποιότητας, και όλα αυτά απαιτούν ικανότητες αφαίρεσης, πολυλειτουργικότητα/ευλυγισία. Απαιτούν, δηλαδή, ανάπτυξη των γενικών γνώσεων και της πρωτοβουλίας των εργατών παραγωγής και απάλυνση της ιεραρχικής οργάνωσης της εργασίας -είτε πρόκειται για διοικητική είτε πρόκειται για τεχνική ιεραρχία.

Οι συγκεκριμένες εμπειρίες αποδεικνύουν ότι το κόστος ελαχιστοποιείται όταν αναπτύσσεται στο έπακρο η πολυλειτουργικότητα (ή ευλυγισία) των εργατών παραγωγής, και όταν το μικρότερο βάρος της ιεραρχίας (διοικητικής ή τεχνικής) επιτρέπει στους ίδιους αυτούς εργάτες την ανάπτυξη κάποιας αυτονομίας σε ό,τι αφορά την οδήγηση των αυτοματοποιημένων μηχανών. Μια τέτοια μορφή οργάνωσης της εργασίας -εφόσον πραγματοποιείται υπό την αιγίδα του κεφαλαίου που έχει την ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής, δηλαδή την εξουσία να καθορίζει το τι

θα παραχθεί, πώς θα παραχθεί, σε τι ποσότητα, πότε, κλπ.- έχει σαν περιοριστικό της όρο τη μορφή διατήρησης (ενίσχυση ή, αντίστοιχα, χαλάρωση) του ελέγχου της παραγωγής από το κεφάλαιο. Η σύγχρονη αναδιάρθρωση της παραγωγής, η αυτοματοποίηση, όσο και αν αποτελεί τη μοναδική ορατή διέξοδο από την κεφαλαιοκρατική κρίση, εντούτοις δεν είναι μια διαδικασία όπου το κεφάλαιο ή η τεχνολογία έχουν την απόλυτη εξουσία: η αυτοματοποίηση ανοίγει ένα νέο πεδίο κοινωνικών συγκρούσεων μέσα στο εργοστάσιο, συγκρούσεων που διεξάγονται γύρω από το βαθμό ελέγχου, την οργάνωση και τη διεύθυνση της παραγωγής. Από τους νέους συσχετισμούς δύναμης που διαμορφώνονται θα εξαρτηθεί αν το κεφάλαιο θα ανακτήσει και πάλι την ικανότητα να εκμεταλλεύεται την εργασιακή δύναμη στο βαθμό που «απαιτεί η ομαλή, υγιής ανάπτυξη του κεφαλαιοκρατικού προτσές παραγωγής».

Ακριβώς αυτή είναι η φάση στην οποία έχει εισέλθει τώρα ο ελληνικός καπιταλισμός -με μια χρονική υστέρηση έναντι των ανταγωνιστών του που είναι βασικά οι χώρες της ΕΟΚ. Τίθεται έτσι το ζήτημα της διεθνούς ανταγωνιστικότητάς του και της θέσης του στο διεθνές οικονομικό σύστημα.

4.4.2. Η διαλεκτική ανάμεσα στην αναδιάρθρωση και τη διεθνοποίηση

Με βάση την εμπειρική μελέτη των δεικτών κεφαλαιακής συσσώρευσης, γίνεται προφανές ότι το σημείο αφετηρίας της κεφαλαιακής κρίσης υπερσυσσώρευσης τοποθετείται χρονικά για τον ελληνικό καπιταλισμό (όπως, άλλωστε, συμβαίνει και με τις περισσότερες χώρες του αναπτυγμένου καπιταλισμού) στη διετία 1973-74.

Η στρατηγική του (ελληνικού) κεφαλαίου απέναντι στην κρίση είναι, ας το τονίσουμε και πάλι, η κεφαλαιοκρατική αναδιάρθρωση. Στην κατεύθυνση αυτή το ελληνικό συνολικό-κεφάλαιο (όπως και το συνολικό-κεφάλαιο κάθε άλλης καπιταλιστικής χώρας) προσφεύγει *και* στα μέσα και τις «ευκαιρίες» που παρέχει η διεθνοποίηση της παραγωγής (βλ. στα προηγούμενα κεφαλαια, σχετικά με το διεθνές εμπόριο και τις διεθνείς κεφαλαιακές κινήσεις):

Ένταση του ανταγωνισμού μέσω της ενσωμάτωσης στην ενιαία ευρωπαϊκή αγορά (κατάργηση όχι μόνο των δασμολογικών αλλά και των μη-δασμολογικών εμποδίων του διεθνούς εμπορίου, ενοποίηση των νομοθετικών, τεχνολογικών -προδιαγραφές-, κ.λπ. εμποδίων του διεθνούς εμπορικού ανταγωνισμού), προσέλκυση ιδιωτικών κεφαλαίων μέσω, (i) της διατήρησης της κερδοφορίας των νέων επενδύσεων (ΔR) σε επίπεδα ανώτερα από αυτά της Δυτικής Ευρώπης και (ii) θετικών πραγματικών επιτοκίων σε επίπεδα ανταγωνιστικά με τα αντίστοιχα των διεθνών χρηματαγορών, ισοτιμία της δραχμής που διαμορφώνεται ελεύθερα στην αγορά μέχρις ότου ενταχθεί στο ευρωπαϊκό νομισματικό σύστημα, συνέχιση της πολιτικής της ανατίμησης της δραχμής (σε πραγματικούς όρους, δηλαδή μετά από την αφαίρεση της διαφοράς πληθωρισμού Ελλάδας/ανταγωνιστριών χωρών, βλ. Ιωακείμογλου-Παντελιάς 1989 και Μηλιός 1988, σελ. 404-408). Ο στόχος είναι, λοιπόν, να αξιοποιηθούν οι «πιέσεις» της διεθνούς αγοράς ώστε να επιταχυνθούν οι διαδικασίες της κεφαλαιοκρατικής αναδιάρθρωσης της παραγωγής: «ένα σημαντικό και σταθερά διευρυνόμενο τμήμα της μεταποιητικής κυρίως δραστηριότητας βρίσκεται σε φάση αναδιάρθρωσης και εκσυγχρονισμού» (Εκθεση του Διοικητή της Τράπεζας της Ελλάδας Δ. Χαλικιά, 1989), που πρέπει να ενταθεί για να επιτευχθεί η συμπίεση του κόστους.

Αξίζει να σημειωθεί ότι η πολιτική της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης έχει τόσο πιο μεγάλες πιθανότητες επιτυχίας όσο πιο πολύ η διεθνής οικονομική συγκυρία βρίσκεται σε φάση ανάκαμψης, ή, έστω, τείνει σε μια απλή επιβράδυνση της παραγωγής (με αναζωπύρωση του πληθωρισμού), επομένως όσο πιο λίγο τείνει στην ύφεση. Αυτό συμβαίνει επειδή η διεθνής ανάκαμψη επιτρέπει μια διαρκή ανατίμηση της δραχμής (σε πραγματικούς όρους) χωρίς να έχουμε κρίση του ισοζυγίου πληρωμών: αφενός η συγκριτικά ταχύτερη αύξηση της ζήτησης στο εξωτερικό αντισταθμίζει (έστω εν μέρει) την επιδείνωση του εμπορικού ισοζυγίου που προέρχεται από τη δυσμενή συναλλαγματική ισοτιμία, και αφετέρου αυξάνονται τα έσοδα από τη ναυτιλία και τον τουρισμό, αλλά και από τις μονομερείς μεταβιβάσεις. Η πολιτική ανατίμησης της δραχμής, που ακολουθείται από το 1986 και μετά, αναδεικνύεται σε βασικό όπλο αύξη-

σης της πίεσης του διεθνούς ανταγωνισμού και ώθησης των εγχώριων ατομικών κεφαλαίων προς τον εκσυγχρονισμό, καθώς «ακριβαίνει» τα εγχώρια προϊόντα, αυξάνει τις εισαγωγές και το εμπορικό έλλειμμα. Οι εγχώριες επιχειρήσεις υποχρεώνονται να αυξήσουν την «παραγωγικότητά» τους για να περιορίσουν τις απώλειές τους (στην εσωτερική και διεθνή αγορά) από τους ξένους ανταγωνιστές τους. Είναι έτσι τελικά μόνο η ιστορική βελτίωση του ισοζυγίου των άδηλων πόρων που «σώζει» το ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών κατά την τριετία 1986-1988. Η συνέχιση της ανάκαμψης στη Δύση από το 1986 έως το 1988, διατήρησε τους άδηλους πόρους και τις εξαγωγές της Ελλάδας σε ψηλά επίπεδα, και επέτρεψε έτσι τη συνέχιση της πολιτικής ανατίμησης της δραχμής ως μέσου για την ώθηση των ατομικών κεφαλαίων στην αναδιάρθρωση της παραγωγής. Η διεθνής επιβράδυνση της οικονομίας που άρχισε το 1989, αντίθετα, επιφέρει το αντίστροφο αποτέλεσμα. Έχουμε δηλαδή μια επιβράδυνση των εσόδων της Ελλάδας από εξαγωγές εμπορευμάτων και υπηρεσιών αλλά και μονομερών μεταβιβάσεων, και επακόλουθα κρίση του ισοζυγίου πληρωμών (βοηθούσης και της κερδοσκοπίας που αναπτύχθηκε με βάση την «υποτιμησιολογία» των ετών 1989-90, και η οποία οδήγησε σε αποθεματοποιήσεις εμπορευμάτων και διόγκωση των εισαγωγών, εξαγωγή κεφαλαίων κ.λπ., φαινόμενα στα οποία αναφερθήκαμε στα προηγούμενα). Αλλά, ας το τονίσουμε για μια ακόμα φορά, δεν είναι μόνο η διεθνής συγκυρία, που -από τα μέσα του 1989- εμφανίζεται και πάλι ως περιοριστική συνθήκη στη στρατηγική του ελληνικού αστισμού: η αναδιάρθρωση της παραγωγής εξαρτάται και από το συνολικό ταξικό συσχετισμό δυνάμεων στο εσωτερικό της χώρας. Εδώ, άλλωστε, στην εξέλιξη των ταξικών αγώνων κατά την περίοδο που διανύουμε, βρίσκεται και η κυρίαρχη πλευρά του ζητήματος.

Συμπερασματικά:

Αναδιάρθρωση της παραγωγής με εκμετάλλευση της διεθνούς οικονομικής συγκυρίας, πρόσδεση στη στρατηγική αναβάθμισης των δυτικοευρωπαϊκών καπιταλισμών, παραπέρα βελτίωση των δεικτών της κεφαλαιακής συσσώρευσης (μερίδιο κερδών, λόγος κεφαλαίου/προϊόντος, ρυθμός συσσώρευσης κ.λπ.), αυτοί είναι οι βασικοί άξονες της πολιτικής του ελλη-

νικού καπιταλισμού στη σημερινή συγκυρία και για τα επόμενα χρόνια.

4.4.3. 1990: το ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών περιοριστικός παράγοντας της οικονομικής πολιτικής

Από τις αρχές του 1990, όταν η επιβράδυνση της παγκόσμιας οικονομίας (με τη βοήθεια και της φημολογίας περί επικείμενης υποτίμησης της δραχμής) μειώνει τους άδηλους πόρους, η διεύρυνση του εμπορικού ισοζυγίου αρχίζει να γίνεται ένας ουσιαστικός περιοριστικός παράγοντας άσκησης οικονομικής πολιτικής: η αύξηση της παραγωγής και η ανατιμημένη δραχμή, ωθούν, η κάθε μια από τη μεριά της, στη διεύρυνση του εμπορικού ελλείμματος, και οι άδηλοι πόροι δεν μπορούν πια να αντισταθμίσουν την επιδείνωσή του. Στις αρχές του 1990, φτάνουμε λοιπόν στο τέλος ενός οικονομικού κύκλου όπου για να μειωθεί ξανά το έλλειμμα στο ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών, θα πρέπει είτε η ελληνική οικονομία -σε συγχρονισμό με τη διεθνή οικονομία- να μπεί σε μια φάση ύφεσης, μείωσης δηλαδή της παραγωγής, αύξησης του αχρησιμοποίητου παραγωγικού δυναμικού και μείωσης της απασχόλησης, είτε να έχουμε ταχύτατη διολίσθηση (υποτίμηση) της δραχμής. Μια πολιτική «ανάπτυξης» θα ισοδυναμούσε με αύξηση της παραγωγής μέσα σε συνθήκες διεθνούς ύφεσης, άρα αναγκαστικά πολιτική υποτίμησης της δραχμής (για να συγκρατηθεί το εμπορικό έλλειμμα), μείωση των επιτοκίων και αύξηση της προσφοράς χρήματος, διατήρηση της ΑΤΑ και αύξηση της ιδιωτικής κατανάλωσης, διατήρηση των ελλειμμάτων του δημοσίου. Όμως, το παραγωγικό δυναμικό που απασχολείται σήμερα στη βιομηχανία έχει φτάσει το 80%, και οι επενδύσεις που πραγματοποιούνται τώρα δεν αναμένεται να αυξήσουν την παραγωγική δυναμικότητα (αφού πρόκειται σε μεγάλο βαθμό για επενδύσεις εκσυγχρονισμού και μείωσης του κόστους και όχι για επενδύσεις επέκτασης της παραγωγής, γεγονός απόλυτα «φυσικό» μέσα σε συνθήκες καπιταλιστικής κρίσης, δηλαδή οξυμένου ανταγωνισμού, επιβραδυνόμενης αύξησης της διεθνούς ζήτησης και αυξημένης αβεβαιότητας σε σχέση με τη μελλοντική της εξέλιξη). Αυτό σημαίνει, ότι μια παραπέρα αύξηση της κατανάλωσης, ιδιωτικής

και δημόσιας, θα προσκρούσει σε αξεπέραστα εμπόδια από την αδυναμία της εγχώριας παραγωγής να ανταποκριθεί στην αυξημένη ζήτηση, με αποτέλεσμα είτε την αύξηση του πληθωρισμού είτε την παραπέρα διείσδυση των εισαγωγών. Δεύτερο, οι ακριβότερες -λόγω υποτίμησης- πρώτες ύλες, σε συνδυασμό με τις μικρές οικονομίες κλίμακας (που είναι μεγάλες μόνο στην αρχή της ανάκαμψης και που εξαντλούνται όταν ο βαθμός απασχόλησης του παραγωγικού δυναμικού ξεπεράσει κάποιο κατώφλι), θα οδηγήσει σε αύξηση του κόστους και του πληθωρισμού.

Από την άποψη της ανάλυσης της βραχυπρόθεσμης συγκυρίας προκύπτει λοιπόν, ότι η παραπέρα τόνωση της παραγωγής στην Ελλάδα, κατά το 1990-91, θα προσέκρουε τόσο πάνω σε έναν εξωτερικό όσο και σε έναν εσωτερικό περιοριστικό παράγοντα: τη διεθνή οικονομική επιβράδυνση που επιδεινώνει το ελληνικό ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών από τη μια, και την αδυναμία της εγχώριας παραγωγής να ανταποκριθεί σε μια παραπέρα αύξηση της ζήτησης από την άλλη. Το σύστημα οδεύει λοιπόν αυθόρμητα, δηλαδή αναγκαστικά, προς την ύφεση.

4.4.4. Προς το '92: το τοπίο των νέων συγκρούσεων και οι διεθνείς του καθορισμοί

Οι οικονομικές αναλύσεις, είτε αυτές προέρχονται από τα δεξιά είτε από τ' αριστερά, είτε πραγματοποιούνται για αντιπολίτευση, είτε αποτελούν επίσημο κυβερνητικό λόγο, έχουν ένα κοινό χαρακτηριστικό: αναζητούν «το δέον», διαμορφώνουν προτάσεις -πάντα εποικοδομητικές- για την «ανάπτυξη της εθνικής οικονομίας» και γενικώς για «το συμφέρον του λαού και του τόπου». Εξυπηρετούν έτσι, στο σύνολό τους, κάποιες θεωρητικές ή και απλά ιδεολογικές ανάγκες του ελληνικού καπιταλισμού, υποτάσσονται στη λογική της συσσώρευσης κεφαλαίου, συμβάλλουν στην παραγωγή των ιδεολογικών όρων συντήρησης της πολιτικής, ιδεολογικής και οικονομικής κυριαρχίας της αστικής τάξης. Θα αρνηθούμε εδώ -όπως και στο παρελθόν- αυτή την παράδοση, αφού οι στόχοι μας είναι τελείως διαφορετικοί, όπως και η θέση μας: εκτός κράτους (και ενάντιοι σ' αυτό), επιχειρήσαμε σ' αυτό το βιβλίο την ανάλυση των εξωτερικών

συναλλαγών της Ελλάδας, για να εντοπίσουμε τους παράγοντες που σχετίζονται με το διεθνές οικονομικό σύστημα και επηρεάζουν τη συσσώρευση κεφαλαίου στη χώρα, για να διακρίνουμε τελικά το πεδίο πάνω στο οποίο θα πραγματοποιηθούν οι μελλοντικές κοινωνικές συγκρούσεις, και να εντοπίσουμε πώς αυτό μεταβάλλεται από τη διεθνή οικονομική συγκυρία. Αλλά η εργασία μας διαφοροποιείται από τις παραδοσιακές αναλύσεις και επιστημολογικά: στόχος μας δεν είναι να προβλέψουμε, ή έστω να περιγράψουμε, τα πιθανά «σενάρια» εξέλιξης του ελληνικού καπιταλισμού -αφήνουμε αυτό τον άχαρο ρόλο στο ιδεολογικό-«επιστημονικό» προσωπικό της αστικής τάξης. Στόχος μας είναι να απαριθμήσουμε τους διεθνείς παράγοντες από τους οποίους εξαρτώνται οι κοινωνικές/ταξικές συγκρούσεις και να τους θέσουμε υπόψη όσων αγωνίζονται στην αντικαπιταλιστική προοπτική.

Πιστεύουμε ότι στα προηγούμενα έχουμε ήδη σκιαγραφήσει το νέο τοπίο των κοινωνικών -δηλαδή ταξικών- συγκρούσεων. Θα επιχειρήσουμε τώρα να συμπληρώσουμε την εικόνα:

Η διεθνοποίηση του ελληνικού καπιταλισμού προχωράει μέσα σε συνθήκες γενικευμένης αστάθειας και αβεβαιότητας του διεθνούς οικονομικού συστήματος. Οι αβεβαιότητες αυτές (βλ. παράγρ. 4.1.), επιδρούν πάνω σε μια σειρά κρίσιμες μεταβλητές του ελληνικού εξωτερικού εμπορίου (εμπορευμάτων κάι υπηρεσιών), όπως η ζήτηση για ελληνικά προϊόντα και υπηρεσίες στο εξωτερικό, οι συναλλαγματικές ισοτιμίες, τα επιτόκια, ο όγκος του διεθνούς θαλάσσιου εμπορίου κ.λπ. (βλ. κεφάλαια 1, 2 και 3). Οι «επιλογές», ωστόσο, του ελληνικού καπιταλισμού εμφανίζονται ως «αναγκαιότητες»: είναι η καπιταλιστική αναδιάρθρωση, ο εκσυγχρονισμός και το «νοικοκύρεμά» του, η αναβάθμισή του στην ιμπεριαλιστική αλυσίδα. (βλ. κεφ. 2 και 4.4.1). Τίθεται λοιπόν το ερώτημα ποιοί από τους διεθνείς παράγοντες θα είναι ευνοϊκοί για την επιτυχία της αναδιάρθρωσης.

Η αναδιάρθρωση περνάει καταρχήν, μέσα από την ύφεση στην Ελλάδα (βλ. παράγρ. 4.4.3) σε συγχρονισμό με τη διεθνή οικονομική επιβράδυνση που θα μπορούσε να μετατραπεί σε ύφεση (βλ. παράγρ. 4.3.1.). Η φάση αυτή του οικονομικού κύκλου (1990-1991), θα πρέπει να αναμένουμε ότι θα είναι η πιο σκληρή για όσους θα δεχτούν την ταξική επίθεση του κεφαλαίου στην πορεία για την αναδιάρθρωση της παραγωγής, των υπηρεσιών και της καθημερινής ζωής (ακριβέστερα των όρων αναπαραγωγής της εργασιακής δύναμης).

Η επιτυχία της αναδιάρθρωσης εξαρτάται από τη δυνατότητα άσκησης μιας πολιτικής ψηλών επιτοκίων και πραγματικής ανατίμησης της δραχμής (4.4.2) χωρίς αυτή η πολιτική να συνοδεύεται από κρίση του ισοζυγίου πληρωμών. Η πολιτική σταθερότητας της ονομαστικής συναλλαγματικής ισοτιμίας της δραχμής, πολιτική που προωθείται με τη σχετικά μικρή διολίσθηση (σε σύγκριση με τις διαφορές των ρυθμών πληθωρισμού Ελλάδας-ΕΟΚ) του ελληνικού νομίσματος, και το σεβασμό προς τους κανόνες του ΕΝΣ, αποβλέπει ακριβώς σ' αυτό: να δημιουργήσει «σημεία μη επιστροφής» στη διαδικασία της αναδιάρθρωσης, να την καταστήσει αναντίστρεπτη. Η διεθνής συγκυρία θα είναι τόσο πιο υποβοηθητική στην επιτυχία αυτής της στρατηγικής, όσο πιο πολύ θα πετυχαίνει η Γερμανία να αναδεικνύεται σε «ατμομηχανή» της Ευρώπης (4.3.2.), στο βαθμό δηλαδή που η γερμανική ενοποίηση θα αποτελέσει ένα νέο δυναμικό παράγοντα ανάκαμψης του ευρωπαϊκού καπιταλισμού, πράγμα που προϋποθέτει ότι ταυτόχρονα δεν θα πυροδοτήσει τις εγγενείς στη συγκρότηση της ΕΟΚ τάσεις «διάλυσης» των σταθερών συναλλαγματικών ισοτιμιών (παράγραφος 4.2.), ούτε θα προκαλέσει κοινωνικούς αγώνες μεγάλης έντασης στην ίδια την ενιαία Γερμανία. Σε σχέση με την ελληνική οικονομία, η σημασία της επιτυχούς ενοποίησης της Γερμανίας έγκειται όχι μόνο στο γεγονός ότι η εξέλιξη αυτή θα μπορούσε να αποτελέσει τον κινητήρα μιας άνθισης του ευρωπαϊκού καπιταλισμού γενικά, αλλά και από το γεγονός ότι η Γερμανία και η Ελλάδα έχουν σημαντικές οικονομικές σχέσεις, καθώς η Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας είναι ο κυριότερος εμπορικός εταίρος της Ελλάδας: η επιτυχής ενοποίηση (δηλαδή ο εκσυγχρονισμός της πρώην Λαϊκής Δημοκρατίας και η επικράτηση εκεί των ίδιων καταναλωτικών προτύπων και του ίδιου επιπέδου κατανάλωσης όπως και στην Ομοσπονδιακή Δημοκρατία), θεωρώντας ότι η ελληνική παραγωγή διατηρεί τον ίδιο βαθμό εξαγωγικής επίδοσης στη γερμανική αγορά, σημαίνει αύξηση κατά 3% των συνολικών ελληνικών εξαγωγών ετησίως. (Οι ελληνικές εξαγωγές προς την ΟΔΓ ανέρχονται στο 20% πε-

ρίπου του συνόλου, και η αύξηση της ζήτησης στη Γερμανία λόγω ενοποίησης θα είναι περίπου 15%, άρα 0.2×0.15 = 0.03). Οι συνθήκες διεθνούς ανάκαμψης της οικονομίας παίζουν καθοριστικό ρόλο και για την εξαγωγή υπηρεσιών (και εμπορευμάτων) μέσω της ναυτιλίας και του τουρισμού: η ανάκαμψη επιτρέπει έτσι (όπως έγινε και κατά την τριετία 1986-1988), την άσκηση πολιτικής σταθεροποίησης της ονομαστικής συναλλαγματικής ισοτιμίας της δραχμής έναντι των ευρωπαϊκών νομισμάτων (πράγμα που ισοδυναμεί με πραγματική ανατίμηση, αφού ο πληθωρισμός στην Ελλάδα υπερβαίνει τον αντίστοιχο των άλλων χωρών της ΕΟΚ), χωρίς κρίση του ισοζυγίου πληρωμών, αφού η διεύρυνση του εμπορικού ελλείμματος (εξαιτίας της ανατίμησης) υπερκαλύπτεται από την εισροή των «άδηλων πόρων».

Σημειώνουμε ωστόσο ότι η επιτυχία της στρατηγικής της αναδιάρθρωσης του ελληνικού καπιταλισμού, δεν συνδέεται αναγκαστικά με ψηλούς ρυθμούς οικονομικής μεγέθυνσης. Θα λέγαμε μάλιστα ότι σε μια πρώτη φάση, μεσοπρόθεσμα, εξαρτάται ή και απαιτεί μια πολιτική στασιμότητας: η καπιταλιστική αναδιάρθρωση, δηλαδή η εκκαθάριση των πιο αδύναμων κεφαλαίων και των πιο αδύναμων ανθρώπων ανάμεσα στους μισθωτούς, τις γυναίκες, τους νέους και άλλες ευάλωτες κοινωνικές κατηγορίες, έχει ως «φυσικό» της περιβάλλον (δηλαδή ευνοείται από) την ύφεση, την όξυνση των δυσχερειών που αντιμετωπίζει η εγχώρια παραγωγή.

Σε ό,τι αφορά την ισοτιμία της δραχμής, όπως είπαμε, η στρατηγική της αναδιάρθρωσης περνάει από την πραγματική ανατίμησή της, αφού εκθέτει το εγχώριο κεφάλαιο στο διεθνή ανταγωνισμό. Ωστόσο, όταν αυτή η πίεση του διεθνούς ανταγωνισμού απειλεί μεγάλα τμήματα του εγχώριου κεφαλαίου, ή προκαλεί μόνιμη ανισορροπία στα μακροοικονομικά μεγέθη, η υποτίμηση της δραχμής θα πρέπει να θεωρείται αναγκαστική (όταν βέβαια το επιτρέπει και η φάση του οικονομικού κύκλου, δηλαδή ο βαθμός απασχόλησης του παραγωγικού δυναμικού, το ποσοστό πληθωρισμού κ.λπ., βλέπε σχετικά στην παράγραφο 4.4.3). Βεβαία στην περίπτωση που η πρόσφατη μεγάλη αύξηση της τιμής του πετρελαίου λόγω εισβολής του Ιράκ στο Κουβέϊτ μονιμοποιηθεί, θα έχουμε να κάνουμε με το τρίτο πε-

τρελαϊκό «σόκ» και τότε η μόνιμη ανισορροπία στο ελληνικό εμπορικό ισοζύγιο θα πρέπει να θεωρείται βέβαιη.

Τέλος, η διαδικασία της Ενιαίας Ευρωπαϊκής Αγοράς θα επηρεάσει αναμφίβολα, την εξέλιξη των εξωτερικών συναλλαγών της χώρας (σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό ανάλογα με τη γενικότερη εξέλιξη της διεθνούς οικονομικής συγκυρίας και τους άλλους παράγοντες που περιγράψαμε εδώ): Θα λειτουργήσει καταρχή προωθητικά για το εξωτερικό εμπόριο. Παράλληλα, αν η αυξανόμενη εισαγωγική διείσδυση στην ελληνική αγορά συμπέσει (σε συγκεκριμένους οικονομικούς κλάδους) με τη βελτίωση της αποδοτικότητας της εγχώριας παραγωγής και της ανταγωνιστικότητας των παραγόμενων προϊόντων, το αποτέλεσμα θα είναι και πάλι η επιτάχυνση της εισροής επενδυτικών κεφαλαίων από το εξωτερικό (βλ. κεφ. 3).

Αντί επιλόγου

Ολοκληρώνοντας αυτό το βιβλίο χρειάζεται να τονίσουμε και πάλι μια θέση, που από τη μια μεριά συνοψίζει τα συμπεράσματα της ανάλυσής μας, ενώ από την άλλη αποκρυπτογραφεί τον πολιτικό λόγο των διαχειριστών και ιδεολόγων της εξουσίας (σχετικά με τα ζητήματα που και εμείς, με διαφορετικό βέβαια τρόπο, πραγματευθήκαμε): Η διεθνοποίηση του ελληνικού καπιταλισμού δεν αποτελεί διαδικασία υποβάθμισης ή «αποβιομηχάνισης» της «ελληνικής οικονομίας». Αποτελεί στρατηγική επιλογή των κυρίαρχων δυνάμεων του ελληνικού κεφαλαίου για την *αναβάθμιση και ενίσχυση της θέσης τους* τόσο στο εσωτερικό της χώρας (απέναντι στις δυνάμεις της εργασίας), όσο και στο πλαίσιο του διεθνούς καταμερισμού εργασίας: Αναβάθμιση και ενίσχυση της θέσης τους μέσα από την εκμετάλλευση των «ευκαιριών» και «προκλήσεων» του διεθνούς κεφαλαιακού ανταγωνισμού, μέσα από την πρόσδεση στη διαδικασία αναβάθμισης των καπιταλισμών της δυτικής Ευρώπης στη διεθνή οικονομία, μέσα από την καπιταλιστική αναδιάρθρωση, δηλαδή την επιτάχυνση των εκκαθαριστικών διαδικασιών της καπιταλιστικής κρίσης υπερσυσσώρευσης. Οι δυνάμεις της εργασίας, τα βασικά θύματα των εκκαθαριστικών διαδικασιών που βρίσκονται σε εξέλιξη, καλούνται κι αυτές από

τις πολιτικές δυνάμεις του κοινωνικού καθεστώτος, να στρατευθούν (επιδεικνύοντας εργατικότητα, πειθαρχία και ... εγκράτεια) στην επιτυχία των στρατηγικών επιλογών του ελληνικού κεφαλαίου. Για χάρη τους, άλλωστε, καταναλίσκουν τη φαιά ουσία τους στρατιές ολόκληρες υπαλλήλων, που κάθε μέρα αποδεικνύουν τη «νεοελληνική παρακμή και υπανάπτυξη», δηλαδή υποδεικνύουν την αναγκαιότητα για «εκσυγχρονισμό» και «ανάπτυξη».

Αθήνα, Αύγουστος 1990

Abalkin, L./Dzarasov, S./Kulikov, A. (1983): *Political Economy, a short course*, Progress Publishers, Moscow.

Altvater, E./Hoffmann, J./Künzel, R./Semmler W. (1975): *Inflation und Krise der Kapitalverwertung*, PROKLA Nr. 17-18, Berlin/W.

Arnaud, P. (1986): *Les nouveaux enjeux de l' endettement mondial*, στο: «L' Etat du Monde 1986», La Découverte.

Αμίν, Σ. (1976): *Η άνιση ανάπτυξη*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα.

Banque de France (1987): *Les nouveaux produits financiers en France*, «Problémes économiques», 7.10.87.

Beaud, M. (1989): *L' économie mondiale dans les années '80*, La Découverte.

Bernis, G. de & Leonard, J. (1987): *La tentation deflationiste*, στο: «Le Monde Diplomatique», Οκτώβριος.

Branson, W.H./Myhrman, J. (1976): *Inflation in Open Economies. Supply-Determined versus Demand-Determined Modes*, «European Economic Review», No 1.

Brie, C. de (1987): *Comment la haute technologie américaine perd sa suprématie*, στο: «Le Monde Diplomatique», Ιούνιος.

Bucharin, N. (1969): *Imperialismus und Weltwirtschaft, Franfurt/M.*

Bucharin, N. (1970): *Der Imperialismus und die Akkumulation des Kapitals*, Heidelberg.

Burenstam-Linder, St. (1961): *An Essay on Trade and Transformation*, Stockholm.

Busch, K. (1973): *Ungleicher Tausch - Zur Diskussion über internationale Durchschnittsprofitrate, ungleichen Tausch und komparative Kostentheorie anhand der Thesen von A. Em-*

manuel, in: Prokla Nr. 8/9, West-Berlin.
Busch, K. (1974): *Die multinationalen Konzerne - Zur Analyse der Weltmarktbewegung des Kapitals*, Frankfurt/M.
Busch, K. (1985): *Mythen über den Weltmarkt II*, in: Prokla Nr. 60, West-Berlin.
Busch, K. (1985-α): *Προστατευτικές τάσεις στο διεθνές εμπόριο και η πολιτική των συνδικάτων*, στο περιοδικό «Θέσεις» τ. 11, Αθήνα.
Busch K. (1987): *Η κριση των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων*, εκδ. Ερατώ, Αθήνα.
Busch K. (1989): *Η εξέλιξη των διεθνών άμεσων επενδύσεων και το εθνικό κράτος*, περιοδ. «Θέσεις» τ. 26, Ιανουάριος-Μάρτιος.
Busch K. (1989-α): *Nation-State and European Integration: Structural Problems in the Process of Economic Integration within the European Community*, στο: M. Gottdiener/N. Comninos (editors), «Capitalist Development and Crisis Theory. Accumulation, Regulation and Spatial Restructuring», σελ. 123-153, MACMILLAN PRESS, London-New York.
Busch K. (1990): *Ολοκλήρωση στην ενιαία ευρωπαϊκή αγορά και κλαδικός μετασχηματισμός: Εμπειρικά συμπεράσματα και προοπτικές εξέλιξης*, περιοδ. «Θέσεις» τ. 30, Ιανουάριος-Μάρτιος.
Busch, K./Grunert, G./Tobergte, W./ (1984): *Strukturen der kapitalistischen Weltökonomie, Saarbrücken 1984.*
Business Week (13.8.90): Are we in recession?
Catinat, M./Pisani-Ferry, J./Schubert, K. (1985): *Les incidences d' une dévaluation du franc ont-elles varié depuis vinght ans?*, Economie & Statistique, Juin, INSEE
Claasen, E.M., *Grundlagen der makroökonomischen Theorie*, München 1980.
Γεωργαντά Ζ./Manos K./Νότης Β./Ρομπόλης Σ./Σακκάς Δ. (1986): *Ξένες επενδύσεις στην Ελλάδα*, ΚΕΠΕ, Θέματα Προγραμματισμού 33, Αθήνα.
Γιάνναρης, Ν. Β.(1988): *Το εξωτερικό χρέος της Ελλάδος και οι επιπτώσεις του επί της εθνικής οικονομίας*, Βιβλ. «Εστίας», Αθήνα.

Γιαννίτσης, Τ. (1985): *Η ελληνική βιομηχανία. Ανάπτυξη και κρίση*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα.
Γιαννίτσης, Τ. (1988): *Η ένταξη στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα και επιπτώσεις στη βιομηχανία και το εξωτερικό εμπόριο*, Ιδρυμα Μεσογειακών Μελετών.
Δελαγραμμάτικας, Γ. (1978): *Ισοζύγιο πληρωμών και εξωτερικό χρέος*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα.
Dommergues, P. (1987): *L' Amérique s' interroge sur la meilleure façon de gérer son déclin*, στο: «Le Monde Diplomatique», Οκτώβριος.
Donges, J.B./Müller-Ohlsen, L. (1978): *Außenwirtschaftsstrategien und Industrialisierung in Entwicklungsländern*, Tübingen.
Dunning, J. H. (1981): *International Production and Multinational Enterprise*, London.
Dunning, J. H. (ed.) (1985): *Multinational Enterprises, Economic Structure and International Competitiveness*, New York.
Economist (2.6.90): *Apocalypse soonish*
Economist Survey (8.11.86): *On the move: Global Investment Management*
Eikenberg Armin, *Die paradigmatische Krise der Theorie ökonomisch unterentwickelter Gesellschaftsformationen*, Diss. Uni. Osnabrück, Marburg/Lahn 1983.
Emerson, M. (1988): *The Economics of 1992. An Assessment of the Potential Economic Effects of Completing the Internal Market of the European Community*, στο περιοδ.: «European Community», No 35, March.
Επιλογή, Μηνιαία Οικονομική Επιθεώρηση, τεύχη ετών 1982-90.
Ευδωρίδης, G. I. (1987): Συναλλαγματικές ισοτιμίες και οικονομική μεγέθυνση, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη.
Ζολώτας Ξ. (1926): *Η Ελλάς εις το στάδιον της εκβιομηχανίσεως*, εκδ. Ελευθερουδάκη, Αθήνα.
Financial Times (29.6.90): *Industrialized world settles into 3% sustainable growth rate.*
Fischer, B. (1984): *Wechselkursinstabiblität und Süd-Süd-Handel*, «Die Weltwirtschaft», 1, Tübingen

Foders, F. (1983): *Industriegüterexport und Faktorproportionenhypothese-Untersuchung am Beispiel der Exportstruktur Argentiniens*, Tübingen.

Fröbel, F./Heinrichs, J. /Kreye, O. (1983): *Die neue internationale Arbeitsteilung*, Rowohlt, Reinbeck bei Hamburg.

Giersch, H. (1979): *On the Economics of Intra-Industry Trade*, Tübingen.

Gowland D. (1990): *Διεθνής Οικονομική*, εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη.

Η ελληνική οικονομία σε αριθμούς, εκδ. Elektra Press, Αθήνα 1985 έως 1990

Hesse, H. (1966): *Die Bedeutung der reinen Theorie des internationalen Handels für die Erklärung des Außenhandels in der Nachkriegszeit*, Z. für die gesamte Staatswissenschaft, Bd. 122.

Hilferding, R. (1973): *Das Finanzkapital*, 2 Bände, E.V.A., Frankfurt/M.

Hirsch, S. (1977): *Rich Man's, Poor Man's, and Every Man's Goods. Aspects of Industrialization*, Tübingen.

Horn, E.J. (1976): *Technologische Neuerungen und internationale Arbeitsteilung*, Tübingen.

Industry and Development. Global Report 1985, United Nations, New York 1985.

International Financial Statistics (έκδοση του «Int. Monetary Fund»), Volume 31 (October-December 1978), Volume 34 (November-December 1981), Volume XLI, No. 12, December 1988.

Ιωακείμογλου, Η. (1983): *Αυτοματοποίηση της παραγωγής και συλλογικός εργάτης*, περιοδ. «Θέσεις», τ. 4, Ιούλιος-Σεπτέμβριος.

Ιωακείμογλου, Η. (1984): *Για την έννοια του συλλογικού εργάτη*, στο περιοδ. «Θέσεις», τ. 5, Αθήνα.

Ιωακείμογλου, Η. (1987): *Η αυθόρμητη κατεύθυνση των φαινομένων. Για την αντικαπιταλιστική έξοδο από την κρίση*, εκδόσεις Αξιός, Θεσσαλονίκη.

Ιωακείμογλου, Η. (1988): *Η αυτοκρατορία της εργασίας. (Σχετικά με την αυτοματοποίηση της παραγωγής)*, περιοδ. «Θέσεις» 23-24, 1988.

Ιωακείμογλου, Η. (1989): *Δείκτες συσσώρευσης κεφαλαίου και κρίση κερδοφορίας στην ελληνική μεταποίηση 1960-1988*, πρακτικά Β΄ Συνεδρίου για τη βιομηχανία, Τεχνικό Επιμελητήριο της Ελλάδας, Μάιος.

Ιωακείμογλου, Η. και Μηλιός, Γ. (1986): *Κρίση και λιτότητα*, περιοδικό «Θέσεις», τ. 14, Ιανουάριος-Μάρτιος.

Ιωακείμογλου, Η. και Μηλιός, Γ. (1988): *Καπιταλιστική κρίση και χρηματιστήριο*, περιοδικό «Θέσεις», τ. 22, Ιανουάριος-Μάρτιος.

Ιωακείμογλου, Η. και Μηλιός, Γ. (1989): *Η κρίση του ελληνικού καπιταλισμού στα τέλη της δεκαετίας του '80*, περιοδικό «Θέσεις» τ. 28, Ιούλιος-Σεπτέμβριος.

Ιωακείμογλου, Η. και Μηλιός, Γ. (1990): *Οι εξωτερικές συναλλαγές της Ελλάδας (1960-1988). Προκαταρκτική ποσοτική ανάλυση*, περιοδικό «Θέσεις», τ. 30, Ιανουάριος-Μάρτιος.

Ioakimoglou, I./Milios, J. (1988): *Automation of Production and Labour Force Reproduction*, παρουσιάστηκε στο διεθνές συμπόσιο «Samos Seminar on Changing Labour Processes and New Forms of Urbanization», 31 Αυγούστου - 4 Σεπτεμβρίου 1987, δημοσιεύεται στα «Proceedings» του συμποσίου (Edited by C. Hadjimichalis and N. Komninos, Thessaloniki 1988).

Ιωακείμογλου, Η. και Παντελιάς, Σ. (1989): *Κυμαινόμενες συναλλαγματικές ισοτιμίες και ανταγωνιστικότητα του ελληνικού Νικελίου*, έκδοση ΙΓΜΕ.

Jarchow, H.J./Rühmann, P. (1982): *Monetäre Außenwirtschaft - I*, Göttingen.

Καπετανάκη-Σηφάκη, Κ. (1985): *Η διεθνοποίηση του κεφαλαίου στην Ελλάδα. Η περίπτωση των διυλιστηρίων*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα.

Kindleberger, Ch. P. (χ. χρονολ.): *Διεθνείς οικονομικαί σχέσεις*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα.

Kindleberger, Ch. P. (1969): *American Business Abroad*, New Haven and London.

Kindleberger, Ch. P. - Editor (1970): *The International Corporation*, Cambridge, Mass.

Κυπριανίδης, Τ. (1985): *Προστατευτισμός ή ελεύθερες ανταλλαγές;*, στο περιοδ. «Θέσεις», τ. 11, Αθήνα.

Langhammer, R.J. (1983): *Struktur und Beschäftigungseffekte von Süd-Süd- versus Süd-Nord-Exporten*, in: Die Weltwirtschaft Nr. 1.
Latouche, D. (1986): *Silicon Valley: la fin d' un mythe*, περιέχεται στο «L' Etat du Monde 1986», La Découverte.
La Tribune de l' Expansion (1990): *Une reévaluation du mark est jugée inevitable.*
Lemperiere, J. (1987): *Etats-Unis: la préférence pour les produits étrangers*, «Le Monde», 27.10.87.
Les Echos (8.6.90): *Le poids de la réunification sur l' économie ouest-allemande.*
Λένιν, Β.Ι. (1970): *Ο ιμπεριαλισμός ανώτατο στάδιο του καπιταλισμού. Εκλαϊκευμένο σκιαγράφημα*, εκδ. Ελεύθερη Ελλάδα.
L' Express (13.11.87): *Le Miracle á crédit.*
Luxemburg, R. (1970): *Die Akkumulation des Kapitals*, Verlag Neue Kritik, Frankfurt/M.
Mandel, E. (1972): *Marxistische Wirtschaftstheorie*, 2 Bände, Suhrkamp, Frankfurt/M.
Μαρξ, Κ. (1963 & 1978): *Το Κεφάλαιο*, Ι, ΙΙ, ΙΙΙ, τόμοι Α-1, Α-2 και Β΄ εκδ. Μόρφωση, Αθήνα 1963 - τόμος Γ΄, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1978.
Menzel Ulrich (1986): *Οι νέες βιομηχανικές χώρες της Ν. Α. Ασίας και η θεωρητική συζήτηση για την ανάπτυξη*, περιοδ. «Θέσεις», τ. 15, Απρίλιος.
Menzel Ulrich (1988): *Auswege aus der Abhängigkeit. Die entwicklungspolitische Aktualität Europas*, edition suhrkamp, Frankfurt/M., 1988.
Μηλιός, Γ. (1982): *«Εκσυγχρονισμός» ή (και) οικονομική ανάπτυξη*, περιοδικό «Θέσεις», τ. 1, Οκτώβριος-Δεκέμβριος.
Μηλιός, Γ. (1983): *Μαρξισμός ή πολιτική οικονομία του μονοπωλίου; Καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής και μονοπώλια*, περιοδικό «Θέσεις» τ. 2, Γενάρης - Μάρτης.
Μηλιός, Γ. (1983-α): *Ο ιμπεριαλισμός και οι θεωρίες μητρόπολης-περιφέρειας*, μέρος Α΄, «Θέσεις», τ. 4, Αθήνα.
Μηλιός, Γ. (1983-β): *Ο ιμπεριαλισμός και οι θεωρίες μητρόπολης-περιφέρειας*, μέρος Β΄, «Θέσεις», τ. 5, Αθήνα.
Μηλιός, Γ. (1988): *Ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός. Από τον επεκτατισμό στην καπιταλιστική ανάπτυξη*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα.

Μηλιός, Γ. (1989): *Κλασικές και νεότερες προσεγγίσεις στο διεθνές εμπόριο*, περιοδ. «Διαβάζω», τ. 222, 20. 9. 1989.
Milios, J. (1989): *The Problem of Capitalist Development: Theoretical Considerations in View of the Industrial Countries and the New Industrial Countries*, περιέχεται στη Συλλογή: «Capitalist Development and Crisis Theory. Accumulation, Regulation and Spatial Restructuring» (Edited by M. Gottdiener and N. Komninos), σελ. 154 - 173, MACMILLAN PRESS, London-New York, 1989.
Μηλιός, Γ. και Ιωακείμογλου, Η. (1987): *Δείκτες της κεφαλαιακής συσσώρευσης στην Ελλάδα, 1958-1985*, περιοδικό «Θέσεις» τ. 19, Απρίλιος-Ιούνιος.
Μηλιός, Γ. και Ιωακείμογλου, Η. (1990): *Διακηρυσσόμενοι και άδηλοι στόχοι του «σταθεροποιητικού προγράμματος» του 1985. Μια κριτική αποτίμηση*, περιέχεται στη συλλογή «Οικονομική κρίση και οικονομική πολιτική. Η νεοφιλελεύθερη - συντηρητική στροφή στην Ελλάδα σήμερα» (επιμ. Γιώργος Σταμάτης), σελ. 54-87, εκδόσεις Κριτική, Αθήνα.
Μηνιαίο Στατιστικό Δελτίο Τραπέζης Ελλάδος
Μητσός, Α. (1989): *Η ελληνική οικονομία στη διεθνή αγορά*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα.
Milewsky, F. (1989): *Le Commerce éxterieur de la France*, La Découverte.
Nehls, K. (1970): *Kapitalexport und Kapitalverflechtung*, Frankfurt/M.
OECD National Accounts.
OECD (1983, 1986, 1987): *Grèce. Etudes Economiques*, Paris.
OECD (1986): *Flows and Stocks of Fixed Capital (1960-1985)*, Paris.
OECD (1988): *Flows and Stocks of Fixed Capital (1962-1987)*, Paris.
OECD (1989): *International Direct Investment and the New Economic Environment*, Paris.
OECD (1989-a): *International Investment and Multinational Enterprises*, Paris.
OECD (1990): *Main Economic Indicators*, Paris.

OFCE (1989): *Derniére sortie avant l' inflation*, Απρίλιος.
OFCE (1990): *L' Europe se crée des besoins*, Απρίλιος.
Πανάγος Π. (1986): *Διεθνείς και ευρωπαϊκές νομισματικές σχέσεις*, εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη.
Πασσάς, Α. (1988): *Για την κύρωση της Ενιαίας Ευρωπαϊκής Πράξης: ένας διάλογος που δεν έγινε*, περιοδ. «Θέσεις», τ. 23-24, Αθήνα.
Passet, O. (1990): *Allemagne: la nouvelle frontiére*, «Observations et Diagnostics economiques» No 32, Ιούλιος.
Posner, M.V. (1961): *Technical Change and International Trade*, Oxford Economic Papers, Vol. 13.
Popov, G. (1984): *Imperialism and the developing countries*, Progress Publishers, Moscow.
Πουρναράκης, Ε./Χασσίδ, Ι. (1988): *Η διεθνής οικονομία - Μια εισαγωγική προσέγγιση*, Παπαζήσης - Αθήνα.
Rapport Ramses (1985-1986): *Atlas Economica.*
Riches, Y. (1989): USA: La fin d' un cycle, «Observations et Diagnostics economiques» No 28, Ιούλιος.
Ρικάρντο, Ντ. (1990): *Αρχαί Πολιτικής Οικονομίας και Φορολογίας*, εκδ. Γκοβόστη, (Α΄ έκδοση 1938), Αθήνα.
Ρουμελιώτης, Π.Β. (1978): *Πολυεθνικές επιχειρήσεις και υπερκοστολογήσεις-υποκοστολογήσεις στην Ελλάδα*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα.
Rose, K. (1981): *Theorie der Aubenwirtschaft*, 8. Aufl., München.
Schubert Alexander (1985): *Die internationale Verschuldung*, edition suhrkamp, Frankfurt/M.
Schweers Rainer (1980): *Kapitalistische Entwicklung und Unterentwicklung. Voraussetzungen und Schranken der Kapitalakkumulation in ökonomisch schwach entwickelten Ländern*, A. Metzner Verlag, Frankurt/M.
Senghaas Dieter (1982): *Von Europa lernen. Entwicklungsgeschichtliche Betrachtungen*, edition suhrkamp, Frankfurt/M.
Σουήζυ, Π. (χωρίς χρονολ. έκδ.), *Θεωρία της καπιταλιστικής ανάπτυξης*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα.
Σταμάτης, Γ. (1985): *Εισαγωγή στην Πολιτική Οικονομία*, 2 Μέρη, Αθήνα.
Σταμάτης, Γ. (1989-α): *Αγροτικό πλεόνασμα, παραγωγική και μη παραγωγική εργασία, άνιση ανταλλαγή και παραοικονομία: Η θαυμαστή καριέρα ορισμένων εννοιών της μαρξικής πολιτικής οικονομίας*, περιοδ. «Θέσεις», τ. 27, 4.-6./89, Αθήνα.
Σταμάτης, Γ. (1989-β): *Η θέση της «κυκλοφορίας» στην αναπαραγωγή του οικονομικού συστήματος και στην παραγωγή υπεραξίας και κέρδους*, περιοδ. «Θέσεις», τ. 29, 10.-12./89, Αθήνα.
Thorow, L. (1985): *A time to dismantle the world economy*, «Economist», 9.11.85.
Toinet, M.F. (1987): *La coûteuse facture de l' économie reaganienne*, «Le Monde Diplomatique», Μάρτιος.
Τράπεζα της Ελλάδος (1982-1990): *Εκθέσεις του Διοικητή για τα έτη 1981 έως 1989*, Αθήνα.
Vernon, R. (1966): *International investment and international trade in the product cycle*, στο: «Quarterly Journal of Economics» vol. 80, pp. 190-207.
Vernon, R. (1971): *Sovereignty at Bay. The Multinational Spread of U.S. Enterprises*, New York/London.
Χασσίδ, Ι. (1980): *Ελλάς και ΕΟΚ. Συγκριτική μελέτη βιομηχανικής διαρθρώσεως*, ΙΟΒΕ, Αθήνα.

ABSTRACT

THE INTERNATIONALIZATION OF GREEK CAPITALISM AND THE CURRENT ACCOUNT DEFICIT

by John Milios and Ilias Ioakimoglou

In this book the international economic relations of Greece in the period 1960-1989 are studied, along with the process of capital accumulation in the country and the restructuring of the production system. Specific indices are used for the quantitative analysis of capital accumulation, external trade and capital imports, which allow the investigation of the interdependence between these processes, vis-a-vis the influence of the real exchange rates of the Drachma and the relative growth of demand. On the basis of the results of this analysis, the process of integration of greek economy in the single european market is discussed, in respect with the possible effects of the german re-unification on european integration.

The book contains four chapters:

In Chapter 1 of the book, some characteristics and effects of international trade and in particular the ability of the lower developed industrial countries (to which Greece belongs) to compete successfully with higher developed commerce partners, and to draw profit from international trade, are used as a starting point for a critical review of existing theoretical and semi-theoretical approaches to international trade. Useful conclusions are drawn, which are to be used as guidelines for the investigation of the post-War internationalization of the greek economy.

In Chapter 2, a series of indices is developed, for the detailed study of the development of greek external trade of merchandises and services in the period 1960-1989, and the factors affecting it. Another series of indices illustrates the effects and the rates of capital accumulation in the country, for the same time period.

Our results allow the determination of the turning points in the development of greek exports and imports, and reveal the dependence of the country's external trade on, a) the internal economic conjuncture, b) the growth of demand in Greece and in its main commerce partners, c) the real exchange rate of the greek national currency. All indices studied are ploted as diagrams over the time period 1960-1989, with figure captions in Greek and English.

In chapter 3, the process of capital import in the greek economy is studied. In this context, both theoretical and analytical tools are used to explain the empirical data of autononmous (not credit) capital imports in Greece, in the time period 1960-1989. The marginal rate of return (profitability of new investment) in Greece and an intensifying international competition (increasing import rates) are proved to be the decicive factors determining the rates of import of investment capital in Greece.

In chapter 4, the present international economic conjuncture is considered, emphasizing on the economic slow-down of 1990 (especially after the Golf crisis), the german re-unification and the developing process of european integration. The results of our previous analysis, concerning the international integration and crisis of greek capitalism, are now coupled with the analysis of the international economy, in an effort to «predict» the future effects of economic internationalization on the process of restructuring of the greek economy.

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ ΑΥΤΟ ΦΩΤΟΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΤΗΘΗΚΕ ΑΠΟ ΤΟ ΦΩΤΟΓΡΑΜΜΑ ΕΠΕ ΚΑΙ ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΣΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ ΤΟΥ ΘΑΝΑΣΗ ΦΛΩΡΟΥ ΤΟΝ ΔΕΚΕΜΒΡΙΟ 1990 ΓΙΑ ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟ ΤΩΝ ΕΚΔΟΣΕΩΝ ΕΞΑΝΤΑΣ

Μέσα από τη συστηματική μελέτη των εξωτερικών εμπορικών συναλλαγών της Ελλάδας κατά την περίοδο 1960-1989, αλλά και των διαδικασιών κεφαλαιακής συσσώρευσης και εισροής ξένου παραγωγικού κεφαλαίου στη χώρα κατά την ίδια χρονική περίοδο, αναλύεται η διεθνοποίηση του ελληνικού καπιταλισμού στις αρχές της δεκαετίας του 1990. Τα συμπεράσματα της ανάλυσης βρίσκονται στον αντίποδα των κυρίαρχων σήμερα ερμηνειών και των θεωρητικών μοντέλων που τα στηρίζουν.

Η διεθνοποίηση του ελληνικού καπιταλισμού δεν αποτελεί διαδικασία υποβάθμισης ή «αποβιομηχάνισης» της «ελληνικής οικονομίας». Αποτελεί στρατηγική επιλογή των κυρίαρχων δυνάμεων του ελληνικού κεφαλαίου για την αναβάθμιση και ενίσχυση της θέσης τους τόσο στο εσωτερικό της χώρας (απέναντι στις δυνάμεις της εργασίας), όσο και στο πλαίσιο του διεθνούς καταμερισμού εργασίας: Αναβάθμιση και ενίσχυση της θέσης τους μέσα από την εκμετάλλευση των «ευκαιριών» και «προκλήσεων» του διεθνούς κεφαλαιακού ανταγωνισμού, μέσα από την πρόσδεση στη διαδικασία αναβάθμισης των καπιταλισμών της δυτικής Ευρώπης στη διεθνή οικονομία, μέσα από την καπιταλιστική αναδιάρθρωση, δηλαδή την επιτάχυνση των εκκαθαριστικών διαδικασιών της καπιταλιστικής κρίσης υπερσυσσώρευσης.

ISBN 960-256-030-4

Μέσα από τη συστηματική μελέτη των εξωτερικών εμπορικών συναλλαγών της Ελλάδας κατά την περίοδο 1960-1989, αλλά και των διαδικασιών κεφαλαιακής συσσώρευσης και εισροής ξένου παραγωγικού κεφαλαίου στη χώρα κατά την ίδια χρονική περίοδο, αναλύεται η διεθνοποίηση του ελληνικού καπιταλισμού στις αρχές της δεκαετίας του 1990. Τα συμπεράσματα της ανάλυσης βρίσκονται στον αντίποδα των κυρίαρχων σήμερα ερμηνειών και των θεωρητικών μοντέλων που τα στηρίζουν.

Η διεθνοποίηση του ελληνικού καπιταλισμού δεν αποτελεί διαδικασία υποβάθμισης ή «αποβιομηχάνισης» της «ελληνικής οικονομίας». Αποτελεί στρατηγική επιλογή των κυρίαρχων δυνάμεων του ελληνικού κεφαλαίου για την αναβάθμιση και ενίσχυση της θέσης τους τόσο στο εσωτερικό της χώρας (απέναντι στις δυνάμεις της εργασίας), όσο και στο πλαίσιο του διεθνούς καταμερισμού εργασίας: Αναβάθμιση και ενίσχυση της θέσης τους μέσα από την εκμετάλλευση των «ευκαιριών» και «προσφορών» του διεθνούς κεφαλαιακού ανταγωνισμού, μέσα από την πρόσδεση στη διαδικασία αναβάθμισης των καπιταλισμών της δυτικής Ευρώπης στη διεθνή οικονομία, μέσα από την καπιταλιστική αναδιάρθρωση, δηλαδή την επιτάχυνση των εκκαθαριστικών διαδικασιών της καπιταλιστικής κρίσης υπερσυσσώρευσης.

ISBN 960-256-030-4

Η ΔΙΕΘΝΟΠΟΙΗΣΗ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΤΟ ΙΣΟΖΥΓΙΟ ΠΛΗΡΩΜΩΝ
ΓΙΑΝΝΗΣ ΜΗΛΙΟΣ
ΗΛΙΑΣ ΙΩΑΚΕΙΜΟΓΛΟΥ

ΓΙΑΝΝΗΣ ΜΗΛΙΟΣ
ΗΛΙΑΣ ΙΩΑΚΕΙΜΟΓΛΟΥ

Η ΔΙΕΘΝΟΠΟΙΗΣΗ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΤΟ ΙΣΟΖΥΓΙΟ ΠΛΗΡΩΜΩΝ

ΕΞΑΝΤΑΣ